

g-14009

D₀-28

Univerzitet u Novom Sadu
Prirodno-matematički fakultet
Institut za Geografiju

Dobrica Jovičić

"TURIZAM I ŽIVOTNA SREDINA U
KONTEKSTU ODRŽIVOG RAZVOJA"

Doktorska disertacija

Novi Sad, 1998.

ПРИМЉЕНО:	-3 VI. 1998
ОРГАНИЗ ЈЕД	БРОЈ
0603	267/1

UNIVERZITET U NOVOM SADU

PRIRODNO-MATEMATIČKI FAKULTET

INSTITUT ZA GEOGRAFIJU

DOBRICA JOVIČIĆ

"TURIZAM I ŽIVOTNA SREDINA U KONTEKSTU
ODRŽIVOG RAZVOJA"

DOKTORSKA DISERTACIJA

NOVI SAD, 1998. GODINE

SADRŽAJ

	str.
I UVOD	4
II MEĐUSOBNA USLOVLJENOST TURIZMA I ŽIVOTNE SREDINE	6
1. Analiza trendova razvoja turizma u svetu	6
2. Uticaji turizma na životnu sredinu	9
III POJAM, GENEZA I PRINCIPI KONCEPCIJE ODRŽIVOG RAZVOJA	17
IV ODRŽIVI TURIZAM	22
1. Pojam, značaj, teorijsko utemeljenje održivog turizma ...	22
2. Polazni principi održivog turizma	25
V IDENTIFIKOVANJE I MERENJE ODRŽIVOG TURIZMA	29
1. Noseći kapacitet turističkih mesta i regija	29
2. Indikatori za praćenje uticaja turizma na životnu sredinu	33
3. Komparativni indikatori održivog turizma EU	34
VI PRIMENA KOMPARATIVNIH INDIKATORA ODRŽIVOG TURIZMA EU NA PRIMERU BUDVANSKE RIVIJERE I NP KOPAONIK	44
1. Budvanska rivijera	44
2. Nacionalni park Kopaonik	62
3. Ocena efikasnosti komparativnih indikatora održivog turizma	81

VI	INSTRUMENTI ZA UPRAVLJANJE ODRŽIVIM TURIZMOM	84
	1. Integralni pristup turističkom planiranju	84
	2. Prostorno-planski aspekti turističkog razvoja	89
	2.1. Planiranje, organizacija prostora i uređenost turističkih mesta i regija	90
	3. Planiranje i upravljanje saobraćajem u turističkim mestima i regijama	95
	4. Programi upravljanja životnom sredinom	99
	5. Ekonomski instrumenti	102
	6. Programi edukacije, obuke i jačanja svesti o održivom turizmu	106
VII	PREDLOG MODELA ODRŽIVOG TURIZMA	112
IX	ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	116
X	LITERATURA	119

I UVOD

Koncepcija održivog razvoja podrazumeva usklađen ekonomski, socijalni i kulturni razvoj ljudskog društva bez ugrožavanja životne sredine, čime će se i budućim generacijama pružiti mogućnost razvoja na istom ili višem nivou. Koncepcija održivog razvoja stekla je afirmaciju na Konferenciji UN o životnoj sredini i razvoju u Rio de Žaneiru, 1992. godine, kada je naglašeno da zaštita životne sredine mora da predstavlja integralan deo sveukupnog ljudskog razvoja. Prema ovoj opšte prihvaćenoj koncepciji, svaka delatnost pa i turizam, mora, prilikom planiranja i donošenja odluka, maksimalno da uvažava zahteve životne sredine, kako bi njen razvoj bio trajan, jer u suprotnom može doći do samouništenja.

Predmet ovog rada se sastoji u kompleksnom istraživanju mogućih uticaja turizma na životnu sredinu, na primeru 2 destinacije: Budvanske rivijere i Nacionalnog parka Kopaonik. U pitanju su dve različite prostorne celine koje karakteriše kompleksnost odnosa turizma i životne sredine i u kojima razvoj turizma iziskuje studiozan pristup, zasnovan na preciznim planskim osnovama.

Najvažniji **ciljevi** ovog istraživanja sastoje se u sledećem:

- a) preciznije utvrditi kakvi su uticaji turizma na kvalitet životne sredine;
- b) pojasniti zavisnost turističke privrede od kvaliteta životne sredine, kao i drugih delatnosti koje se razvijaju u istoj regiji i koriste njene resurse;
- c) predložiti kako na najbolji način kontrolisati i upravljati uticajima turizma na životnu sredinu.

U postupku kompleksnog vrednovanja efekata turističkog razvoja i njihovog uticaja na životnu sredinu koristiće se **indikator** koje su predložili eksperti Evropske Unije, na osnovu kojih se tokom poslednjih godina obavljaju analitička istraživanja, prati razvoj turizma u Evropi i sagledavaju prednosti i rizici koje ova delatnost izaziva u životnoj sredini.

U istraživanju ćemo koristiti metod komparacije jer ćemo odnos turizma i životne sredine na primeru Budve i Kopaonika porediti sa inostranim turističkim centrima sličnog tipa.

Analiza obavljena primenom indikatora održivog turizma na primerima Budve i Kopaonika, kao i međunarodna iskustva, omogućiće nam da predložimo i razradimo najpogodnije *instrumente* za upravljanje održivim turizmom, kojima se mogu uspešno kontrolisati uticaji turizma na životnu sredinu.

Posebna pažnja biće posvećena turističkom planiranju, prostorno-planskim aspektima razvoja turizma, programima upravljanja životnom sredinom u turističkim mestima i regijama, ekonomskim instrumentima zaštite životne sredine i razvoja turizma, edukaciji i obuci učesnika turističke delatnosti, kao ključnim mehanizmima za realizaciju održivog turizma.

U završnom delu rada, sinteznim postupkom ćemo sublimirati rezultate obavljenog istraživanja i definisati predlog **modela** održivog razvoja turizma, usklađenog sa potrebama zaštite prirodne i socio-kulturne sredine.

Nadamo se da će rezultati istraživanja odnosa turizma i životne sredine imati naglašen aplikativni karakter i poslužiti kao uputstvo za budući rad činilaca uključenih u probleme razvoja turizma i zaštite životne sredine. Tu mislimo na državne organe, turističku privredu, naučne i stručne institucije, domicilno stanovništvo, turiste.

Rezultati ovih istraživanja mogu biti od koristi za nove i nedovoljno valorizovane turističke prostore naše zemlje, pružajući sugestije i smernice kako pristupiti i usmeravati razvoj turizma.

Pored toga, ovim istraživanjima želimo da pružimo uputstva i onim centrima i lokalitetima, u kojima je turizam produkovao brojne probleme u životnoj sredini, kako da saniraju takvo stanje i dalji razvoj turizma postave na održive osnove.

II MEĐUSOBNA USLOVLJENOST TURIZMA I ŽIVOTNE SREDINE

1. Analiza trendova razvoja turizma u svetu

Ukupno gledano, dosadašnji razvoj turizma u svetu karakterišu 3 faze.

U inicijalnoj fazi, koja je trajala do sredine pedesetih godina ovog veka, turizam se razvijao bez jasnog planskog koncepta i imao je karakter projekta u nastajanju. U drugoj fazi, koja obeležava narednih 20-25 godina, turizam dobija status renomirane poslovne aktivnosti sa značajnim privrednim efektima. Dolazi do jačanja privrednog sektora (i javnog i privatnog) koji se afirmiše kao ravnopravan partner državnim organima, učestvujući u većoj meri u upravljanju turizmom, za razliku od inicijalne faze. U najnovijoj fazi razvoja koja i danas traje, turizam doživljava važne kvalitativne promene. Ekonomska liberalizacija, stimulatívne fiskalne mere, pojednostavljenje i reduciranje državne administracije, povoljno utiču na privredni rast turizma, ali se sve veća pažnja pridaje i ekološkim, socijalnim, etičkim i kulturnim efektima turističke delatnosti (5).

Evolucija turizma je uticala na dinamičan rast turističkog prometa. Primera radi, u 1950. godini u međunarodnim turističkim kretanjima učestvovalo je 25 miliona, a u 1990. godini 458 miliona turista, što iznosi porast od 1.830% (19).

Prema prognozama sa početka devedesetih, turizam će do 2.000. godine postati vodeća privredna grana u svetu, pri čemu će se broj turista u međunarodnom turističkom prometu povećavati po prosečnoj godišnjoj stopi od 4% (17). Da su ovakva predviđanja bila zasnovana na realnim parametrima, potvrđuju podaci za 1995. godinu, u kojoj je u međunarodnom turističkom prometu registrovano 564 miliona turista, tj. za 3,3% više u odnosu na prethodnu godinu (14). Tokom poslednjih nekoliko godina turizam je zadržao stabilnu stopu rasta, čime je pokazao izraženu rezistentnost na ukupne ekonomske, političke i socijalne procese u svetu. Pretpostavlja se da od ukupnog broja putnika prevezenih u međunarodnom saobraćaju, 60% čine turisti, 30% poslovna, a ostatak - kretanja indukovana nekim drugim razlozima (16).

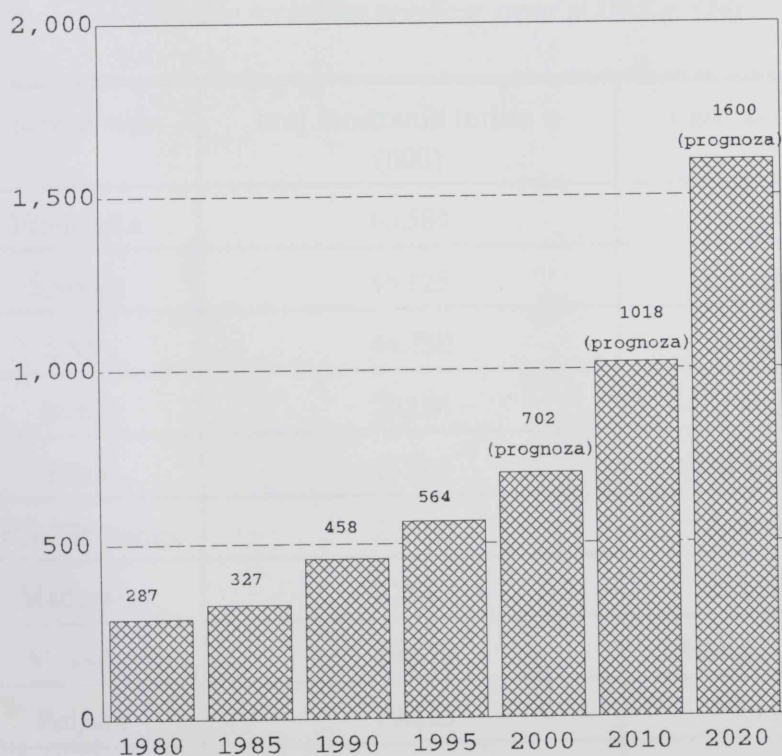
Većinu međunarodnog turističkog prometa predstavljaju turisti iz razvijenih zemalja koji posećuju druge razvijene zemlje. Znači da se razvijene zemlje istovremeno pojavljuju i kao najvažniji turistički disperzivi i kao ključne oblasti receptivnog turizma. Oko 3/4 međunarodnih turističkih kretanja se ostvaruje unutar istog regiona, što znači da stanovnici jedne, posećuju neku od zemalja u susedstvu (16).

Evropa već duži period predstavlja dominantan turistički region u svetu, sa učešćem od oko 60% u ukupnom broju dolazaka u međunarodnim turističkim kretanjima i najobimnijim smeštajnim kapacitetima koje čini blizu 5,5 miliona soba u primarnim kapacitetima. Među 10 zemalja koje su u 1995. godini ostvarile ukupno 54% međunarodnog turističkog prometa, 8 je evropskih (Tabele 1. i 2.). Francuska, Španija i SAD predstavljaju turistički najatraktivnije države u svetu u 1995. godini.

Tabela 1. Međunarodni turistički promet u svetu po regionima u 1994. godini (14)

region	turisti (u hiljadama)	prihod (milioni US\$)	rashodi (milioni US\$)	broj soba u primarnim kapacitetima
Afrika	18.477	6.564	4.255	384.000
Amerika	107.176	95.084	72.436	4.493.000
Istočna Azija i Pacifik	76.971	61.949	61.843	1.557.000
Evropa	329.819	174.811	157.180	5.463.000
Srednji Istok	9.868	5.107	4.488	179.000
Južna Azija	3.949	3.159	1.922	143.000
ukupno	546.260	346.674	302.124	12.219.000

Grafikon 1. Međunarodni turistički promet u periodu 1980-2020. godina (u milionima turista) (22)

Političke i ekonomske promene u zemljama Centralne i Istočne Evrope i njihovo otvaranje prema svetu dovelo je do porasta turističkih kretanja u oba smera. Turisti iz pomenutih zemalja masovno posećuju atraktivne planinske predele Alpa, ali i zapadnoevropski turisti rado provode godišnji odmor u nacionalnim parkovima Mađarske, Poljske i Litvanije (12).

Domaći turistički promet raste još progresivnijim tempom i procenjuje se da je, približno, 10 puta veći od međunarodnog. U industrijski razvijenim zemljama, svake godine, oko 80% stanovništva učestvuje u domaćim turističkim kretanjima (19). U Evropi je 1990. godine registrovano više od 800 miliona domaćih turista, (12).

Naglašen uspon svetskog turizma može se objasniti dejstvom niza činilaca, među kojima posebno mesto zauzimaju: opšti ekonomski rast, povećanje ličnih prihoda, povećanje slobodnog vremena, viši obrazovni i kulturni nivo stanovništva, intenzivna izgradnja smeštajnih kapaciteta, usavršavanje saobraćaja i veći protok informacija o atraktivnim regionima na Zemlji.

U periodu od 1980. godine ekonomski rezultati razvoja turističke delatnosti rasli su bržim tempom od porasta broja učesnika turističkih kretanja (Grafikoni 1. i 2.). Učešće turizma u bruto društvenom proizvodu na svetskom nivou procenjuje se na 6%, a u Evropi na 5%. Ovaj procenat je viši u mediteranskim zemljama u kojima je turizam jedna od ključnih privrednih grana. U Španiji je 9%, za razliku od severnoevropskih zemalja gde ne prelazi 2%. Prema procenama Svetske turističke

Tabela 2. Vodeće turističke zemlje u svetu u 1995.g. (14)

naziv zemlje	broj inostranih turista u (000)	naziv zemlje	prihod u mil. US\$
Francuska	60.584	SAD	58.380
Španija	45.125	Francuska	27.322
SAD	44.730	Italija	27.072
Italija	29.184	Španija	25.065
Kina	23.368	Velika Britanija	17.468
Velika Britanija	22.700	Austrija	12.500
Mađarska	22.087	Nemačka	11.922
Meksiko	19.870	Hong Kong	9.075
Poljska	19.225	Kina	8.250
Austrija	17.750	Singapur	7.550
ukupno	304.623	ukupno	204.594

organizacije, međunarodni turizam spada među tri vodeće privredne grane preko kojih se ostvaruje gro međunarodnog prometa u svetu (14).

U turizmu se velike svote novca troše na krupne kapitalne investicije. Sa sumom od preko 400 biliona američkih dolara, koliko je u 1992. godini investirano u velike projekte, turizam spada u rang najvećih privrednih grana u svetu, kao što su građevinska i petrohemijska industrija (17). U periodu od 1990. do 1994. godine obim izgrađenih smeštajnih kapaciteta u svetu povećao se za više od 10%. Po broju novoizgrađenih hotela prednjači Azija (14).

Po podacima Svetske turističke organizacije, u 1996. godini u turizmu je bilo zaposleno oko 255 miliona ljudi, a procene su da će se tokom naredne decenije ovaj broj uvećati za 50% (94).

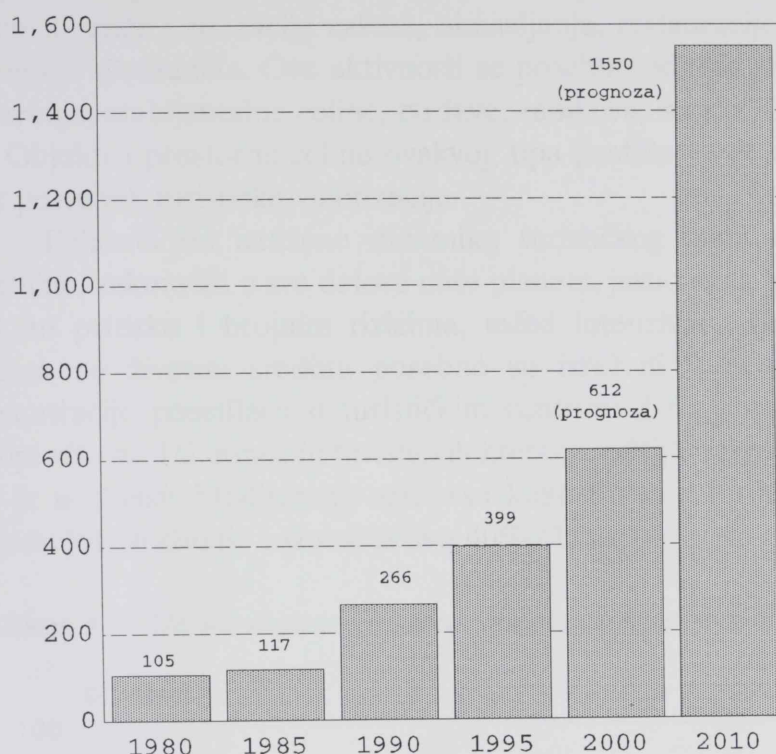
Paralelno sa porastom fizičkog obima prometa, svetski turizam doživljava i značajne kvalitativne promene. Sa povećanjem ličnih prihoda i usavršavanjem saobraćaja, povećava se obim interkontinentalnih putovanja. Takođe, smanjuje se udeo masovnog primorskog turizma, koji je bio u usponu tokom šezdesetih i sedamdesetih godina, a intenzivira razvoj specifičnih vidova turističkog prometa. Pod ovim terminom se označavaju turistička kretanja motivisana željom za upoznavanjem specifičnih karakteristika - prirodne vrednosti, kultura, religija, tradicija - određenih prostornih celina. Turistički paket aranžmani, sačinjeni od uniformnih sadržaja i usluga, koji mogu da zadovolje prosečne i uobičajene turističke potrebe, na kojima se velikim delom zasnivao razvoj masovnog primorskog turizma, postaju sve više prevazideni i ustupaju mesto turističkim kretanjima sa naglašenim individualnim doživljajima (5,15).

Na turističkom tržištu sve su izraženije potrebe za kraćim ali češćim putovanjima, baziranim na visokom kvalitetu usluga i sadržaja, u koja se najčešće uključuju sredovečni ljudi viših platežnih mogućnosti (12,7).

Turisti pokazuju veliko zanimanje za sportskim i rekreativnim aktivnostima čiji se broj permanentno povećava, žele da upoznaju lokalnu kulturu, autentične i očuvane prirodne vrednosti određene oblasti (poseta istorijskim i arheološkim lokalitetima, upoznavanje ambijentalnih celina, posmatranje i fotografisanje divljih životinja, osvajanje planinskih vrhova i sl.).

2. Uticaji turizma na životnu sredinu

Razvoj turizma je, znatno više nego kod drugih delatnosti, uslovljen kvalitetom životne sredine, njenih prirodnih i kulturnih vrednosti i osobenosti; jer se stepen očuvanosti i atraktivnosti životne sredine neposredno odražava na mogućnosti za razvoj turizma u datom prostoru, naročito ako je u pitanju rekreativni turizam. Međutim, ekspanzivan razvoj turizma posle II svetskog rata, pokazao je da stihijnost ima slične negativne posledice na očuvanje životne sredine, kao i nekontrolisan razvoj industrije i urbanizacije.

Grafikon 2. Prihodi od međunarodnog turizma u periodu od 1980-2010. godine
(u milionima US\$) (22)

Turizam je svojevrsna spona između urbanih centara i oblasti sa izvornom ili dobro zaštićenom prirodom: povećanje kontaminacije gradskih i industrijskih centara pojačava potrebu za turističkim kretanjima, usmerenim ka neurbanizovanoj prirodnoj sredini. Zahvatajući velike prostore očuvane prirode, turizam je delatnost koja valorizuje one elemente prostora koji su za niz drugih delatnosti od marginalnog interesa. Samo se turizmom mogu valorizovati peskovite, šljunkovite i stenovite obale mora, jezera i reka, vidikovci, planinske padine pokrivenne snegom, močvare, neki elementi klime, pećine i jame, reliktni i endemični primerci biljaka i životinja, zalazak Sunca i slikovitost pejzaža, odnosno, nekropole, stećci, arheološki lokaliteti, freske i sl. Turizam je svojevrsan korisnik prostora, a specifičnost mu je u tome što nije nepovratan potrošač prirodnih elemenata. Kontrolisanim razvojem turizma, uz izgradnju odgovarajućih sadržaja, dolazi do oplemenjavanja prostora (70,52).

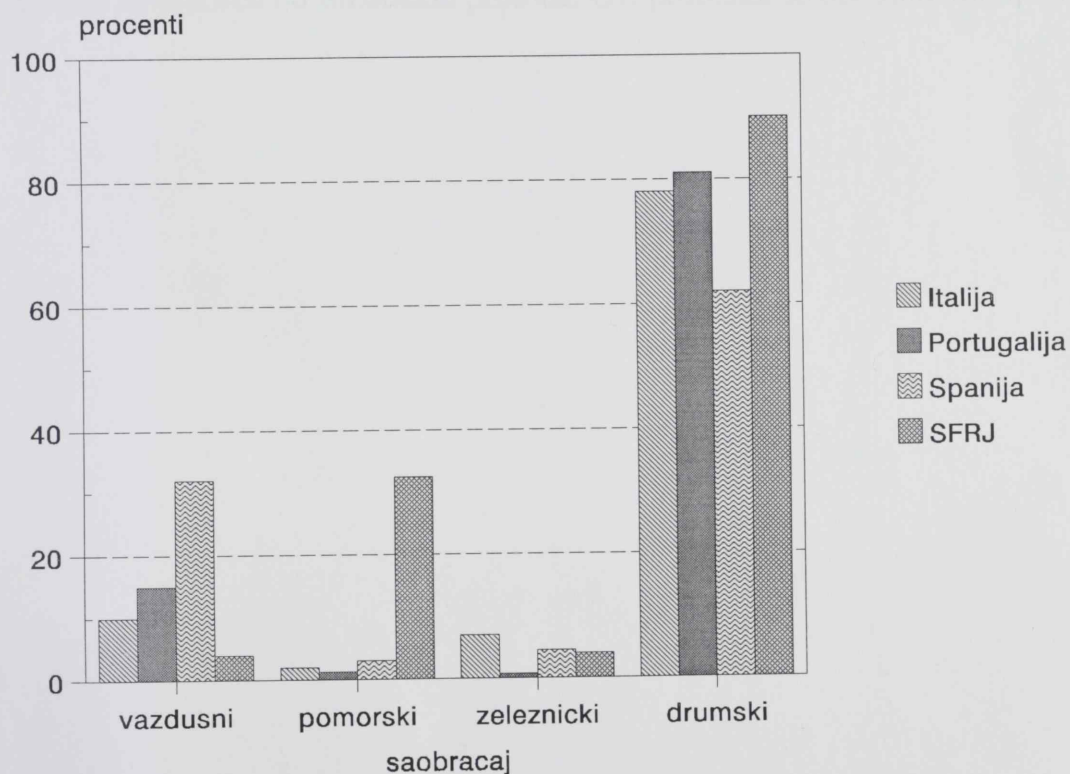
Turistički promet je u isto vreme i mogućnost da se ostvare značajni prihodi u objektima i mestima zaštićene prirode. Nacionalne parkove SAD je u 1994. godini posetilo 270 miliona posetilaca, a očekivanja su da će ova dobra na kraju ovog veka zabeležiti godišnji promet od 340 miliona turista (91,72). Prihodi od turističkog prometa u zaštićenim objektima prirode ostvaruju se od ulaznica i plaćenih usluga vodičke službe, a znatno više od prodaje suvenira i od ugostiteljskih i saobraćajnih usluga. Deo ostvarenog prihoda iz turističkog prometa troši se na funkciju zaštite, tj. na čuvarsku službu, obeležavanje, istraživanje, kao i na komunalne i manje građevinske

intervencije, nužne da bi se realizovali ciljevi zaštite.

Pored povezanosti turizma i zaštićenih prirodnih dobara, treba istaći da turizam pozitivno utiče i na akcije zaštite, obnavljanja, restauracije i revitalizacije kulturno-istorijskih spomenika. Ove aktivnosti se posebno odnose na: značajna arhitektonska ostvarenja, ambijentalne celine, tvrđave, zamkove, seoske i trgovinsko-zanatske kuće i sl. Objekti i prostorne celine ovakvog tipa postižu visok stepen afirmacije, upravo, kroz postupak turističke valorizacije.

Polazeći od izražene dinamike turističkog rasta i činjenice da su turisti, praktično, zakoračili u sve delove naše planete, jasno je da je životna sredina izložena velikom pritisku i brojnim rizicima, usled intenzivnog turističkog razvoja. Pritisci turizma na životnu sredinu posebno su izraženi u periodima najveće sezonske koncentracije posetilaca u turističkim centrima i regijama. Procenjuje se da se u Evropi više od 1/3 domaćih turističkih kretanja odvija u periodu od jula do septembra, dok je u oblasti Mediterana sezonska koncentracija turističkog prometa u letnjem periodu još izraženija i iznosi preko 40% (12).

Grafikon 3. Učešće saobraćaja u inostranom turizmu pojedinih zemalja u 1989.g. (16)

Po procenama eksperata Međunarodne turističke alijanse, saobraćaj se smatra odgovornim za oko 50% svih šteta koje turizam produkuje u životnoj sredini. Najveću opasnost izaziva motorizovani turizam, jer se računa da automobil koristi oko 70% turističke klijentele u Evropi. Taj procenat je još veći u izletničkim kretanjima. Prethodnu Jugoslaviju je karakterisalo visoko učešće drumskog saobraćaja u

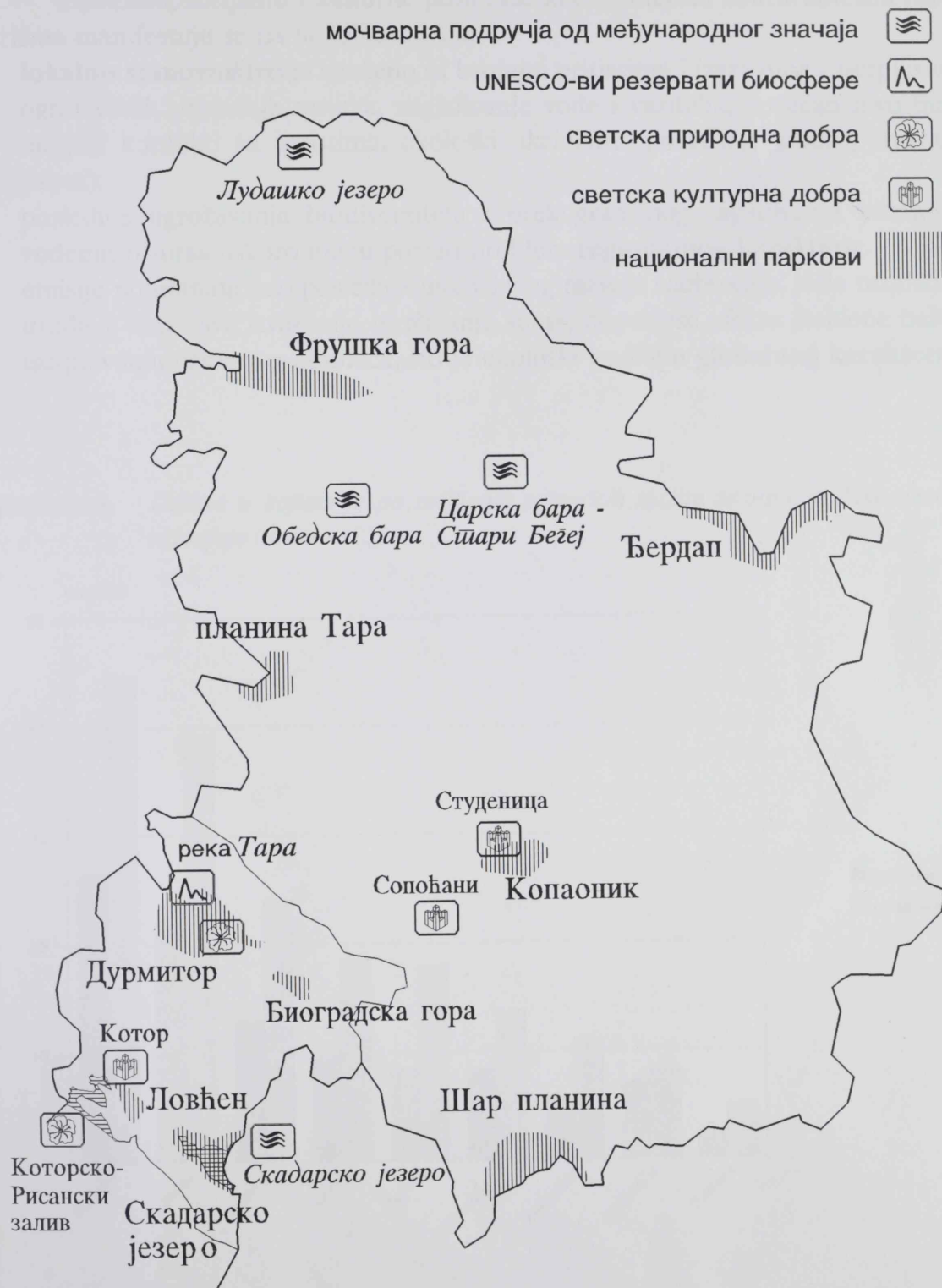
inostranom turističkom prometu (Grafikon 3.). Ogromna masa od 250 miliona motorizovanih turista predstavlja ekonomsku dobrobit za hiljade turističkih mesta, ali i potencijalnu agresiju koja izduvnim gasovima, šumom motora i nedovoljnom svešću vozača, sve ozbiljnije ugrožava one vrednosti prostora koje su je i pokrenule (27).

Prema ispitivanjima eksperata Evropske Unije kompleksnost uticaja turizma na životnu sredinu naročito je izražena u sledećim tipovima prostornih celina:

- zaštićena prirodna dobra;
- planinske oblasti;
- primorske regije (12,7).

Za ove tipove prostornih celina karakteristično je da nekontrolisan razvoj turizma, neutemeljen na preciznim programima i planovima i praćen obimnom izgradnjom smeštajnih i infrastrukturnih sadržaja, proizvodi negativne efekte u vidu ugrožavanja flore, faune i njihovih staništa, degradacije pejzaža, prevelikog iscrpljivanja prirodnih resursa i stvaranja velikih količina otpadnih voda i čvrstog otpada, čije prečišćavanje i odlaganje, uglavnom, nije regulisano na optimalan način. Takođe, stanovništvo receptivnih mesta i oblasti izloženo je različitim uticajima posetilaca, što rezultira potiranjem njihovih tradicionalnih osobenosti, kulture i načina života te preteranom zavisnošću od turističkih prihoda. Ovi problemi se dodatno multiplikuju,

Slika 1. *Zaštićena prirodna i kulturna dobra u SR Jugoslaviji u 1996. godini (42)*

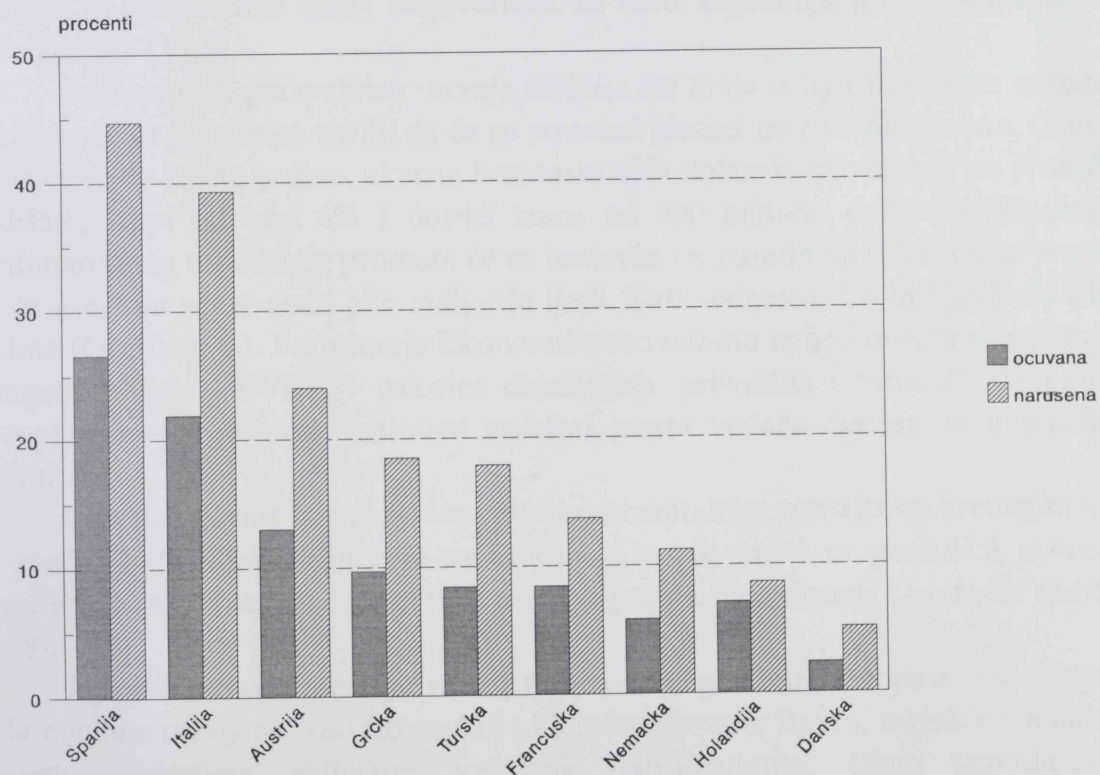

usled dominantne sezonske koncentracije turističkog prometa i njegove ograničenosti na relativno male površine, koje su, istovremeno, izložene pritiscima drugih privrednih aktivnosti - poljoprivreda, ribarstvo, brodogradnja, urbanistička izgradnja i sl.

Ekološke, socijalne i kulturne posledice koje proizvodi neuravnotežen razvoj turizma manifestuju se na nekoliko nivoa:

- **lokalno stanovništvo** je suočeno sa brojnim pritiscima i izazovima - iscrpljivanje ograničenih prirodnih resursa, zagađivanje vode i vazduha, povećan nivo buke, mogući konflikti sa turistima, ekološki akcidenti (povećanje smoga, stvaranje usova);
- posledice ugrožavanja biodiverziteta i prekograničnog zagađivanja vazduha i vodenih resursa uskoro mogu postati problem **regionalnog karaktera**;
- emisije polutanata kao posledica intenzivnog razvoja saobraćaja, rada rashladnih uređaja, kao i sve izraženije iskrčivanje šuma, doprinose efektu staklene bašte i iscrpljivanju ozonskog omotača, što je ekološki problem **globalnog karaktera**.

Grafikon 4. *Države u kojima je po mišljenju nemačkih turista životna sredina oštećena razvojem turizma (23)*

Obim i vrsta uticaja na životnu sredinu razlikuju se u zavisnosti od više faktora, a to su:

- prirodne specifičnosti i noseći kapacitet date oblasti u odnosu na izgrađene kapacitete i infrastrukturu;
- vrsta i stepen atraktivnosti turističkih motiva;
- broj posetilaca, učestalost njihovih putovanja i dužina boravka;
- vrsta saobraćaja koju koriste turisti;
- kvalitet upravljanja turizmom i životnom sredinom u datoj oblasti;
- ponašanje turista;
- zavisnost lokalne privrede od turizma i svest o povezanosti kvaliteta životne sredine i ekonomske održivosti turističkog razvoja (12).

Avio-saobraćaj je odgovoran za 2 do 3% atmosferskog zagađenja u svetu, ali bi taj procenat do 2.015. godine mogao da se utrostruči. Prema statističkim podacima, oko 176 miliona tona avionskog goriva je sagoreno u 1990. godini. To je prouzrokovalo emisiju 550 miliona tona ugljen-dioksida, koji stvara efekat "staklene bašte"; 220 miliona tona otpadnih voda i 3,5 miliona tona azot-dioksida, koji izazivaju kisele kiše i fotohemijsko zagađivanje. Imajući u vidu da učešće turizma u međunarodnom vazдушnom saobraćaju iznosi preko 60%, nameće se zaključak da turizam dobrim delom snosi odgovornost za aero zagađenja prouzrokovana avio-saobraćajem (17,8).

Procenjujući perspektive razvoja turizma do kraja ovog i početkom narednog veka, može se pouzdano tvrditi da će se povećati pritisci na životnu sredinu. Očekuje se da će se do 2.000. godine, ukupan broj turističkih dolazaka povećavati po prosečnoj godišnjoj stopi od oko 4% i dostići iznos od 700 miliona dolazaka. Ekspanzija međunarodnog turističkog prometa će se nastaviti i u narednom veku, pa su procene da će u njemu učestvovati oko milijardu ljudi 2010., odnosno 1,6 milijardi do 2.020. godine (Grafikon 1.). Formiranje Ekonomske monetarne unije i uvođenje zajedničke evropske valute - EVRO - usloviće dinamičnija privredna i turistička kretanja u Evropi, tako da će ovaj kontinent zadržati mesto vodeće destinacije u svetskom turizmu.

Poseban porast se predviđa u interkontinentalnim turističkim kretanjima, što će značiti dalju ekspanziju avio saobraćaja. Ovo će imati za posledicu povećano zagađivanje vazduha, ali i zemljišta, usled izgradnje aerodroma i pratećih sadržaja (17,8).

Drugi očekivani trend je razvoj turizma u regionima, u kojima ova grana do sada nije bila razvijena, kao što su Azija i Istočna Evropa. Razvoj turističke delatnosti u ovim oblastima uključuje povećanje infrastrukture, čijom izgradnjom i eksploatacijom će doći do povećanog korišćenja prirodnih resursa i zagađivanja vode i vazduha (22,7).

Treba očekivati da će planeri budućeg razvoja turizma ispoljiti više sluha i razumevanja za zahteve zaštite životne sredine, nego što je to do sada bio slučaj.

Budući razvojni planovi moraju da računaju na turiste sa visokim nivoom svesti o značaju očuvanosti životne sredine, kao dominantnom faktoru koji opredeljuje i usmerava turističku tražnju.

Rezultati relevantnih istraživanja, sprovedenih u Nemačkoj, najvećoj oblasti inicijativnog turizma u Evropi, u toku 1992. godine, ukazuju na povećanu svest turista o štetama koje trpi životna sredina. Naime, oko 60% anketiranih je percepiralo naglašenu zagađenost životne sredine (osušeno drveće, otpaci, buka, prevelika urbanizacija, aero-zagađenost) turističkih mesta i regija u kojima su boravili. Po njihovim opažanjima, probemi narušavanja životne sredine su najprisutniji u oblasti Alpa i Mediterana, a odgovornost za takvo stanje snose svi učesnici turističkog prometa (Grafikon 4.) (23,21).

Neophodno je da državni organi, privredni subjekti i ukupno stanovništvo zemalja nosilaca turističke ponude, u većoj meri nego do sada, tretiraju životnu sredinu kao nezaobilazan činilac planiranja budućeg turističkog razvoja, od kojeg zavisi budućnost ove grane. Udruženim snagama i naporima svih navedenih segmenata, racionalnim planiranjem i upravljanjem turističkim kapacitetima, mogu se izbeći ili, bar, ublažiti negativni uticaji turizma na životnu sredinu u narednom periodu (23,10).

III POJAM, GENEZA I PRINCIPI KONCEPCIJE ODRŽIVOG RAZVOJA

"Održivi razvoj je proces koji dozvoljava da se razvoj ostvaruje bez degradiranja ili iscrpljivanja onih resursa na kojima se i zasniva. To je, generalno gledajući, moguće ostvariti ili upravljanjem resursima na način da se oni mogu samoobnavljati u meri u kojoj se i koriste, ili većom zastupljenošću i upotrebom resursa kod kojih je period regeneracije kratak. Takvim pristupom, resursi mogu da služe budućim, u istoj meri, kao i sadašnjim generacijama" (2,4).

Koncepcija održivog razvoja bazira se na 3 osnovna principa, koji proističu iz pomenute definicije, a to su:

- * princip ekološke održivosti, koji obezbeđuje da razvoj bude kompatibilan sa održavanjem vitalnih ekoloških procesa, biološke raznovrsnosti i bioloških resursa;
- * princip socijalne i kulturne održivosti, koji obezbeđuje da razvoj bude kompatibilan sa kulturom i tradicionalnim vrednostima ljudskih zajednica i doprinosi jačanju njihovog identiteta;
- * princip ekonomske održivosti, koji obezbeđuje da razvoj bude ekonomski efikasan i da se resursima upravlja na način da njih mogu uspešno da koriste i buduće generacije (5,10).

Zahtev za dostizanjem održivog razvoja kao i potreba rešavanja globalnih problema koji pogađaju planetu na kojoj živimo, nametnuli su kao imperativ stvaranje daleko efikasnije politike zaštite životne sredine.

Degradacija životne sredine mora se blagovremeno sprečavati zaštitnim merama, uz istovremeno poštovanje određenih principa ekonomske politike koji imaju suštinski značaj za ostvarivanje održivog razvoja. U uspostavljanju usklađenog odnosa između ekonomije i životne sredine, posebno treba uvažavati sledeće principe: unapređivanje makroekonomske politike; efikasno korišćenje i pravilno vrednovanje prirodnih resursa, zasnovano na primeni jedinstvenih pokazatelja i sistema obračuna; smanjivanje intenziteta upotrebe resursa po jedinici proizvoda; podsticanje strukturnih promena u proizvodnji i potrošnji; uvođenje "čistih" tehnologija u proizvodne procese i korišćenje ekonomskih instrumenata u zaštiti životne sredine (3).

Efekti dosadašnjeg privrednog razvoja na globalnom nivou direktno su prouzrokovali poremećaje u prirodi i životnoj sredini. Intenzivan privredni razvoj prati sve brži tempo oštećenja životne sredine, tako da je nesklad između delovanja ekonomskih sistema i prirode više nego očigledan. Svake godine na Zemlji nestaje 17 miliona hektara šuma (prostor veličine Austrije), usled pretvaranja šumskog u poljoprivredno zemljište, korišćenja drveta kao goriva i u industrijske svrhe ili kao posledica zagađenja vazduha i kiselih kiša. Količina ugljendioksida u atmosferi se povećava po stopi od 0,4% godišnje, što je posledica sagorevanja fosilnih goriva i uništavanja šuma, tako da je efekat staklene bašte sve izrazitiji (4,7). Sve to dovodi do globalnih klimatskih promena i povećanja temperature na zemlji. Zalihe vode se sve više iscrpljuju, jer potrošnja vode raste po veoma visokoj stopi - 2,5% godišnje u toku

protekle decenije. U ovom veku je potrošeno šest puta više vode nego u prethodnom. Najugroženije oblasti kojima pretila nestašica vode su Severna Afrika, Južna Azija, Bliski Istok (100,19).

Na osnovu odluke Generalne skupštine Ujedinjenih Nacija, u Stokholmu je 1972. godine održana Prva konferencija Ujedinjenih Nacija o životnoj sredini. Početkom osamdesetih godina, u okviru UN formirana je Svetska komisija za životnu sredinu i razvoj (World Commission on Environment and Development - WCED), sa ciljem definisanja dugoročne strategije razvoja i zaštite životne sredine. Komisija je 1987. godine publikovala dokument **"Naša zajednička budućnost" (Our Common Future)**, u kome je ukazano na dalekosežne posledice koje na životnu sredinu mogu imati nekontrolisani ekonomski i populacioni rast i potrebu definisanja koncepta održivog razvoja. Krajem osamdesetih godina, u prvi plan se nametnula potreba integrisanja ekonomske i politike zaštite i unapređivanja životne sredine, kao preduslova za održivi razvoj koji dopušta privredni rast uz istovremeno minimiziranje šteta u životnoj sredini, a što je posebno istaknuto na Bergenskoj konferenciji 1990. godine (2).

Kraj osamdesetih i početak devedesetih godina predstavljaju period, kada razvijene zemlje Evrope i SAD sve više usvajaju stanovište da politika zaštite životne sredine treba da se temelji na principima predostrožnosti i bude usmerena na izvore zagađivanja, sa ciljem da se obezbedi optimalno prožimanje i transparentnost razvojnih interesa i potreba zaštite životne sredine.

U junu 1992. godine u Rio de Žaneiru je održana II konferencija Ujedinjenih Nacija o životnoj sredini i razvoju (United Nations Conference on Environment and Development - UNCED), na kojoj je koncepcija održivog razvoja elaborirana na mnogo široj osnovi nego ranije i inicirane su konkretne aktivnosti u cilju rešavanja fundamentalnih razvojnih i pitanja zaštite životne sredine na globalnom nivou (3).

Konferencija je pokazala da svetom počinje da dominira uverenje da se ne smeju dopustiti niti tolerisati aktivnosti koje mogu ugroziti životnu sredinu, život i zdravlje ljudi, danas i u budućnosti. Tom prilikom su, više nego ranije, afirmisani značaj očuvanja i unapređenja životne sredine za međunarodnu zajednicu i spoznaja da se problemi narušavanja životne sredine mogu uspešno rešavati samo koordiniranim naporima i saradnjom svih zemalja.

Na Konferenciji u Brazilu je zaključeno da pitanja životne sredine treba rešavati istovremeno sa rešavanjem siromaštva, nezaposlenosti, socijalnih tenzija i dugova; otvaranjem međunarodnog tržišta, transferom tehnologija, utvrđivanjem odgovornosti za stanje životne sredine, uz obavezu razvijenih zemalja da obezbede finansijsku pomoć nerazvijenim zemljama za potrebe zaštite životne sredine.

Na Konferenciji su usvojeni sledeći dokumenti:

- Rio deklaracija o životnoj sredini i razvoju;
- Agenda 21 (Program aktivnosti za 21. vek);
- Konvencija o promeni klime;
- Konvencija o biološkoj raznovrsnosti;

- Principi o upravljanju, zaštiti i održivom razvoju svih tipova šuma.

Deklaracija o životnoj sredini i razvoju sadrži 27 principa za ostvarivanje održivog razvoja, od kojih posebno treba istaći sledeće:

- Ljudska bića imaju centralno mesto u brizi za održivi razvoj;
- Države imaju suvereno pravo da eksploatišu sopstvene izvore shodno svojoj politici zaštite životne sredine i razvoja, kao i odgovornost da obezbede da aktivnosti u okviru njihove jurisdikcije ili kontrole ne prouzrokuju štetu životnoj sredini drugih država;
- Pravo na razvoj imaju i sadašnje i buduće generacije;
- Da bi se omogućilo ostvarivanje održivog razvoja, zaštita životne sredine treba da bude integralni deo razvojnog procesa;
- Na iskorenjivanju siromaštva kao neophodne pretpostavke održivog razvoja treba da saraduju sve države i svi ljudi;
- Države treba da saraduju u duhu globalnog partnerstva u cilju očuvanja, zaštite i obnavljanja zdravlja stanovništva i jedinstva ekosistema Zemlje;
- Države treba da saraduju na jačanju izgradnje unutrašnjih kapaciteta u cilju održivog razvoja, putem unapređenja i razmene naučnog i tehnološkog znanja, usavršavanja performansi proizvoda i transfera bezopasnih tehnologija;
- Države treba da donose efikasne propise u oblasti životne sredine;
- Države treba da saraduju na stvaranju povoljnog i otvorenog međunarodnog ekonomskog sistema koji bi doprineo ekonomskom rastu i održivom razvoju u svim zemljama, u cilju boljeg rešavanja problema degradacije životne sredine;
- Države treba efikasno da saraduju na sprečavanju prekograničnog prenošenja bilo kakvih aktivnosti i materija koje su uzročnici degradacije životne sredine;
- Imajući u vidu pristup da u načelu zagađivač treba da snosi troškove zagađivanja, nacionalni organi treba da unaprede i primenjuju ekonomske instrumente u zaštiti životne sredine;
- Procena uticaja na životnu sredinu, kao nacionalni instrument, preduzimaće se za projekte i aktivnosti za koje se pretpostavlja da bi značajno negativno uticali na životnu sredinu (3,1).

Na kraju 20. veka čovečanstvo se nalazi u vremenu velikih promena, koje je u prvi plan nametnulo pitanje: "Kako ići dalje i ostvarivati progres u razvoju? Koje šanse treba iskoristiti i sa kojim izazovima se moramo suočiti" (30,6).

Najveći domet Konferencije u Riu predstavlja **Agenda 21**, dokument koji sadrži plan konkretnih ciljeva i zadataka, sintetizovanih po određenim oblastima ljudskih delatnosti, relevantnih za ostvarenje održivog razvoja, čija implementacija će dobiti puni intenzitet tokom 21. veka. Agenda ukazuje na neophodnost promene pristupa svih privrednih i društvenih aktivnosti u odnosu na životnu sredinu. Agenda polazi od konstatacije da se čovečanstvo nalazi u kritičnoj fazi razvoja, kada treba da se jasno opredeli za jednu od dve mogućnosti: nastaviti sa postojećim trendom razvoja i time povećati razlike u nivou razvijenosti zemalja, uz nekontrolisan porast stanovništva, gladi, bolesti i ugrožavanja životne sredine; ili menjati razvojnu politiku

i unapređivati životni standard svih ljudi, vodeći računa da razvoj sadašnjih generacija omogući bezbedniju i bolju budućnost generacijama koje dolaze (3).

Agenda 21 obrađuje najteže probleme u oblasti životne sredine sa kojima se svet danas suočava i ima za cilj da taj isti svet pripremi za izazove 21. veka. Ona odražava globalni konsenzus i visoki stepen političke saglasnosti o neodvojivosti razvoja i životne sredine. Za njeno ostvarivanje su najodgovornije vlade država, a od prioritetnog značaja su: nacionalne strategije, politike, planovi i programi. Međunarodna saradnja i organizacije u sistemu UN, takode imaju ključnu ulogu u implementaciji pomenutog dokumenta.

Prema procenama, za sprovođenja Agende 21 u zemljama u razvoju, u periodu od 1993. do 2000. godine, potrebno je godišnje obezbediti oko 600 milijardi US\$. Od ove sume, oko 125 milijardi US\$ bi trebalo da se obezbedi kroz međunarodnu saradnju u vidu bespovratnih sredstva ili kredita pod izuzetno povoljnim uslovima, a ostatak bi trebalo da obezbede same zemlje u razvoju (3).

Polazeći od dometa Konferencije u Riu, a uvažavajući stavove relevantnih institucija i eksperata, mišljenja smo da je koncepcija održivog razvoja, zasnovana na integrisanju politike zaštite životne sredine i razvojnih politika na svim nivoima, osnovna determinanta i smernica razvoja čovečanstva u narednom periodu. Razvoj u oblasti industrije, transporta, poljoprivrede, turizma i drugih delatnosti, u krajnjoj liniji zavisi od mogućnosti životne sredine da obezbedi održivu ili trajnu razvojnu osnovu. Koncepciju održivog ili usklađenog razvoja, po nama, ne bi trebalo shvatiti kao strogo određenu definiciju, već kao proces promena u odnosima koji se uspostavljaju između društvenih, ekonomskih i prirodnih sistema i procesa. Taj proces se može samo postepeno ostvarivati, jer su i zahtevi koji se postavljaju pred ljudsko društvo veoma kompleksni. Tu mislimo, u prvom redu, na formiranje nove ekološke svesti, na povećanje odgovornosti državne uprave, odgovarajuću reviziju postojećeg ekonomskog i pravnog poretka i veće uključivanje nauke u razrešenje aktuelnih problema zaštite životne sredine.

Smatramo da dosadašnji pokazatelji društvenog razvoja više ne mogu na validan i celovit način odslikavati nivo društvenog progressa. Najčešće je bio korišćen nacionalni dohodak po stanovniku kao pokazatelj ekonomskog razvoja, ali uglavnom preveden u pokazatelja nivoa životnog standarda, što se pokazalo krajnje nezadovoljavajućim i jednostranim pristupom. Ovakvo stanje je posledica dugogodišnjeg neusklađenog odnosa između životne sredine i privrednog razvoja.

Ekonomska nauka treba da ponudi model za adekvatno sagledavanje i vrednovanje troškova aktivnosti koje zagađuju životnu sredinu, što za sada nije slučaj.

Problem je u tome što ekonomska nauka operiše kvantitativno merljivim veličinama, koje se uglavnom mogu novčano iskazati. U slučaju životne sredine, ekonomisti se susreću sa dobrom, odnosno vrednošću koju je u nekim bitnim aspektima, teško, a u nekim nemoguće kvantifikovati. U pitanju je problem vrednovanja kvantitativno nemerljivih i neiskazivih dobara. Principi ekonomske efikasnosti, racionalnosti i korisnosti ne mogu u ovom slučaju biti od velike pomoći.

Depolitizacija ekonomske debate koja je, naročito u Evropi, usledila posle 1990. godine, omogućila je porast interesa za fundamentalno pitanje pred kojim se našla savremena ekonomska teorija i praksa: kako stvoriti snažnu privredu koja neće uništiti prirodne resurse i sisteme životne sredine od kojih zavisi? Bez obzira šta ekonomski pokazatelji govore, nijedna privreda grana ili privreda u celini, neće se moći smatrati uspešnom, ukoliko se taj "prosperitet" ostvaruje na račun budućih generacija.

IV ODRŽIVI TURIZAM

1. Pojam, značaj, teorijsko utemeljenje održivog turizma

Ekspanzivan i nekontrolisan razvoj turizma tokom proteklih nekoliko decenija, praćen mnogim neželjenim ekološkim, socijalnim i kulturnim posledicama nameće potrebu da se i ova delatnost podvede pod koncepciju održivog razvoja. Održivost razvoja turizma, kao i drugih delatnosti, pre svega, zavisi od mogućnosti životne sredine da obezbedi stabilnu i dugoročnu razvojnu osnovu. Pred svim učesnicima i nosiocima turističke delatnosti nameće se jasan zahtev, da se prilagode ovoj novoj razvojnoj strategiji i načinu razmišljanja.

Definicija održivog turizma, još nije precizno utvrđena i doživljava permanentne promene. Ovaj proces će se sigurno nastaviti i u narednim godinama, dok se konačno ne uobličí jedna opšte prihvaćena definicija pojma - održivi turizam. Osnovna dilema koja se ovde javlja je da li i kojoj meri mogu dobra i vrednosti koje je stvorio čovek biti zamena za prirodne resurse i ekološke procese.

Po tumačenjima Svetske turističke organizacije i Programa UN za životnu sredinu, održivi turizam podrazumeva takav razvoj ove delatnosti, kojim se uvažavaju i zadovoljavaju potrebe turista, kao nosilaca tražnje i turističkih oblasti, kao nosilaca ponude, a da se pri tome, ne narušava mogućnost da se ovi ciljevi ostvaruju na istom ili višem nivou i u budućem periodu. Drugim rečima, koncepcija održivog razvoja treba da bude osnovna smernica u upravljanju turističkom delatnošću, koja će omogućiti ostvarivanje ekonomskih, društvenih i estetskih ciljeva, uz istovremenu zaštitu kulturnih vrednosti, socijalnog integriteta, ključnih ekoloških procesa i biološkog diverziteta (20,5).

U dokumentima Federacije prirode i nacionalnih parkova Evrope - EUROPARC, pod terminom održivi turizam podrazumeva se "svaki vid turizma koji doprinosi zaštiti životne sredine, socijalnog i ekonomskog integriteta i unapređivanju prirodnih, stvorenih i kulturnih vrednosti na trajnoj osnovi (19)".

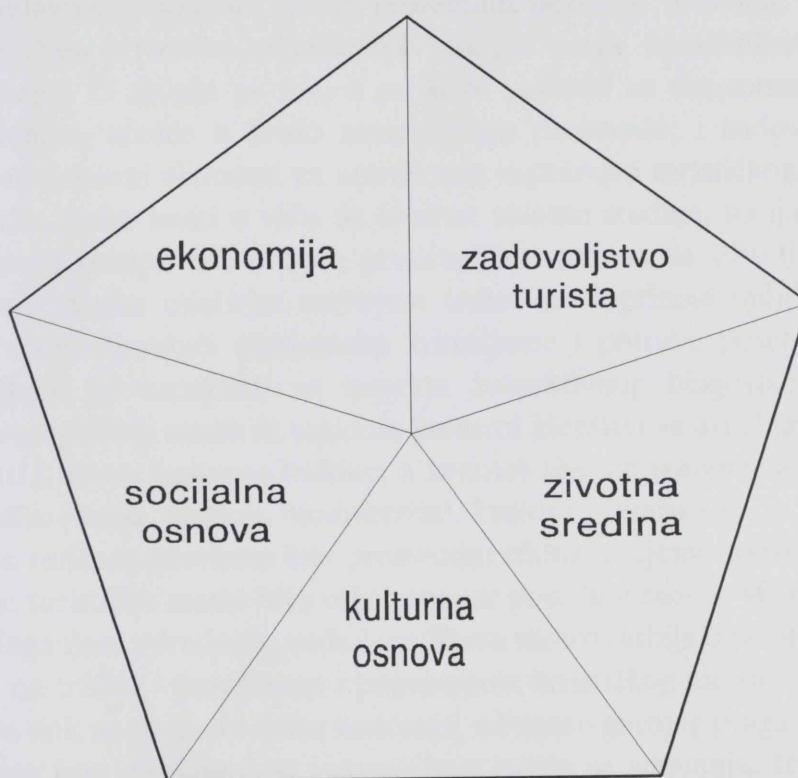
Kripendorf je, analizirajući mogućnosti za realizaciju održivog turizma u Evropi, pošao od sledećih parametara:

- a) degradacija životne sredine od strane turizma nastavlja se progresivnim tempom;
- b) svest o indikatorima održivosti i gornjem pragu turističkog razvoja je nedovoljna;
- c) razvoj masovnog turizma, praćen velikim koncentracijama posetilaca u pojedinim mestima u određenim vremenskim periodima predstavlja ogroman problem;
- d) sadejstvom 3 prethodna parametra podstiču se mogući konflikti između lokalnog stanovništva i turista, koje se manifestuju u:
  - gubitku ljubavnosti, smanjenju motivacije, povećanju agresivnosti;
  - narušavanju lokalne kulture kao prvorazredne turističke atrakcije;
  - pružanju pogrešnih informacija turistima;

e) dosadašnje mere preduzete u cilju otklanjanja negativnih trendova nisu dale očekivane efekte (24,7).

Po Kripendorfu, postoji samo jedan cilj koji treba ostvariti da bi se razvoj turizma uskladio sa životnom sredinom, a to je "održivi razvoj" ili "kvalitetan rast". Pod time se podrazumeva povećanje kvaliteta života, ekonomskog prosperiteta i subjektivnog osećanja blagostanja, koje može biti ostvareno manjim korišćenjem neobnovljivih resursa i manjim pritiscima na životnu sredinu i ljudska bića. U ekološkom smislu, jedini mogući rast turizma je onaj kojim se potrošnja energije i degradiranost životne sredine smanjuju u apsolutnom, a ne samo u relativnom iznosu (24,10).

Slika 2. Šematski prikaz održivog turizma (30)

Cilj kome treba stremiti i koji treba maksimalno podržati je održivi ili usklađeni razvoj turizma, zasnovan na integralnom i kompleksnom pristupu, koji podjednak akcenat stavlja na 5 komponenti: očuvanje životne sredine, afirmacija socijalnog integriteta, negovanje kulturnih osobnosti lokalnog stanovništva, optimalno zadovoljavanje turističkih potreba i ostvarenje ekonomskog profita. Zato se održivi turizam šematski prikazuje kao jednakostranični petougao¹, jer treba, istovremeno, da doprinosi ostvarivanju ciljeva na 5 različitih nivoa, od kojih ni jedan ne sme da

¹ Hans Muller, Institut za istraživanje turizma, Univerzitet u Bernu (30)

postane dominantan u odnosu na ostale (30,7).

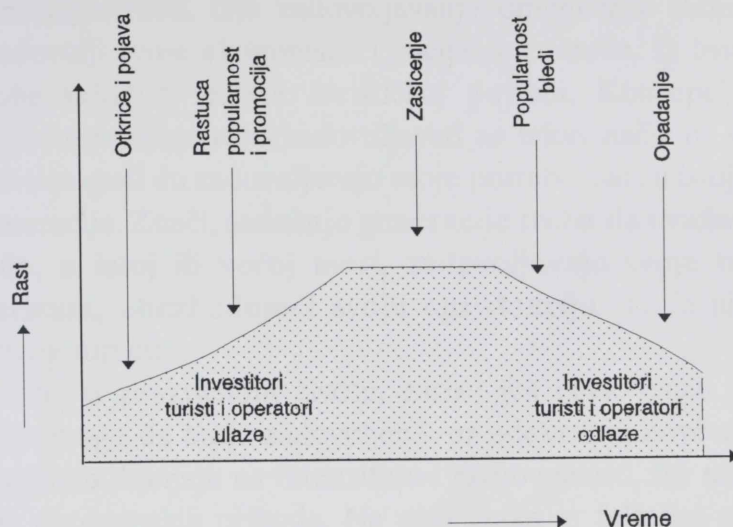
Da bi u praksi zaživela koncepcija održivog turizma, neophodno je postaviti takav model razvoja koji će maksimalno potencirati pozitivne odnose između pomenutih kategorija ciljeva, a negativne reperkusije po svaki od njih svesti na minimum. Ciljevi kojima se teži istovremeno su i preduslovi za njihovo ostvarivanje. Posebno treba naglasiti da, za razliku od dosadašnje prakse, novi pristup razvoju turizma treba u prvi plan da istakne važnost zaštite životne sredine, dok ekonomska dimenzija gubi značaj u relativnom smislu (24,21).

U potpunosti se slažemo sa pomenutim stavovima. Činjenica je da jednostran ekonomistički orijentisan turizam, može doneti dobre ekonomske rezultate u kratkom periodu i zadovoljiti mnoge turističke potrebe, ali, sa druge strane, proizvesti negativne posledice po životnu sredinu i život lokalnog stanovništva. To je, zapravo, način na koji se turizam, uglavnom, razvijao tokom poslednjih nekoliko decenija, svodeći se na usluge koje pružaju privredne organizacije i to, pre svega, ugostiteljstvo, saobraćaj i putničke agencije. U skladu sa tim, u prošlom periodu su ekonomski pokazatelji: profit, zaposlenost, učešće u bruto nacionalnom proizvodu; i zadovoljstvo turista označavani kao osnovni elementi za utvrđivanje uspešnosti turističkog razvoja.

Međutim, treba imati u vidu da kvalitet životne sredine, socijalni integritet i kulturni identitet receptivnih oblasti, predstavljaju osnovu za obavljanje turističke delatnosti, koja svojim održivim razvojem treba da doprinosi njihovoj afirmaciji, istovremeno zadovoljavajući ekonomske kriterijume i potrebe posetilaca. Socijalni integritet trebalo bi ocenjivati sa aspekta subjektivnog blagostanja domicilnog stanovništva receptivnih mesta ili regiona; kulturni identitet sa aspekta raznovrsnosti, individualnosti i lepote kulturne baštine; a kvalitet životne sredine sa aspekta stanja pojedinih medija - voda, vazduh, biodiverzitet, kvalitet pejzaža i sl.

Ako se turizam posmatra kao proizvodni ciklus, u njemu možemo razlikovati nekoliko faza: turističko mesto biva otkriveno jer poseduje motive visokih upotrebnih vrednosti - ulaganjem određenog rada i sredstava motivi dobijaju prometnu vrednost, valorizuju se na tržištu - posećenost i popularnost turističkog mesta raste, prihodi se uvećavaju, sve dok ne dođe do tačke zasićenja, odnosno gornjeg praga razvoja - zatim nastupa silazna faza, popularnost i posećenost mesta se smanjuju, tražnja i prihodi opadaju, a motivi se iscrpljuju (Slika 3.).

Po našem shvatanju, održivi turizam podrazumeva da u fazi rasta treba pažljivo pratiti ekonomske, ekološke, socijalne, kulturne efekte razvoja i kretanje potreba na turističkom tržištu. U zavisnosti od karakteristika i ocene pomenutih činilaca, neophodno je preduzimati adekvatne mere kako se gornji prag razvoja ne bi prekoračio, odnosno došlo do tačke zasićenja (prilagodavanje prometa kapacitetu lokalne sredine, obogaćivanje ponude novim sadržajima, ravnomernija prostorna i vremenska distribucija tražnje, utvrđivanje zona sa različitim stepenom i režimom korišćenja i sl.). Na taj način se izbegava faza opadanja tražnje i prometa, devastacije životne sredine, ugrožavanja kulturnog identiteta lokalnog stanovništva i omogućava razvoj na trajnim osnovama - održivi turizam.

U skladu sa pomenutim, turizam se mora tretirati integralno sa ostalim komplementarnim delatnostima, unutar šire dugoročnije strategije održivosti određene prostorne celine. Takav pristup turizmu omogućava ostvarenje ekonomskih efekata i zadovoljenje društvenih potreba na trajnoj osnovi, pri čemu se ne uništavaju prirodni resursi i ne ugrožava život ljudi.

2. Polazni principi održivog turizma

Ostvarenje ciljeva koji proističu iz koncepcije održivog razvoja podrazumeva donošenje važnih odluka i sagledavanje budućih kretanja i trendova u mnogo širem vremenskom i prostornom kontekstu, za razliku od tradicionalnog načina planiranja i donošenja odluka. Da bi se ciljevi održivog turizma operacionalizovali i dali rezultate na nivou konkretnih centara i regija, neophodno je pridržavati se određenih osnovnih principa, koji predstavljaju okvir i uputstvo za praktično delovanje.

Po našem mišljenju, koncepcija održivog turizma, pre svega, iziskuje suštinske **etičke promene** kod svih učesnika turističkog procesa, od turističke privrede kao nosioca i kreatora ponude, pa do turista kao korisnika turističkih usluga. Ukoliko se postigne konsenzus oko značaja osnovnih etičkih principa kao preduslova akcije i oni postanu ključna komponenta u procesu donošenja odluka, mogu se očekivati pozitivni

rezultati i razvoj turizma na održivim osnovama.

Etičke osnove održivog turizma su tesno vezane za dva pojma: "potrebe" i "odgovornost". Danas se turistička potreba ili potreba za putovanjima smatra za osnovnu ljudsku potrebu, čije zadovoljavanje omogućava stanovništvu receptivnih oblasti da zadovolji svoje ekonomske i socijalne potrebe. Iz ovoga proističe pitanje kako se treba odnositi prema turističkoj potrebi. Konceptija održivog razvoja obavezuje da ovu potrebu treba zadovoljavati na takav način da se budućim ljudskim generacijama omogući da zadovoljavaju svoje potrebe, bar, u istoj meri u kojoj to čine i sadašnje generacije. Znači, **sadašnje generacije treba da uvažavaju pravo budućih pokolenja da, u istoj ili većoj meri, zadovoljavaju svoje turističke potrebe i razvijaju turizam, obezbeđujući svoju egzistenciju.** To je ujedno prvi i osnovni princip održivog turizma.

Međutim, u praktičnom životu, turisti još uvek imaju stav da sve njihove potrebe i želje mogu da budu zadovoljene, uz adekvatnu novčanu naknadu. Njihove potrebe vremenom dobijaju na intenzitetu i raznovrsnosti, što nosioci ponude koriste za ostvarenje ekonomskih prihoda. Na ovaj način se fokusira značaj ličnih potreba turista i interesi turističkih privrednika da u kratkom roku ostvare ekonomski profit, a zanemaruju potrebe očuvanja prirodnih i kulturnih vrednosti, koje se u procesu zadovoljavanja rastućih potreba turista narušavaju.

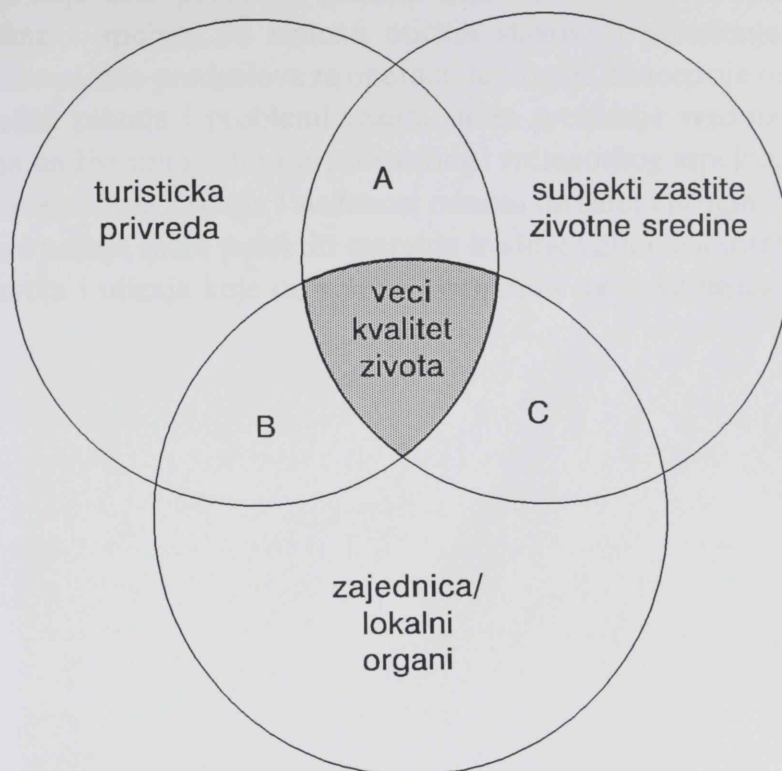
Održivi turizam, po nama, ne znači ostvarivanje brzih i kratkoročnih, pre svega, ekonomskih rezultata, nego podrazumeva efekte koji su sa ekonomskog, sociološkog i ekološkog stanovišta zadovoljavajući u dužem vremenskom periodu. Jedino tako se obezbeđuje kontinuirano zadovoljenje osnovnih potreba, kako turista, tako i stanovnika turističkih mesta ili regiona. To se može postići, ako se razvije svest o potrebi lične kontrole i promene ponašanja kod kreatora, posrednika i korisnika turističkih usluga.

Iz pomenutog proizilazi **neophodnost usklađivanja interesa između subjekata koji se zalažu za strogu zaštitu životne sredine i reduciranje turističkog prometa, turističke privrede i državnih organa, u cilju poboljšanja kvaliteta života lokalne zajednice** (Slika 4.).

U turizmu može doći do suprotstavljenih interesa između pojedinaca ili grupa, bilo da oni pripadaju turističkoj tražnji ili ponudi. Ovde dolazimo da važnog pitanja odgovornosti, jer održivi turizam mora da se zasniva na odgovornosti svih učesnika turističkog prometa prema prirodnoj sredini i socio-kulturnim osobenostima lokalne sredine.

Znači, **razvoj turizma treba da se ostvaruje na način koji obezbeđuje racionalno korišćenje prirodne sredine i kulturne baštine, afirmaciju autentičnih i specifičnih vrednosti određene oblasti, duh i tradiciju nekog mesta i njegovog stanovništva.**

Prilikom donošenja odluka, neophodno je vrednovati više mogućih alternativa, sa aspekta pozitivnih i negativnih efekata koje konkretne aktivnosti mogu da proizvedu i tu se, po nama, treba pridržavati sledećih pravila.

- **Izbegavanje negativnih posledica:** Ukoliko postoji čak i minimalna mogućnost da će planirana aktivnost prouzrokovati neki negativni efekat, treba se odlučiti za neku drugu i sigurniju opciju. To znači da je neophodno izbegavati sve aktivnosti koje ostavljaju trajne posledice u životnoj sredini. Dugogodišnje šume, pojedini primerci flore i faune, ako jednom nestanu, nikada više neće biti predmet ljudskog uživanja. Slična je situacija i sa drevnim spomenicima, istorijskim urbanim naseljima, izuzetnim prirodnim pejzažima.
- **Ocenjivanje negativnih efekata:** Ukoliko se proizvođenje nekih negativnih efekata ne može izbeći treba se opredeliti za one koje će stvoriti manje nevolja i kraće trajati.
- **Minimiziranje negativnih efekata:** Sa etičkog stanovišta opravdane su samo one aktivnosti kod kojih se negativni efekti mogu reducirati na najmanje moguću meru. Takođe, sa etičkog stanovišta prihvatljive su samo one aktivnosti čiji će negativni efekti biti manji od nevolja do kojih može doći nepreduzimanjem bilo kakvih aktivnosti.

Iz pomenitih pravila proizilazi da procena mogućih ekonomskih, socijalnih i uticaja na životnu sredinu treba da prethodi usvajanju svakog većeg projekta kojim se opredeljuje turistički razvoj date sredine. Pored toga, sve faze turističkog razvoja treba podvrgavati kritičkoj proceni i monitoringu, da bi se utvrdili efekti donetih odluka i reagovalo na nastale neplanirane promene.

Principi koje smo predložili predstavljaju samo osnovna uputstva za razvoj održivog turizma i apeluju na izmenu etičkih stavova i ponašanja svih učesnika turističke delatnosti, kao preduslova za operacionalizaciju koncepcije održivog razvoja. Međutim, ključna pitanja i problemi vezani su za preciznije vrednovanje posledica razvoja turizma na životnu sredinu sa prostornog i vremenskog aspekta, imajuću u vidu kompleksnost turističkog sistema i složenost odnosa turizma i drugih delatnosti. Zbog toga se posebna pažnja mora posvetiti merenju kvalitativnih i kvantitativnih posledica turističkog razvoja i uticaja koje on vrši na prirodnu i socio-kulturnu sredinu.

V IDENTIFIKOVANJE I MERENJE ODRŽIVOG TURIZMA

1. Noseći kapacitet turističkih mesta i regija

Procena nosećeg kapaciteta se koristi kao pokazatelj uticaja turizma na životnu sredinu u turističkim mestima i regijama, a ujedno predstavlja i važnu komponentu planiranja prostornog razvoja turizma. To je, ujedno, i jedan od mehanizama za postavljanje standarda održivog turizma u određenoj oblasti.

Do sada je učinjeno više pokušaja u cilju pouzdanog definisanja nosećeg kapaciteta. Po tumačenju Federacije prirode i nacionalnih parkova Evrope, noseći kapacitet predstavlja sposobnost ekosistema da se samoodržava i podstiče razvoj ljudskih aktivnosti u neograničenom obimu, bez negativnih povratnih efekata (19).

Imajući u vidu da je većina negativnih ekoloških i drugih problema prouzrokovana velikom koncentracijom posetilaca, turističkih kapaciteta i sadržaja, Mathieson i Wall su u definisanju nosećeg kapaciteta pošli od neophodnosti utvrđivanja maksimalnog broja turista koji mogu istovremeno da borave u određenom prostornom obuhvatu. Po njima, noseći kapacitet predstavlja maksimalan broj ljudi koji mogu da se nalaze na određenom lokalitetu bez nepovratne izmene i degradacije fizičke sredine i bez značajnijeg ugrožavanja kvaliteta rekreativnog doživljaja (34,27).

Polazeći od osnovnih ciljeva održivog turizma, prethodna definicija je, po nama, nepotpuna, pošto ne uključuje aspekte negativnih uticaja na ekonomske, socijalne i kulturne uslove u turističkim oblastima.

Svetska turistička organizacija definiše 3 nivoa na kojima se kapacitet može procenjivati, a to su:

- *Ekološki kapacitet* podrazumeva maksimalan stepen turističkog korišćenja prostora, a da pri tome ne dođe do ekološke degradacije. Njegova procena uključuje kompleksno razmatranje niza činilaca, kao što su ekološke, geomorfološke, klimatske karakteristike, broj turista, njihove aktivnosti, izgrađenost turističkih kapaciteta, infrastrukturni sadržaji, ekonomski činioci.

- *Psihološki kapacitet* predstavlja maksimalan stepen korišćenja prostora, sa stanovišta broja turista, njihovih aktivnosti i izgrađenih objekata, a da ne dođe do pada kvaliteta turističkog doživljaja. On se može utvrditi samo na osnovu subjektivnih procena i mišljenja posetilaca, tako da je neophodno sprovesti anketna istraživanja. Anketne upitnike treba dobro pripremiti i preko njih se može doći do mišljenja turista o kvalitetu životne sredine u turističkom mestu, atraktivnosti turističkih motiva, kvalitetu i ceni turističkih usluga, opremljenosti objekata, kvalitetu i obimu infrastrukturnih sadržaja. Ovaj kapacitet nije lako utvrditi jer su percepcije i stavovi posetilaca o pomenutim činiocima različiti.

- *Socio-kulturni kapacitet* podrazumeva maksimalno moguć razvoj turizma, uključujući broj turista, njihove aktivnosti, izgrađenost kapaciteta i infrastrukture, koji

neće narušiti način života, kulturu i tradiciju domicilnog stanovništva. Ovaj kapacitet se može oceniti kao najapstraktniji i najteže ga je proceniti (37).

Noseći kapacitet datog prostora bi trebalo da predstavlja rezultantu tri pomenuta kapaciteta i tu je, uglavnom, postignuta saglasnost među ekspertima u svetu, ali ne i pogledu metoda za njegovo utvrđivanje, tako da postoje različite matematičke formulacije nosećeg kapaciteta prostora.

Mnoga istraživanja su obavljena u svetu, posebno u SAD, u cilju preciziranja postupka za izračunavanje nosećeg kapaciteta i izrade konkretnih formula, koje bi važile za određeni tip turističkih destinacija. I pored toga, još uvek uvek u svetu ne postoji pouzdana i naučno dokazana metoda za izračunavanje nosećeg kapaciteta. Ovo najvećim delom proističe iz različitog pristupa utvrđivanju prosečnog standarda površine koja pripada korisniku prostora (uključujući turiste, njihove aktivnosti i izgrađene kapaciteta), putem koga se izračunava noseći kapacitet određene prostorne celine. Većina autora ili organizacija koristi različite standarde, do kojih dolaze na osnovu vlastitih empirijskih iskustava. Iskustva su međusobno veoma različita, pa se i primenjeni standardi razlikuju.

Tabela 3. Noseći kapaciteti turističkih oblasti i aktivnosti (12,18)

Tip oblasti/aktivnosti		Predloženi kapacitet
primorska oblast	Mediteran	3 m ² po osobi
	oblast Severnog mora	1,7 m ² po osobi
	jedrenje	5-30 posetilaca na dan po hektaru
	ribolov	5-30 posetilaca na dan po hektaru
	skijanje na vodi	5-15 posetilaca na dan po hektaru
planinska oblast	skijaški centar	100 skijaša na dan po hektaru skijaške staze
zaštićeno prirodno dobro	šumski park	do 15 posetilaca na dan po hektaru
	park u prigradskoj oblasti	15-70 posetilaca na dan po hektaru
	pešačenje	40 osoba na dan po kilometru staze
	jahanje	25-80 osoba na dan po kilometru staze
	veći piknik	300-600 učesnika na dan po hektaru
	manji piknik	60-200 učesnika na dan po hektaru

Naprimera, Evropska Unija predlaže sopstvene standarde za različite tipove turističkih oblasti, mesta i aktivnosti koje se u njima upražnjavaju (Tabela 3).

Owsiak iznosi svoje standarde površine po korisniku, kao osnovu za izračunavanje nosećeg kapaciteta prostora. Napr., za turističko korišćenje Baltika on predlaže sledeće standarde: za peskovite plaže: 6 m^2 po osobi, za šljunkovite plaže: $12 - 16 \text{ m}^2$ po osobi, za stenovite plaže: $16-18 \text{ m}^2$ po osobi (11).

Autori Prostornog plana područja Nacionalnog parka Kopaonik su za izračunavanje nosećeg kapaciteta ovog prirodnog dobra, po ugledu na slična strana iskustva, koristili prosečni individualni standard za planinske nacionalne parkove ($4000 - 5000 \text{ m}^2$ po 1 posetiocu). Deljenjem ukupne površine Parka koja iznosi $P = 11.809,91 \times 10^4 \text{ m}^2$ i pomenutog standarda, došlo se do nosećeg kapaciteta u letnjem periodu koji iznosi $24.000 - 30.000$ posetilaca u vršnom trenutku na ukupnoj površini Nacionalnog parka. Na osnovu nosećeg kapaciteta u letnjem periodu, izračunat je i maksimalan broj ležaja za Nacionalni park Kopaonik. Tom prilikom je, takođe, korišćen uobičajeni standard za planinske turističke centre, po kome odnos stacionarnih gostiju prema izletnicima iznosi $60:40\%$. Na taj način određen je maksimalan broj ležaja na teritoriji Nacionalnog parka od 14.000 , kao i granični broj posetilaca od 10.000 do 16.000 . U zimskom periodu Kopaonik može da primi veći broj posetilaca, imajući u vidu da je pristupačnost prostora preko zime znatno smanjena i usmerena na terene za zimske sportove i urbanizovane površine, dok u letnjem periodu dominiraju izletnici stacionirani van Parka (35).

Međutim, pomenuta metodologija utvrđivanja nosećeg kapaciteta, na osnovu generalnog normativa za ceo prostor, ima svojih nedostataka, jer se pošlo od pretpostavke da je teritorija nacionalnog parka prirodno homogena sredina, što svakako nije slučaj. Treba imati u vidu da je prostor nacionalnog parka, najčešće, veoma heterogen i da se sastoji od različitih prirodnih sredina (šume različitih starosti, pašnjaci, livade, vrhovi i dr.) koje karakteriše različit stepen ekološke osetljivosti na destrukciju od strane turista, tako da su i njihovi noseći kapaciteti različiti.

Shodno tome, ukupni noseći kapacitet nacionalnog parka može biti samo rezultanta ili zbir pojedinačnih nosećih kapaciteta različitih prirodnih celina koje ga čine. Ne bi trebalo opšti prosečni standard podjednako primenjivati na sve površine u parku, ne uvažavajući njihove osobenosti, različitu namenu i intenzitet korišćenja. Pored toga, važno je istaći da kretanje i distribucija turističkih tokova u nacionalnom parku nisu ravnomerni u većini slučajeva, već su mahom koncentrisani na pojedinim tačkama, linijama i površinama. Brojni prostori u nacionalnim parkovima su nepristupačni ili nepodobni za korišćenje, dok se prisustvo na pojedinim lokalitetima može kretati čak i do 100 posetilaca po hektaru površine (15). To znači da će stepen saturacije prostora enormno varirati od slučaja do slučaja, tako da će pojedine zone biti pod znatno većim pritiskom i opterećenjem od izračunatog proseka, tj. generalnog standarda (4.000 do 5.000 m^2 /po posetiocu), dok će druge biti van domašaja turista i puste.

Usled prisutnih razlika u matematičkoj operacionalizaciji nosećeg kapaciteta, nameće se zaključak da se pri utvrđivanju nosećeg kapaciteta ne treba oslanjati na jedinstvene kriterijume i standarde za svaki tip turističke oblasti.

Svaka prostorna oblast ili turistički centar ima svoje specifičnosti, odnosno svoju ličnu kartu: osnovne fenomene, složenost ekosistema, motive različite atraktivnosti, konfliktne ili ugrožene zone, infrastrukturne elemente, rekreativne i kulturne sadržaje, različit broj i strukturu stanovništva, površine koje su pod zaštitom itd. Ova činjenica nalaže potrebu da određivanje nosećeg kapaciteta bude utemeljeno na nizu prethodnih elaborata i studija za svaku prostornu celinu pojedinačno, u zavisnosti od njenih osobenosti, karaktera i ranga. Poseban pristup iziskuju zone velike atraktivnosti, koje trpe najveći pritisak i podložne su izmeni ekološke ravnoteže.

Da bi se procenio turistički kapacitet neophodno je utvrditi optimalne standarde za turiste, njihove aktivnosti i izgrađene objekte, i to za svako turističko mesto ili regiju pojedinačno. Naprimera, kod utvrđivanja standarda za površinu dela plaže koja dolazi po jednom turistu, potrebno je obaviti kompleksne analize uz ravnomerno vrednovanje, kako faktora životne sredine, tako i kvaliteta turističkog doživljaja. Subjektivne percepcije turista predstavljaju najveći problem u proceni nosećeg kapaciteta, jer se često dešava da se mišljenje turista o kvalitetu životne sredine turističkih mesta bitno razlikuje od stava lokalnog stanovništva ili organa koji donose upravne odluke.

Veliku pažnju treba obratiti na sezonski karakter turističkog prometa, što znači da noseći kapacitet treba utvrđivati u odnosu na period maksimalne sezonske koncentracije tražnje kada je opterećenost turističkih mesta, naročito primorskih, najizraženija, za razliku od predsezonskog ili postsezonskog perioda, kada je turistički promet znatno manjeg obima. Preduzimanjem određenih mera upravljanja, a koje se prevashodno sastoje u obezbeđivanju adekvatnih informacija, produžavanju veka trajanja resursa koji se intenzivno koriste, ravnomernijoj prostornoj i vremenskoj distribuciji turističkog prometa, noseći kapacitet određene oblasti se može povećati.

Pojedini autori se suprotstavljaju izrazu utvrđivanje ili izračunavanje nosećeg kapaciteta, ističući da se kapaciteti mogu samo procenjivati ili prognozirati, pod unapred određenim uslovima i faktorima, koji tokom korišćenja akcesorno deluju na izmenu ekoloških uslova a time i ekoloških sistema.

Imajuću u vidu složenost problema definisanja nosećeg kapaciteta, proističe zaključak da ovaj činilac nije dovoljan pokazatelj stepena saturacije prostora i uticaja turizma na životnu sredinu. Zbog toga je u istraživanju uticaja turizma na životnu sredinu potrebno definisati indikatore stvarnih uticaja turizma na životnu sredinu, koji bi imali praktičan karakter i omogućili komparativne analize između različitih turističkih centara i lokaliteta.

2. Indikatori za praćenje uticaja turizma na životnu sredinu

Indikatori o stvarnim uticajima turizma na životnu sredinu treba da obezbede merenje onih fizičkih i socio-kulturnih uticaja koji, isključivo, potiču od turizma, nezavisno od uticaja drugih delatnosti. Praksa pokazuje da je takve indikatore veoma teško identifikovati, zato što je turizam samo jedna od delatnosti koja vrši uticaj na određenu prostornu celinu; što znači da su uticaji kompleksni, kumulativni i da zavise od specifičnosti datog mesta ili regije. Do sada ponuđeni indikatori se nisu pokazali naročito efikasnim u praksi, jer su, uglavnom, podrazumevali ekstenzivno sakupljanje podataka do kojih se teško dolazilo, pri čemu su zanemarivane razlike u pristupu sakupljanju i obradi relevantnih informacija (12,11).

Indikatori uticaja turizma na životnu sredinu, naročito su značajni za planere i donosiocce odluka na lokalnom nivou, koji bi pomoću njih mogli da:

- ocene kvalitet životne sredine i utvrde usklađenost turizma sa postavljenim ciljevima održivog razvoja;
- ustanove dinamiku i stepen ostvarivanja ciljeva upravljanja životnom sredinom;
- utvrde efektivnost i ispravnost preduzetih mera i aktivnosti (12).

Ovakvi indikatori bi omogućili državnim organima i međunarodnim organizacijama da ocene da li se turističkim projektima i programima postiže usklađenost ekonomskih sa ekološkim, socijalnim i kulturnim ciljevima.

Međutim, u praksi je uticaje koje lokalno stanovništvo i druge privredne delatnosti vrše na životnu sredinu, teško razlučiti od onih koji potiču od turista. Zbog toga je veliki problem utvrditi dovoljno pouzdane indikatore o uticajima turizma na životnu sredinu, koji bi omogućili poređenja u međunarodnim okvirima. Iskustva govore da se relevantni podaci o uticaju turizma na životnu sredinu najčešće sakupljaju preko studija slučaja koje se sprovode u određenim centrima i lokalitetima (33,492).

Do sada su se u istraživanjima najviše koristili raspoloživi podaci o broju turista, broju noćenja, turističkoj potrošnji, da bi se preko njih vrednovali uticaji turizma u posmatranoj oblasti. Pomoću ovakvih podataka može da se stekne opšta slika o intenzitetu turističkog razvoja u određenoj zemlji, regiji ili mestu, ali ovakva statistika ne odražava specifičnosti stanja životne sredine. Podaci o broju turista mogu da budu korisni, ako ih prate podaci o vrsti prevoza koju koriste turisti. Broj turističkih noćenja je, verovatno, najbolji postojeći indikator lokalnih uticaja na životnu sredinu, mada u mnogim turističkim mestima najveći pritisci potiču od velike frekvencije dnevnih posetilaca - izletnika. Ipak, pomenuti indikatori se, u najboljem slučaju, mogu tretirati samo kao pomoćni ili prateći.

Relevantne nacionalne i međunarodne organizacije - Svetska turistička organizacija, OECD, Svetski savet za istraživanje turizma, putovanja i životne sredine (WTTERC) i dr. - tokom poslednjih godina čine velike napore u cilju definisanja validnih indikatora za precizno identifikovanje uticaja turizma na životnu sredinu. One rade na izradi studija u cilju definisanja indikatora, kako bi planerima i donosiocima

političkih odluka obezbedili:

- kritičku procenu uticaja turizma i rekreacije na životnu sredinu;
- osnovu za utvrđivanje ciljeva održivog turizma;
- postupak za merenje i praćenje efekata ostvarivanja postavljenih ciljeva (12,14).

Svetska turistička organizacija svoje aktivnosti na planu utvrđivanja indikatora za praćenje održivog turizma obavlja na 3 nivoa:

- utvrđivanje kompozitnih indeksa (atraktivnost destinacija, indeksi saturacije lokaliteta);
- utvrđivanje indikatora na nacionalnom nivou (procenat teritorije koja je pod državnim zaštitom, ugrožene vrste flore i faune);
- utvrđivanje specifičnih indikatora za turističke destinacije (gustina izgrađenosti turističkih kapaciteta, veličina teritorije koja dolazi po jednom turisti, potrošnja energije po posetioocu i sl.)

Ovakve tipove indikatora i indeksa trebalo bi utvrditi na osnovu potreba koje iskazuje turistička privreda i oni treba da odraze ekološki, psihološki i socijalni noseći kapacitet date oblasti, međuzavisnost turizma i lokalnih zajednica, kao i lokalne i regionalne mogućnosti za upravljanje uticajima turizma na životnu sredinu (32).

Evropska Unija je pokazala veliku aktivnost u cilju utvrđivanja indikatora za procenu održivosti turističkog razvoja. U skladu sa takvim nastojanjima, tim eksperata Evropske Unije uradio je studije slučaja na primeru različitih evropskih turističkih oblasti i mesta. Na osnovu rezultata obavljenih istraživanja, predložena je lista **komparativnih indikatora održivog turizma**, putem kojih se sprovode istraživanja o efektima razvoja turizma u zemljama Evropske Unije.

3. Komparativni indikatori održivog turizma

Sumirajući rezultate sprovedenih istraživanja u turističkim centrima različitog tipa, kao i uvažavajući sve probleme vezane za mogućnost preciznog utvrđivanja nosećeg kapaciteta, tim stručnih konsultanata je predložio Komisiji Evropske Unije listu komparativnih indikatora za praćenje i utvrđivanje stepena održivosti turističkog razvoja.

U definisanju komparativnih indikatora, pošlo se od potrebe integrisanja nekoliko ključnih činilaca - ekonomski, ekološki, socijalni, kulturni, zadovoljstvo turista; putem kojih bi se vrednovalo aktuelno stanje razvoja turizma u određenoj prostornoj celini, a time došlo do osnovnog inputa za preduzimanje neophodnih upravnih mera i aktivnosti. Primena indikatora se zasniva na sistemu kodiranja kojim se utvrđuju granične vrednosti za svaki indikator, na osnovu kojih se stanje razvoja turizma ocenjuje kao 1) kritično, 2) podnošljivo i 3) održivo. Zbog toga se ovi indikatori nazivaju "indikatorima upozorenja" (12,22).

Sistemom kodiranja uvode se 3 zone:

- **crvena zona** označava da je situacija kritična i da je neophodno odmah preduzeti prikladne mere, kako bi se dalji razvoj turizma modifikovao, stavio pod čvršću kontrolu ili čak i zaustavio;
- **žuta zona** ukazuje da je situacija podnošljiva, ali da progresivan porast turizma u narednom periodu može prouzrokovati ozbiljne probleme, pa je preporučivo preduzeti određene preventivne mere;
- **zelena zona** postojeće stanje razvoja turizma ocenjuje održivim, što je rezultat kvalitetnog upravljanja i svrsishodnih mera i aktivnosti preduzetih u proteklom periodu (12).

Indikatori su svrstani u pet grupa:

- **ekonomski indikatori** prikazuju ekonomske efekte turističkog privređivanja u turističkom mestu ili oblasti;
- **zadovoljstvo turista** podrazumeva stepen zadovoljstva turista kvalitetom turističkih kapaciteta i pruženih usluga i njihovo mišljenje o atraktivnosti motiva, stanju životne sredine i socio-kulturnim osobenosti receptivnog mesta;
- **socijalni indikatori** odražavaju socijalni integritet lokalne zajednice sa aspekta subjektivnog blagostanja domicilnog stanovništva u turističkoj regiji ili mestu;
- **kulturni indikatori** izražavaju stepen očuvanosti kulturnog identiteta lokalne zajednice pod dejstvom uticaja turista koji dolaze iz sredina sa drugačijim kulturnim osobenostima;
- **indikatori stanja životne sredine** treba da pruže sliku o stanju životne sredine i uticajima koje turizam vrši na pojedine medije.

Za neke od indikatora utvrđene su precizne granične vrednosti, zahvaljujući iskustvima iz ranijih istraživanja, a za druge nisu, što obavezuje na nastavak rada i započetih istraživanja. U narednom izlaganju detaljnije ćemo razmotriti suštinske karakteristike pomenutih indikatora održivog turizma, njihovu namenu i način primene u različitim tipovima turističkih centara i oblasti (Tabela 5.).

EKONOMSKI INDIKATORI

1) Sezonski karakter turističkog prometa

Sezonska koncentracija turističkog prometa ima ekonomske i ekološke implikacije. Velika koncentracija turista u sezoni iziskuje znatna investiciona sredstva i obimne građevinske radove da bi se izgradili kapaciteti i sadržaji koji bi optimalno zadovoljili turističke potrebe. Sa druge strane, ako se takvi kapaciteti i sadržaji nedovoljno koriste van sezone, a to je veći deo godine, postavlja se pitanje ekonomske opravdanosti njihove izgradnje. Takođe, zaposlenost lokalnog stanovništva u vansezoni je bitno smanjena. Naglašena koncentracija turista u periodu pune sezone dovodi do pojačanih pritisaka i korišćenja turističkih motiva i izgrađenih kapaciteta, što uslovljava povećanu saturaciju prostora i pojavu negativnih ekoloških posledica. Po mišljenju

analitičara, idealna je situacija kada se u periodu pune sezone ostvaruje 30% godišnjeg prometa, tj. 10% prometa po mesecu; ali je to praktično neostvarivo u mnogim turističkim mestima. Iz tih razloga, eksperti EU su zauzeli tolerantniji i realniji pristup ovom problemu, ocenjujući sezonsku koncentraciju prometa do 40% u toku 3 najintenzivnija meseca, kao idealan - održivi razvoj; ukoliko sezonska koncentracija prometa prelazi 40%, nužne su određene inovacije, pre svega, na planu poboljšanja marketinga, da bi se promet ravnomernije distribuirao tokom godine; dok se koncentracija prometa od 50% u toku 3 udarna meseca, smatra za alarmantno stanje koje ukazuje na skorbu pojavu ekonomskih i problema narušavanja životne sredine (12,31).

2) Odnos turističkih noćenja i smeštajnih kapaciteta

Odnos turističkih noćenja i smeštajnih kapaciteta predstavlja indikator ekonomskog obrta koji se ostvaruje u destinaciji. Procenjuje se da odnos pomenutih činilaca ne sme da bude ispod 120 noćenja po ležaju godišnje; ukoliko se on kreće između 120 i 150 noćenja po ležaju, iskorišćenost kapaciteta je prihvatljiva ali nije na optimalnom, održivom nivou; a održivo korišćenje kapaciteta se ostvaruje u slučaju kada vrednost ovog indikatora iznosi 150 ili više noćenja po ležaju (12).

3) Koeficijent lokalnog turističkog uvećanja

Koeficijent lokalnog turističkog uvećanja sublimira sve direktne i indirektno uticaje koje turistička potrošnja i zaposlenost imaju na lokalnu ekonomiju, jer je poznato da primarna turistička potrošnja indukuje čitav ciklus dalje potrošnje, što povoljno utiče na privredu turističkog mesta u celini i regije kojoj pripada (Tabela 4.). Ovaj koeficijent pokazuje u kom stepenu su proizvodi i usluge receptivnog mesta uključeni u turističko privređivanje. Međutim, još uvek nije definisan način za matematičku operacionalizaciju koeficijenta lokalnog turističkog uvećanja, tako da se ovaj indikator može posmatrati samo sa aspekta uticaja turizma na druge privredne grane u turističkom mestu i njihovoj uključenosti u turističku ponudu. Po mišljenju nemačkih eksperata, idealna situacija za koju se može reći da gravitira održivom turizmu nastupila bi, ukoliko bi svi hoteli i ostali kapaciteti bili u vlasništvu pravnih i fizičkih lica koja pripadaju domicilnom stanovništvu, kada bi svi proizvodi uključeni u turističku ponudu bili lokalnog porekla, a radna snaga angažovana isključivo iz redova lokalnog stanovništva. Tada bi ovaj koeficijent imao maksimalnu vrednost (20,25). Međutim, ovakva situacija ni teoretski ni praktično nije ostvariva.

2. ZADOVOLJSTVO TURISTA

1) Ponovljene posete turista

Procenat turista koji su ponovo posetili određeno turističko mesto predstavlja indikator zadovoljstva turista. Informacije o ponovljenim turističkim posetama određenom mestu prikupljaju se u najvećem broju slučajeva anketiranjem posetilaca, ali ovom postupku se ne pristupa na konzistentan i jedinstven način. Naime, u pojedinim slučajevima, u ponovljene posete se ubrajaju anketirani turisti koji imaju želju da ponovo posete mesto boravka, a u drugom, anketirani turisti koji su to već učinili. Po mišljenju eksperata EU, najbolje je za indikator uzeti procenat ponovljenih poseta određenom mestu tokom proteklih 5 godina. Kada se ovaj procenat kreće između 30% i 50%, za odnosnu destinaciju se može reći da je atraktivna i da turistima pruža zadovoljstvo visokog kvaliteta. Ukoliko procenat prelazi 50%, zadovoljstvo turista se ostvaruje na još višem nivou, što pruža mogućnost nosiocima turističke politike da, zahvaljujući stečenoj reputaciji i kredibilitetu, pokušaju da utiču na izmenu ponašanja turista i prilagode ga uslovima lokalne prirodne i kulturne sredine, da u većoj meri koriste javni prevoz umesto privatnog automobila, da shvate značaj heterogenosti dugoročnih turističkih ciljeva u datoj oblasti i sl. (12).

3. KULTURNI INDIKATORI

1) Odnos smeštajnih kapaciteta i broja lokalnog stanovništva

Odnos smeštajnih kapaciteta i broja lokalnog stanovništva je indikator, kako kulturnog uticaja u pogledu arhitektonskog izgleda turističke oblasti ili mesta, tako i zahteva za obezbeđenjem neophodne infrastrukture, što opterećuje budžet lokalnih zajednica. Ako je broj ležaja više od 1,6 puta veći od broja stanovnika, situacija se može oceniti nepovoljnom jer lokalna zajednica trpi veliki pritisak intenzivne turističke izgradnje; dok je proporcija od 1,5 : 1 ili manja, povoljnija i prihvatljivija po lokalnu zajednicu. Činjenica je da pomenuta srazmera u velikoj meri varira, zavisno od prirodnih karakteristika, tipa smeštaja, intenziteta i vrste turističkog prometa koji se razvija na određenom prostoru. Zato je neophodno obaviti kompleksne analize, kako bi se utvrdio optimalan odnos smeštajnih kapaciteta i broja lokalnog stanovništva, primeren odnosnoj destinaciji (27,23).

Tabela 4. Efekti lokalnog uvećanja (multiplikacije) u turizmu (27)

Turisti troše na:	Drugi ciklus potrošnje:	Krajnji korisnici (delimična lista):
smeštaj hranu piće zabavu	nadnice napojnice porez na dohodak komisiona prodaja muzika i zabava	računovođe, radnici održavanja, arhitekta, umetnici, zanatlije, posrednici umetničkih i zanatskih usluga, advokati, prevoznici, pekari, bankarski radnici, mesari
odeću poklone i suvenire ličnu higijenu	administrativni troškovi, lične usluge, obezbeđivanje hrane i pića, kupovina robe za dalju prodaju,	stolari, kasiri, dobrotvorna društva, filmski i video distributeri, službenici, proizvođači odeće, kuvari, zubari, kulturne organizacije, mlekare, robne kuće
lekove, kozmetiku, fotografije, rekreaciju,	obezbeđivanje materijala i robe, popravka i održavanje, reklama i promocija, javne službe i usluge	doktori, instruktori, električari, inženjeri, farmeri, ribari, proizvođači nameštaja, baštovani, prodavci, državni službenici
ture za razgledanje, vodičku službu, lokalni saobraćaj ostalo	saobraćaj, dozvole, premije osiguranja, iznajmljivanje opreme i kapaciteta, kamate na pozajmljena sredstva, porezi na prihod, amortizacija sredstava, državne dažbine	pružaoci zdravstvenih usluga, domari, radnici osiguranja, perionice, proizvodni radnici, proizvođači kancelarijske opreme, slikari, benzinske pumpe, nosači, grafičke i izdavačke kuće, prodaja opreme za rekreaciju, vlasnici restorana, personal restorana, radnici koji održavaju puteve, saobraćajni radnici, trgovci na veliko

Kada privatni ili državni sektor obezbeđuje robu i usluge iz izvora van lokalne sredine, utrošeni novac se isključuje iz ciklusa multiplikacije i ekonomski efekti otiču iz lokalne zajednice

2) Intenzitet turizma

Intenzitet turističkog razvoja, pored ostalog, pokazuje stepen kulturne saturacije lokalne sredine. Previsok nivo kulturne saturacije negativno utiče na lokalnu zajednicu, narušava njen kulturni identitet i umanjuje kvalitet turističkog doživljaja. Ovaj indikator se predstavlja odnosom godišnjeg broja turističkih noćenja (izraženog u hiljadama) i broja domicilnih stanovnika (izraženog u stotinama). On bi bio najilustrativniji kada bi se, pored stacionarnih turista, koristio i broj izletnika, kako bi se preciznije prikazali uticaji ukupnog turističkog prometa na kulturni identitet domicilnog stanovništva. Međutim, u praksi je retko naći turističko mesto u kome se vrši precizna evidencija izletničkog prometa. Proporcija između godišnjeg broja noćenja i broja lokalnog stanovništva pokazuje znatne oscilacije, u zavisnosti od tipa i specifičnosti turističkih centara, tako da primeni ovog indikatora i određivanju njegovih graničnih vrednosti treba prići sa puno opreza.

Mogućnosti za primenu ovog indikatora su veoma ograničene u ruralnim oblastima, nacionalnim i regionalnim parkovima, koji privlače veliki broj izletnika koncentrisanih na nekoliko najatraktivnijih mesta. U takvim slučajevima pogodnije je kao indikator koristiti broj izletnika prema broju mesta za parkiranje, pri čemu se odnos od 2,5 posetioca po jednom parking mestu, smatra najpovoljnijim i koristi kao standard u izradi prostornih planova nacionalnih parkova. Međutim, da bi se pouzdanost ove procene proverila u praksi, potrebno je uporediti prosečan broj izletnika u toku godine sa brojem izletnika u danima 5 najfrekventnijih vikenda u punoj sezoni, ali to iziskuje detaljna i kontinuirana istraživanja koja se retko sprovode u praksi. Ukoliko je broj dnevnih posetilaca u vreme pomenutih vikenda znatno iznad prosečnog broja dnevnih poseta u toku godine, neophodno je preduzeti određene upravne mere. U prvom redu, misli se na naplaćivanje usluga parkiranja ili podsticanje ravnomernije distribucije turista na širem prostoru, što je mnogo bolje od izgradnje novih parkirališta, koja će u većem delu godine biti nedovoljno iskorišćena (12).

4. SOCIJALNI INDIKATORI

1) Učešće turizma u lokalnom neto društvenom proizvodu

Procenat učešća turizma u ukupnoj vrednosti lokalnog neto društvenog proizvoda je indikator koji pokazuje u kojoj meri lokalna zajednica ostvaruje koristi od razvoja turizma. Učešće turizma u društvenom proizvodu je veoma različito i uslovljeno je stepenom zavisnosti lokalne zajednice u odnosu na turizam, a radi jasnijeg sagledavanja aktuelnog stanja, ovaj indikator treba porediti sa nivoom zaposlenosti lokalnog stanovništva u turizmu, ukoliko su ovakve informacije dostupne (20,27).

2) Nezavisnost lokalne turističke privrede

Odnos između procenta turističkih poseta koji se ostvaruje neposrednim bukingom i procenta posetilaca koji stižu posredstvom inostranih ili domaćih tur-operatora, predstavlja indikator korisnosti turizma po lokalnu zajednicu. Ovaj indikator je posebno ilustrativan u primorskim centrima masovnog turizma, u kojima se veliki procenat turističkog prometa nalazi pod kontrolom međunarodnih tur-operatora, što ima implikacije na visinu novostvorene vrednosti lokalne zajednice, ali i na promenu karaktera i izgleda takvih centara (12,32).

5. INDIKATORI STANJA ŽIVOTNE SREDINE

1) Korišćenje zemljišta za izgradnju

Odnos površine zemljišta predviđenog za turističku izgradnju i njegovog dela na kome je izgradnja već realizovana, predstavlja indikator mogućeg, ali ne i obaveznog, ubrzanog i nekontrolisanog razvoja u budućem periodu. To nameće potrebu poredjenja prostornih i urbanističkih planova sa mapama koje prikazuju gustinu izgrađenih objekata. Ako u alpskim centrima, na površinama predviđenim za turističku izgradnju, nerealizovana turistička izgradnja prelazi 20%, situacija se može oceniti alarmantnom. Takvo stanje nagoveštava obimne građevinske radove u narednom periodu da bi se ispunili planski zadaci, što može imati izrazito negativne posledice po životnu sredinu (20). U takvim slučajevima najbolje je odustati od potpunog ostvarenja planskih zadataka, reducirati površine predviđene za izgradnju i transformisati ih u zelene pojaseve ili zaštićena dobra. Ovaj indikator nije u istoj meri relevantan za sve tipove turističkih mesta, jer su i njihovi noseći kapaciteti, kao i vrsta i obim turističkog prometa različiti; ali postupak zoniranja i proglašavanja određenih prostora za zaštićena dobra treba primenjivati u svim receptivnim oblastima, u cilju reduciranja i kontrole pritisaka prekomerne turističke izgradnje i prometa.

2) Promene u nameni korišćenja zemljišta

U ruralnim oblastima, planinskim predelima, nacionalnim i regionalnim parkovima, procenat promene namene poljoprivrednog zemljišta u periodu od 5 godina smatra se prikladnim indikatorom uticaja turizma na promenu namene korišćenja zemljišta i transformaciju pejzaža. Iskustva govore da je svaka transformacija poljoprivrednog zemljišta u druge namene, tokom pet godina u stepenu većem od 2%, zabrinjavajuća i da je potrebno ovakve trendove usporiti, preduzimanjem određenih mera sa ciljem oživljavanja tradicionalnih poljoprivrednih farmi i njihovog uključivanja u turističku ponudu (24).

U urbanim sredinama pogodniji indikator je procenat promene u izgrađenosti date oblasti, stepen povećanja sagrađenih turističkih kapaciteta ili procenat

transformacije tradicionalnih objekata u turističke svrhe, u periodu od 5 godina. Za sada, još uvek nisu registrovani značajniji pokušaji na planu definisanja graničnih vrednosti pomenutog indikatora, ali timovi eksperata predano rade i na ovoj problematici pa se rezultati mogu očekivati u narednom periodu.

3) Dolasci turista prema vrsti transporta

Procenat turista koji ne koriste privatni automobil, je važan indikator potencijalne saobraćajne zagušenosti, problema parkiranja, nivoa buke i kvaliteta vazduha u određenoj oblasti. Poželjno je da turisti koriste javni autobuski i železnički saobraćaj. Podaci pokazuju da u Evropi i dalje najveći broj turista putuje svojim privatnim automobilima, naročito kada je reč o posetama ruralnim oblastima i da je veliki uspeh u pogledu zaštite životne sredine ostvaren, kada se u određenom mestu registruje 10% turista koji nisu doputovali svojim privatnim automobilom (12).

4) Izgradnja i korišćenje infrastrukture u skijaškim centrima

U planinskim centrima zimskog turizma stepen korišćenja žičara i ski-liftova, kao i proporcija između skijaške infrastrukture i broja ležaja, predstavljaju indikatore zauzimanja zemljišta za potrebe razvoja turizma, ekonomske rentabilnosti korišćenja izgrađenih infrastrukturnih sadržaja i kulturne saturacije date oblasti, istovremeno. Proporcija između dužine ski-liftova ili žičara i broja ležaja koja je veća od 1,2 : 1 i procenat korišćenja ski-liftova koji se kreće između 35% i 50%, ukazuju na održivi razvoj turizma. U suprotnom, nameće se zaključak da se izgrađeni sadržaji ne koriste na racionalan način, dok je zemljištu nepotrebno izmenjen prirodan izgled (27,14).

5) Ostali indikatori stanja životne sredine

Podatke koji se odnose na korišćenje energije, potrošnju i prečišćavanje vode, stvaranje čvrstog otpada, veoma je teško sakupiti na nivou turističkog mesta ili regije, mada je to češće postići na nivou pojedinih turističkih objekata. Do sada još uvek nema preciznih indikatora za korišćenje energije i vode, odnosno količinu stvorenog otpada po turisti. Ono što se može očekivati u skorijoj budućnosti je to da svi učesnici turističkog prometa, u domenu svojih mogućnosti, nastoje da smanje količinu utrošene energije i racionalno koriste prirodne resurse.

Tabela 5. Komparativni indikatori održivog turizma (20)

Tip indikatora	Indikator	Tumačenje
Ekonomski	Sezonski karakter prometa: % poseta u punoj sezoni (3 meseca)	< 40% zelena zona 40-50% žuta zona > 50% crvena zona
	Odnos noćenja i smeštajnih kapaciteta	> 150 zelena zona 120-150 žuta zona < 120 crvena zona
	Koeficijent lokalnog turističkog uvećanja	još uvek nije određeno
Zadovoljstvo turista	Ponovljene posete: % ponovljenih poseta u periodu od 5 godina	> 50% zelena zona 30-50% žuta zona < 30% crvena zona
Kulturni	Odnos smeštajnih kapaciteta i broja lokalnog stanovništva	< 1,1:1 zelena zona 1,1-1,5:1 žuta zona > 1,6:1 crvena zona
	Intenzitet turizma: broj noćenja (000) prema broju stanovnika (00)	< 1,1:1 zelena zona 1,1-1,5:1 žuta zona > 1,6:1 crvena zona
Socijalni	Učešće turizma u lokalnom neto društvenom proizvodu	treba porediti sa učešćem turizma u lokalnoj zaposlenosti
	% turista koji ne dolaze posredstvom tur-operatora	> 70% zelena zona 50-70% žuta zona < 50% crvena zona
Indikatori stanja životne sredine	Zemljište - % zemljišta na kome je izgradnja dozvoljena ali nije realizovana	< 10% zelena zona 10-20% žuta zona > 20% crvena zona
	Korišćenje i zauzimanje zemljišta: % promena u izgrađenosti područja u toku 5 godina	još uvek nije određeno
	Saobraćaj: % dolazaka turista koji ne koriste privatni automobil	> 20% zelena zona 10-20% žuta zona < 10 % crvena zona

Predloženi komparativni indikatori održivog turizma upravo prolaze kroz fazu praktičnog testiranja u mnogim centrima i regijama širom Evrope i predmet su širih teoretskih i stručnih rasprava. Prvi rezultati pokazuju da prikupljanje podataka

pomoću ovih indikatora iziskuje dosta vremena, jer većina traženih informacija ima kompleksan karakter i uključuje niz ekonomskih, ekoloških, socijalnih i kulturnih činilaca. Verovatno će na osnovu dobijenih rezultata biti potrebna izrada novih studija i ekspertiza, sa ciljem da se pojedini indikatori unaprede, modifikuju i postave nove granične vrednosti, neophodne za njihovo tumačenje. Ono što ohrabruje je spremnost relevantnih organa i privrednog sektora da dosledno primenjuju ovakve indikatore, postajući svesni kompleksnosti turističkog fenomena, čiji se održivi razvoj zasniva na ravnopravnom uvažavanju 5 ciljeva: ostvarenje ekonomskog profita, zaštita životne sredine, očuvanje socijalnog integriteta, afirmacija kulturnog identiteta lokalne zajednice i optimalno zadovoljstvo turista (27).

VI PRIMENA KOMPARATIVNIH INDIKATORA ODRŽIVOG TURIZMA EU NA PRIMERU BUDVANSKE RIVIJERE I KOPAONIKA

Pomenute komparativne indikatore održivog turizma primenićemo na primeru dve poznate turističke oblasti SR Jugoslavije. Opredelili smo se za Budvu, najpoznatiji i najrazvijeniji centar primorskog turizma Crne Gore i Jugoslavije, kao i afirmisani planinski turistički centar i zaštićeno prirodno dobro - Nacionalni park Kopaonik. Znači, radi se o tipovima turističkog prostora u kojima je izražena velika kompleksnost međusobnih uticaja turizma i životne sredine, što iziskuje veoma studiozan, oprezan i integralan pristup u balansiranju njihovog međusobnog odnosa. Ovom prilikom, pored novijih podataka iz poslednjih nekoliko godina, koristićemo i podatke sa kraja osamdesetih godina, kada je turizam Budve i Kopaonika bio u snažnom usponu. Može se reći da je 1990. godina poslednja relevantna godina za turističke analize i istraživanja, s obzirom da su nemili događaji koji su potom usledili uslovlili drastičan pad turizma u našoj zemlji.

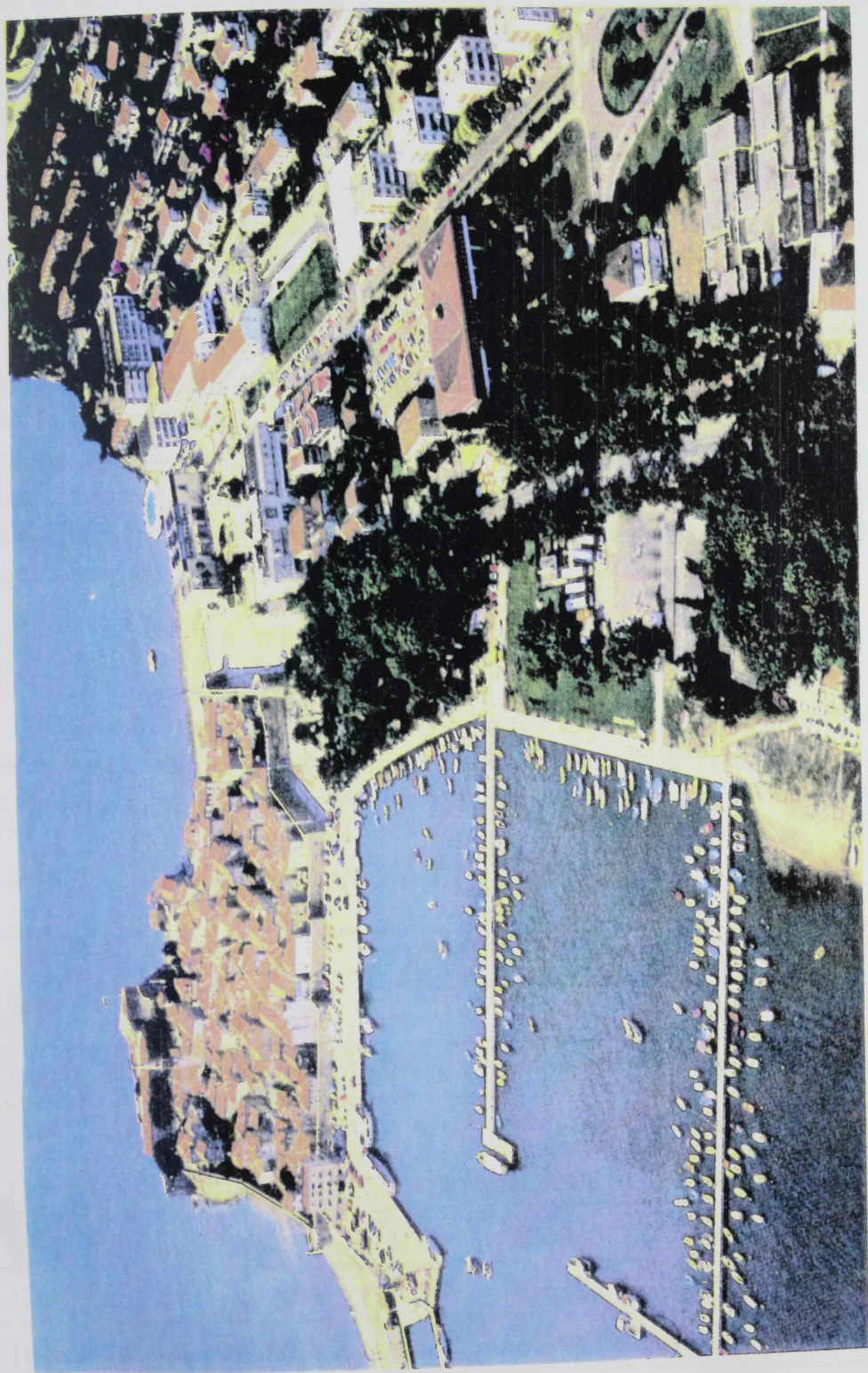
1. Budvanska rivijera

Uvod

Izdužena i nepravilnog oblika, teritorija opštine Budva (u daljem tekstu Budvanska rivijera) zauzima centralni deo Crnogorskog primorja. Po površini (122 km²) i broju stanovnika (11.717) spada u manje opštine Crne Gore i SR Jugoslavije (56). U pravcu severozapad-jugoistok Budva se u obalnom pojasu prostire na dužini od 21 km, a prema planinskom zaleđu, najveća širina iznosi 5 km. Sa severa je okružuju obronci Lovćena, na severozapadu Boke-Kotorski zaliv, dok se prema jugoistoku pruža široki priobalni prostor Bara i Ulcinja.

Budva ima vrlo povoljan položaj u odnosu na najvažnije saobraćajne koridore. Od drumskih saobraćajnica najznačajnije su jadranska magistrala i 2 transverzalna pravca: Budva - Cetinje - Podgorica i Petrovac - Podgorica. Za odvijanje međunarodnog turističkog prometa velike mogućnosti pružaju aerodromi u Tivtu - 20 km, Podgorici - 60 km i Dubrovniku - 80 km; dok železnička pruga Beograd - Bar, uključena u evropski železnički sistem, za sada, ima najveći značaj za domaći turizam.

Osnovu motivskog potencijala za razvoj turizma na Budvanskoj rivijeri čine plaže, more i specifičan primorsko-mediteranski klimat. Trećinu ukupne dužine obale u ovoj opštini čine plaže najboljeg kvaliteta na Jadranu, a i među najboljima u oblasti Mediterana. Preko 12,6 km obalske linije čine peščane (9,3 km) i šljunkovite plaže (3,3 km). Među plažama posebno se ističu Buljarice, Bečići, Jaz, Slovenska, Sveti Stefan i Petrovac. Druge plaže su znatno manje ali su još izrazitijeg kvaliteta: Miločerska, Mogren, Kamenovo, Drobni pijesak i dr. Klima Budve je mediteranska, sa prosečnom temperaturom vazduha od 15,8 °C. Temperatura morske vode viša od

Slika 5. *Panorama naselja Budva*

22 °C traje oko 6 meseci, uz veliku insolaciju od oko 2.700 časova sijanja sunca godišnje (60).

Budvansku rivijeru karakteriše, takođe, raznovrsno kulturno-istorijsko nasleđe, mada za sada nedovoljno turistički valorizovano. Najveću pažnju privlači Stari grad, nastao u periodu od 16. do 18 veka. U katastrofalnom zemljotresu 1979. godine, pored brojnih smeštajnih kapaciteta i stambenih objekata, razorena je u potpunosti i Stara Budva. Međutim, u toku naredne decenije Budva je obnovljena i autentično restaurirana, uz izgradnju moderne infrastrukture i najsavremenijih sadržaja turističke ponude. Od ostalih kultuno-istorijskih vrednosti, značajna su dva stara i interesantna urbana naselja Sveti Stefan i Petrovac, kao i manastiri Reževići, Ostrog, Gradište, Duljevo, Podmaine i Stanjevići.

U našem istraživanju vršićemo poređenje između Budve i španskog mediteranskog centra Benidorm i to kod onih indikatora za koje smatramo da na najbolji način prikazuju stvarne uticaje turizma na prirodnu i socio-kulturnu sredinu.

Benidorm je primorska opština u provinciji Alikante, sa 45.000 stanovnika, u kojoj se uticajima turizma na životnu sredinu upravlja na efikasan način. Osnovu turističkog potencijala predstavljaju kvalitetne plaže površine 370.000 m² (što je približno površini plaža na Budvanskoj rivijeri), čisto i toplo more i blaga mediteranska klima. Materijalnu bazu turističkog privređivanja čini 240.000 ležaja, izgrađenih najvećim delom u primarnim kapacitetima (hoteli i apartmanska naselja). U Benidormu je 1993. godine ostvareno skoro 50 miliona noćenja (20).

Sezonski karakter prometa

Sve do raspada prethodne Jugoslavije i uvođenja ekonomske blokade prema našoj zemlji, Budva je ostvarivala impozantne turističke rezultate, naročito u obimu inostranog turističkog prometa, po kome se svrstavala u nekoliko najznačajnijih

Tabela 6. Turistički promet i smeštajni kapaciteti u opštini Budva (56)

god.	turisti			noćenja			ležaji
	ukupno	domaći	strani	ukupno	domaća	strana	
1989.	316.053	168.583	147.470	2.786.862	1.395.432	1.391.430	34.607
1990.	297.337	161.706	135.631	2.691.890	1.366.425	1.325.465	37.954
1991.	185.041	173.589	11.452	1.533.986	1.439.908	94.078	32.221
1992.	131.232	128.312	2.920	1.028.492	1.014.433	14.059	25.976
1993.	102.479	101.033	1.446	816.984	809.567	7.417	25.548
1996.	216.446	207.715	8.731	1.603.051	1.542.326	60.725	27.765

primorskih opština. U objektima "Budvanske rivijere", najvećeg turističkog preduzeća u Crnoj Gori, koje objedinjava komercijalno ugostiteljstvo skoro čitave Budvanske rivijere i koje poseduje 12 hotela sa 8.503 ležaja, u 1989. godini ostvareno je 1,3 miliona turističkih noćenja, od čega je učešće inostranih iznosilo 87% (60).

Tabela 7. Turistički promet na Budvanskoj rivijeri u 1996. godini²

godina	turisti (u 000)	noćenja (u 000)
januar	1,03	4,22
februar	0,88	4,14
mart	1,96	6,23
april	7,89	27,36
maj	21,06	88,76
jun	31,79	240,48
jul	61,47	531,80
avgust	56,21	499,88
septembar	21,33	150,49
oktobar	10,70	42,49
novembar	1,27	3,84
decembar	0,84	3,35
ukupno	216,4	1,603

I inostrani i domaći turistički promet, koji se ostvaruje na Budvanskoj rivijeri, karakteriše velika sezonska koncentracija u letnjem delu godine (oko 3 meseca), što je klimatski uslovljeno, imajući u vidu da letnji kupališni turizam predstavlja osnovu turističkog privređivanja. Uzrok tome treba tražiti i u siromašnim vansezonskim sadržajima, neadekvatnoj valorizaciji kulturnog nasleđa, kao i nedovoljnoj istraženosti odgovarajućeg segmenta tražnje. U periodu od kraja oktobra do kraja marta većina hotela na Budvanskoj rivijeri je zatvorena, izuzev "Avale" i "Mogrena" povremeno, ali

² Podaci dobijeni od Saveznog zavoda za statistiku, a obuhvataju turistički promet u mestima: Budva, Buljarica, Bečići, Petrovac, Pržno, Sveti Stefan

je popunjenost kapaciteta pomenutih objekata u zimskom periodu veoma slaba. Tokom poslednjih godina, kada se Budva suočila sa velikim padom turističkog prometa, naročito inostranog, dosta napora se ulaže na afirmaciji manifestacionog, kongresnog i ekskurzionog turizma. Međutim, činjenica je da Budvansku rivijeru karakteriše izrazita neravnomernost mesečne distribucije godišnjeg turističkog prometa, sa akcentom na letnjoj kupališnoj sezoni. U 1996. godini u tri letnja meseca - jun, jul, avgust - ostvareno je oko 80% ukupnog broja turističkih noćenja.

U Benidormu je turistički promet tokom godine ravnomernije raspoređen, što je postignuto obogaćivanjem ponude kulturnim i zabavnim sadržajima u vansezonskom periodu. U 3 letnja meseca se ostvaruje oko 50%, a broj turista koji Benidorm posećuju zimi je sve veći (20).

Odnos broja noćenja i smeštajnih kapaciteta

Za poredenje odnosa broja noćenja i smeštajnih kapaciteta uzećemo 1990. godinu, jer je u potonjem periodu došlo do velikog pada turističkog prometa i broja evidentiranih smeštajnih kapaciteta. Veliki broj smeštajnih kapaciteta, naročito komplementarnih, promenio je namenu ili bio privremeno zatvoren za turistički promet, zbog nedostatka sredstava za tekuće i investiciono održavanje ili usled potreba restauracije. Ovome treba dodati i stalan problem preciznog evidentiranja smeštajnih kapaciteta u domaćinstvima. Prema podacima za 1990. godinu, odnos broja noćenja i smeštajnih kapaciteta iznosio je 70 noćenja po ležaju, a to je rezultat koji, po tumačenjima eksperata EU, ukazuje na zabrinjavajuće nizak stepen korišćenja smeštajnih kapaciteta. Podaci za 1996. godinu u kojoj je, ipak, došlo do delimičnog oživljavanja prometa, pokazuju da je stepen korišćenja smeštajnih kapaciteta bio na znatno nižem nivou u odnosu na 1990. godinu i iznosio samo 57 noćenja po 1 ležaju.

Koeficijent lokalnog turističkog uvećanja

Koeficijent lokalnog turističkog uvećanja ćemo posmatrati zajedno sa učešćem turizma u lokalnom neto društvenom proizvodu. Turizam je najvažnija privredna grana na Budvanskoj rivijeri. Hoteli su osnovni privredni objekti, ali i sve ostalo je u funkciji razvoja turizma. U 1987. godini učešće turizma u lokalnom neto društvenom proizvodu je iznosilo oko 70%, a u 1994. godini je opalo na 64,5%, što pokazuje da, i pored znatno otežanih uslova za turističko privređivanje, turizam ostaje dominantna privredna delatnost u opštini Budva (56). Ako uzmemo u obzir delatnosti, kao što su trgovina, saobraćaj, finansijske usluge, i dr., koje su, takođe, u funkciji turističkog razvoja, onda učešće turizma u neto društvenom proizvodu iznosi blizu 90%. Međutim, treba imati u vidu da je učešće poljoprivrede i ribarstva u neto društvenom proizvodu u 1994. godini iznosilo svega 0,02%, što se može objasniti činjenicom da je Budva na pretposlednjem mestu od crnogorskih opština po veličini poljoprivrednih površina (one zauzimaju svega 5,2 ha zemljišta) (56). Zbog toga je Budva primorana da, kako za

potrebe turista, tako i lokalnog stanovništva, najvećim delom uvozi prehrambene ratarske i stočarske proizvode iz drugih delova Crne Gore, Srbije ili inostranstva. Za ove potrebe se troše određena materijalna sredstva koja se isključuju iz ciklusa lokalne multiplikacije.

Zadovoljstvo turista

Za prikaz zadovoljstva turista kvalitetom turističkog doživljaja, poslužićemo se rezultatima anketnog istraživanja koje je sprovedeno na Budvanskoj rivijeri u leto 1989. godine. Istraživanje je realizovano na reprezentativnom uzorku anketiranih inostranih turista smeštenih u objektima "Budvanske rivijere".

Tabela 8. Najznačajniji motivi dolaska inostranih turista na Budvansku rivijeru, prema rezultatima anketnog istraživanja iz 1989. godine)³

Tip faktora	Procenat turista
rekreacija	86,09%
upoznavanje prirodnih lepota	50,84%
povoljne cene	33,14%
nova iskustva i doživljaji	23,42%
upoznavanje kulturnog nasleđa	12,56%

Rezultati istraživanja su pokazali da prirodni motivi sa izraženim rekreativnim atributima, predstavljaju temeljne turističke vrednosti i najizraženije motivacione faktore za provođenje odmora na Budvanskoj rivijeri, što se ne bi moglo reći za kulturnu baštinu, jer je mali broj turista označio ovaj faktor kao razlog svoje posete Budvanskoj rivijeri.

Pomenuta anketa potvrđuje da atraktivne i očuvane prirodne vrednosti predstavljaju dominantan motivacioni faktor turističkih kretanja i da se razvoj turizma i zaštita i unapređenje životne sredine moraju integralno posmatrati.

Od ukupnog broja anketiranih, njih 35% je izjavilo da je ranije već boravilo u mestu ankete (jednom ili više puta). Anketa je, takođe, pokazala da 30% ispitanika koji su već boravili u mestu ankete, koristi isti smeštajni objekat. Anketirani turisti su u velikom broju slučajeva izrazili nezadovoljstvo pojedinim elementima ponude na

³ Podaci dobijeni od Uprave "Budvanske rivijere". Na pitanje o motivu dolaska dozvoljena je mogućnost davanja više odgovora, pa je zbir veći od 100%.

Crnogorskom primorju (opšti higijenski uslovi, opremljenost plaža, uslužnost osoblja, snabdevenost trgovina, saobraćajna infrastruktura, vodosnabdevanje), dajući brojne predloge u cilju njenog poboljšanja i kompletiranja. To je glavni razlog zbog kojeg je relativno mali broj anketiranih turista (31%) izrazio nameru da ponovo poseti turističko mesto u kome je u trenutku anketiranja boravio.

Iz ovih podataka se nameće zaključak da je Budvanska rivijera veoma atraktivna za posetioce, ali da zadovoljstvo turista kvalitetom ostvarenog doživljaja nije na nivou koji bi se tretirao kao održivi razvoj ("žuta zona" prema indikatorima EU).

Iako se može reći da su ovo zastareli podaci koji ne odgovaraju sadašnjem stanju razvoja turizma u Budvi i Crnogorskom primorju u celini, ne verujemo da bi anketa koja bi se sada sproveda bila relevantna za izvlačenje validnih i pouzdanih zaključaka. Inostrani turizam je posle 91. godine sveden na zanemarivo malu meru. Tek od letnje sezone u 1998. godini može se očekivati osetniji porast učešća inostranih turista u ukupnom prometu, u odnosu na proteklih 6-7 godina. Obimna anketna istraživanja, naše je mišljenje, na osnovu kojih bi se izvukli validni zaključci neophodni za projektovanje budućeg razvoja, iziskuju stabilnije i povoljnije uslove za turističko privređivanje, nego što je to sada slučaj na Crnogorskom primorju.

Prema rezultatima anketnog istraživanja iz 93. godine, oko 50% turista je već ranije posetilo Benidorm u letnjem, a 70-75% u zimskom periodu. Ovi podaci potvrđuju da je, usled obogaćivanja kvaliteta ponude, pomenuti turistički centar sve posećeniji u zimskim mesecima, čime se postiže ravnomernija distribucija godišnjeg prometa (12).

Odnos smeštajnih kapaciteta i broja lokalnog stanovništva

Proporcija između ukupnih smeštajnih kapaciteta i broja lokalnog stanovništva, prema popisu iz 1991. godine, za opštinu Budva je iznosila 2,7 : 1, što bi trebalo da se smatra za zabrinjavajuću srazmeru (crvena zona), koja govori o snažnom uticaju turizma na kulturni identitet lokalne zajednice i velikim materijalnim potrebama za obezbeđenjem svih neophodnih infrastrukturnih elemenata u ovoj oblasti. Da nije bilo nemilih događaja koji su započeli u 1991. godini, pomenuta srazmera bi sigurno bila veća u korist smeštajnih kapaciteta. Ipak, treba imati u vidu da odnos ukupnih smeštajnih kapaciteta i broja domicilnog stanovništva za pojedina turistička mesta pokazuje velike varijacije, zavisno od prirodnih karakteristika, tipa smeštaja, intenziteta i vrste turističkog prometa koji se razvija na određenom prostoru.

U Benidormu ova srazmera iznosi čak 5,4 : 1 (20), što navodi na zaključak da treba obaviti kompleksne analize, kako bi se utvrdio optimalan odnos smeštajnih kapaciteta i broja lokalnog stanovništva, primeren odnosnoj destinaciji. Tako se i tumačenja stručnih konsultanata EU, vezana za odnos smeštajnih kapaciteta i broja lokalnog stanovništva, mogu samo uslovno prihvatiti.

Intenzitet turizma

Za utvrđivanje intenziteta turizma korist ćemo odnos između broja noćenja izraženog u hiljadama i broja lokalnih stanovnika izraženog u stotinama. Prema podacima za 1991. godinu, ova proporcija je iznosila 13 : 1, što bi trebalo da znači da je te godine stanovništvo Budvanske rivijere i njegov kulturni identitet bio pod izuzetno snažnim pritiskom turističkih posetilaca, iako je turistički promet, meren brojem noćenja, u pomenutoj godini u odnosu na 1990., opao za 43%.

U Benidormu, koji odlikuje daleko veći turistički promet i brojnije domicilno stanovništvo, razmatrana proporcija iznosi čak 113 : 1 (20). Iz ovih razloga, slično kao i kod prethodnog indikatora, može se zaključiti da proporcija između broja noćenja i broja lokalnog stanovništva pokazuje znatne oscilacije, u zavisnosti od tipa i specifičnosti turističkih mesta i regija, tako da primeni ovog indikatora i određivanju njegovih graničnih vrednosti treba prići sa puno opreza.

Učešće turizma u lokalnom neto društvenom proizvodu

Prilikom analize koeficijenta lokalnom turističkog uvećanja, istakli smo da je učešće turizma u lokalnom neto društvenom proizvodu u 1994. godini iznosilo 64,5%, što pokazuje da, i pored znatno otežanih uslova za turističko privređivanje u proteklih nekoliko godina, turizam predstavlja dominantnu privrednu delatnost Budvanske rivijere (56). Kao dopuna ovog indikatora koristi se učešće turizma u lokalnoj zaposlenosti, koje je (ne računajući komplementarne delatnosti), prema popisu stanovništva iz 1991. godine, iznosilo 47%. To je u odnosu na 1981. godinu povećanje za 10% (56). Ovde smo uračunali samo strukturu aktivnog domicilnog stanovništva, a ako se tome doda i sezonski priliv radne snage, karakterističan za primorske turističke regije, učešće turizma u ukupnoj zaposlenosti bilo bi još dominantnije.

Procenat turista koji ne dolaze posredstvom turoperatora

U periodu do 1990. godine turistička ponuda Budve se uspešno plasirala na svim važnijim evropskim pa i svetskim tržištima. Brojne grupe inostranih turista su posredstvom inostranih tur-operatora posećivale Budvansku rivijeru u letnjem periodu, pri čemu je avio saobraćaj u strukturi ostvarenog inostranog turističkog prometa tokom osamdesetih godina učestvovao sa 80 - 90% (60). Kako su finansijski efekti inostranog turističkog prometa za Budvansku rivijeru imali daleko veći značaj od domaćeg turizma, može se konstatovati da se turizam Budve razvijao pod velikim uticajem brojnih tur-operatora. Procene su da se u periodu do 90. godine, oko 70% ukupnog turističkog prometa na Budvanskoj rivijeri odvijalo posredstvom inostranih

i domaćih tur-operatora⁴. Ocenjujući značaj i domete ovog indikatora, nameće se zaključak da se on ne sme izolovano posmatrati, već samo u kontekstu ukupnih materijalnih efekata ostvarenih turističkim prometom. U periodu maksimalnog uspona turizma na Budvanskom i Crnogorskom primorju (1987. je rekordna godina po ostvarenom prihodu od turističkog prometa), iako se najveći deo turističkog prometa nalazio pod neposrednim uticajem inostranih i domaćih tur-operatora, ostvareni su veoma uspešni finansijski rezultati, od kojih je velike koristi imala i lokalna privreda i stanovništvo. Računajući na ukupnu stabilizaciju političko-ekonomskih prilika u našoj zemlji i neposrednom okruženju, kao i pojačane propogandne aktivnosti državnih organa i turističke privrede na međunarodnom tržištu, sa ciljem animiranja inostranih investitora za ulaganja u turizam Crne Gore, može se očekivati da će uticaj inostranih tur-operatora na turistička kretanja, usmerena ka Crnogorskom primorju, u narednim godinama biti još intenzivniji. To nagoveštava i podatak da je Budvanska rivijera uvrštena u katalog ponude TUI-a za 1998. godinu, što će sigurno rezultovati osetnijim prilivom inostranih posetilaca, u odnosu na nekoliko prethodnih godina u kojima je inostrani promet bio zanemariv.

U španskom Benidormu, slično kao i u Budvi, između 80 i 90% turističkog prometa se ostvaruje posredstvom turoperatora, što je tipično za mnoge centre primorskog turizma, posebno na Mediteranu.

Procenat zemljišta na kome je izgradnja dozvoljena ali nije realizovana

Prema podacima dobijenim od SO Budva, Generalnim urbanističkim planom iz 1986. godine bilo je predviđeno da do 2.000. godine na teritoriji opštine Budva bude ukupno 50.000 izgrađenih ležaja. Ako kao reper koristimo broj ležaja iz 1990. godine - oko 38.000 ležaja, jer se kasniji pad broja smeštajnih kapaciteta objašnjava promenom namene ili privremenim zatvaranjem za turistički promet, uglavnom, komplementarnih kapaciteta, kao i permanentnim problemom preciznog evidentiranja smeštajnih kapaciteta u domaćinstvima; može se reći da na površinama predviđenim za turističku izgradnju, više od 30% kapaciteta nije izgrađeno. S obzirom da je do 2.000. godine ostalo još malo vremena, a imajući u vidu objektivne političko-ekonomske okolnosti u kojoj se nalazi naše društvo, nije realno očekivati značajniji pomak u izgradnji novih kapaciteta u preostalom periodu. Jasno je da početkom osamdesetih godina, kada su se pravili planovi i smernice dugoročnog razvoja turizma na Budvanskoj rivijeri, niko nije mogao da predvidi tragične događaje koji su nastupili posle 1990. godine i koji su najvećim delom onemogućili realizaciju najvažnijih planskih ciljeva.

Postoje mišljenja da je i ranija prognoza od 50.000 ležaja do 2.000. godine bila skromna i da krajnji dometi smeštajnih kapaciteta na Budvanskoj rivijeri prelaze broj od 100.000 postelja. Naime, autori Generalnog urbanističkog plana su procenjujući

---

⁴ Podatak dobijen od preduzeća "Budvanska rivijera"

optimalne smeštajne kapacitete sa stanovišta moguće tražnje i kvaliteta prostora, izračunali ukupnu površinu plaža na Budvanskoj opštini od oko 360.000 m². Pri tome su koristili standard od 6 m² po jednom kupaču, koji se bitno razlikuje od prosečnog standarda koji su za oblast Mediterana preporučili eksperti EU, a to je 3 m² po kupaču. Takođe, nisu procenjivane mogućnosti aktiviranja stenovitih plaža, nedovoljno je tretirana vodena površina, a nije se računalo sa posetiocima koji nisu zainteresovani za kupališnu rekreaciju.

Korišćenje i zauzimanje zemljišta

Prikazivanje promene u nameni korišćenja zemljišta, ilustrovaćemo stepenom povećanja sagrađenih turističkih kapaciteta u periodu od 5 godina, kao indikatorom koji se primenjuje u urbanim sredinama. U periodu od 1985 - 1990. godine, na Budvanskoj rivijeri smeštajni kapaciteti su porasli za nepunih 5% i dostigli iznos od blizu 38.000 ležaja (60). Eksperti Evropske Unije do sada nisu definisali granične vrednosti, na osnovu kojih bi mogao da se tumači pomenuti indikator, ali može se pretpostaviti da bi ciljna suma od 50.000 ležaja do 2.000. godine verovatno bila dostignuta, da je i naša zemlja, poput država Centralne i Istočne Evrope, početkom devedestih godina zakoračila u korenite političke, ekonomske i socijalne reforme i da su izbegnuti nemili događaji koji su imali negativne posledice po razvoj turizma i privrede u celini. Prema statistici državnih organa, broj evidentiranih turističkih ležaja se u periodu posle devedesete godine smanjuje. U 1996. godini broj ležaja je za više od 10.000 manji u odnosu na 1990. godinu. To se objašnjava time da je veliki broj smeštajnih kapaciteta promenio namenu ili privremeno zatvoren za turistički promet. Zbog toga se posmatrani indikator, u periodu posle 90. godine, ne može koristiti kao pokazatelj promena u izgadenosti prostora i korišćenju zemljišta, na osnovu koga bi se dobili relevantni podaci.

Kada je reč o korišćenju zemljišta za potrebe turizma, treba istaći da je tokom poslednjih nekoliko godina deo Budvanske rivijere, između Jaza i Buljarica, izložen velikom pritisku stihijske izgradnje različitih rekreativnih sadržaja, ugostiteljskih objekata i stambenih jedinica, koji narušavaju autentičnost prirodnog ambijenta i degradiraju priobalni prostor.

Procenat turista koji ne dolaze privatnim automobilom

Saobraćaj je tokom proteklih decenija bio izuzetno značajan činilac u razvoju turizma na Budvanskoj rivijeri. Kao što smo istakli, za inostrani turistički promet najveći značaj je imao avio saobraćaj koji je u strukturi ostvarenog prometa, u periodu do 90. godine učestvovao sa 80 - 90%, čemu je doprinela blizina aerodroma u Tivtu, Podgorici i Dubrovniku. Drugo mesto, po važnosti za turistički promet, zauzima železnički saobraćaj, naročito kada je reč o domaćim turističkim kretanjima, mada su prugu Beograd - Bar, u određenoj meri, koristile i grupe turista iz Mađarske, Češke,

Slovačke, pa i Austrije.

U pogledu drumskog saobraćaja, koji je predmet naše analize, najveći turistički značaj imaju jadranska magistrala i 2 transverzalna pravca: Budva - Cetinje - Podgorica i Petrovac - Podgorica. Sa usponom i do 8%, kao i velikim, čestim krivinama i prosečno mogućom brzinom od 60 km/h (česta naselja i objekti duž puta), putna mreža predstavlja usko grlo turističkog prometa (61). Još su izraženiji problemi pristupnih puteva do naselja, ulične mreže u naseljima i prostora za parkiranje. Iako postoje ideje da se Jadranska magistrala, koja prolazi kroz samo mesto Budva, premesti prema višem planinskom zaleđu, mali su izgledi da se ovaj projekat realizuje u skoroj budućnosti. Nedostatak parking prostora je karakterističan za Budvansku rivijeru u celini, pri čemu je situacija najnepovoljnija u Petrovcu, Pržnu, Miločeru, Svetom Stefanu i drugim manjim lokalitetima.

Trend opadanja posetilaca koji dolaze privatnim automobilom (uglavnom je reč o domaćim turistima⁵, jer su inostrani gosti, uglavnom, orijentisani na avio prevoz) počeo je još početkom osamdesetih godina, kada je došlo do osetnijeg porasta cene benzina, tako da su se domaći gosti najvećim delom orijentisali na železnički saobraćaj. U zadnjih nekoliko godina ovaj trend je postao još izraženiji, jer su problemi nabavke, kao i visoka cena benzinskog goriva u odnosu na male platežne mogućnosti domaćeg stanovništva, broj motorizovanih turista sveli na minimum. Na ovaj način je smanjen pritisak na parking prostor, broj udesa, ali i stepen zagađenosti vazduha i zemljišta. Tokom poslednjih nekoliko godina, ionako skroman turistički promet domaćih posetilaca, odvijao se najviše železnicom (promet putnika u stanici Bar se u periodu od 1990. do 1992. godine povećao za 150% i dostigao iznos od 1,28 miliona otputovalih putnika), avionom (u 1995. godini na aerodromu u Tivtu je evidentirano oko 100.000 prispelih putnika), kao i posredstvom velikog broja autobuskih linija, koje povezuju Crnogorsko primorje sa glavnim turističkim disperzivima Srbije i Vojvodine (79).

Može se zaključiti da, u pogledu broja turista koji ne dolaze privatnim automobilom već koriste druge ekološki povoljnije vidove saobraćaja, Budvanska rivijera ispunjava kriterijume koje su postavili eksperti EU.

Isti zaključak se može izvesti i za Benidorm u kome oko 50% turista ne dolazi privatnim kolima, mada time lokalni organi nisu zadovoljni jer smatraju da 1,7 miliona motorizovanih turista vrši veliki pritisak na životnu sredinu (20).

Ostali indikatori stanja životne sredine

Mada ostali indikatori stanja životne sredine još uvek nisu utvrđeni na nivou EU, prezentiraćemo određene podatke koji odlikavaju stanje pojedinih medija na

---

⁵ Prema procenama saradnika Instituta ekonomskih nauka iz Beograda i preduzeća "Budvanska rivijera", početkom osamdesetih godina je oko 50% ukupnog broja domaćih posetilaca na Budvansku rivijeru dolazilo privatnim automobilom

Budvanskoj rivijeri.

Na osnovu merenja koje sprovodi Zavod za zdravstvenu zaštitu Republike Crne Gore, opštinu Budva karakteriše čist vazduh, jer su sve izmerene vrednosti ispod strogih graničnih vrednosti zagađenosti vazduha (62).

Snabdevanje vodom za piće u letnjem periodu predstavlja hroničan problem za većinu naselja u Crnogorskom primorju. Opštinski organi su smatrali da će aktiviranjem izvorišta Sjenokos, Budva ovaj problem rešiti za duži period. Na teritoriji opštine Budva u julu 1996. godine u privrednom sektoru, u koji se ubrajaju hoteli, odmarališta, objekti za rekreaciju, zabavni sadržaji i sl., utrošeno je oko 307 miliona litara, a u domaćinstvima oko 180 miliona litara vode, što je velika potrošnja, imajući u vidu relativno skroman turistički promet koji je u posmatranom periodu ostvaren. Voda se troši neracionalno, vodovodna mreža je zastarela i ima puno tehničko-tehnoloških nedostataka, pa se velike količine vode utroše dok ne dođu do krajnjih korisnika⁶. Da su uslovi za turističko privređivanje bili približni onim sa kraja osamdesetih godina, sigurno bi potrošnja vode bila veća a problem vodosnabdevanja dostigao alarmantne razmere. Sredinom osamdesetih godina potrošnja vode po turističkom noćenju iznosila je oko 580 litara (61), što je znatno više od proseka za primorske centre Mediterana koji iznosi 400 litara vode po turističkom noćenju (27). Ako bi se u dogledno vreme uspostavili regularni uslovi za razvoj turizma, intenzivirala turistička izgradnja i u većem obimu porastao turistički promet, sigurno bi potrošnja vode po turističkom noćenju bila daleko veća. Po nekim procenama mogla bi da iznosi i 800 litara po noćenju, što je dvostruko više od prosečne potrošnje vode na Mediteranu. U svakom slučaju, ovaj dragocen resurs se mora mnogo racionalnije koristiti nego što je to bilo u dosadašnjem periodu.

U Benidormu se voda za piće racionalno troši a vodovodna mreža je kvalitetno urađena. Otpadne vode se prečišćavaju a zatim koriste za navodnjavanje. Oko 30% otpadnih voda se primarno, a 70% sekundarno prečišćava. O tome svedoči i podatak da je u 1993. godini potrošnja vode iznosila 200 litara po korisniku na dan (20).

Tretman otpadnih voda na Budvanskoj rivijeri nije na zadovoljavajućem nivou. Postoje 3 kanalizaciona ispusta - Rt Zavalu, Sveti Stefan, Petrovac, o kojima brine JP "Morsko dobro", ali ovi ispusti nisu opremljeni savremenim uređajima za prečišćavanje otpadnih voda (izuzev grube rešetke i seckalice), tako da se otpadne vode, faktički, direktno ispuštaju u more, na dubini od oko 40 m⁷.

Kvalitet vode priobalnog mora u opštini Budva, sa stanovišta fizičko-hemijskih i bakterioloških karakteristika, u 1996. godini, uz manje sezonske oscilacije, spadao je u II klasu boniteta, što se prema propisima EU može oceniti kao prihvatljiv nivo (62). Ali ako se uzme u obzir relativno nizak stepen korišćenja smeštajnih i drugih turističkih kapaciteta u ovoj i nekoliko prethodnih godina, nedostatak savremenih

---

⁶ Podaci dobijeni od JP "Morsko dobro" iz Budve

⁷ Podaci dobijeni od JP "Morsko dobro" iz Budve

uređaja za prečišćavanje otpadnih voda i izgrađeni imidž Budve, kao jednog od mesta sa najčistijim morem i plažama na Mediteranu, pomenuti podatak nije zadovoljavajući.

U Benidormu opštinski organi obavljaju kontinuirani monitoring kvaliteta priobalnog mora i higijenskih uslova na plažama. Merenja se obavljaju jednom nedeljno u punoj sezoni, odnosno na svakih 14 dana u ostalom delu godine. Uzorci se ispituju u posebnim laboratorijama sa savremenom opremom. More i plaže Benidorma su čiste i zadovoljavaju sve standarde propisane od Evropske Unije (12).

Na teritoriji Budve, kao i drugih crnogorskih opština, nema validnih podataka o količinama proizvedenog čvrstog otpada. Pitanje sanitarnih deponija nije regulisano, tako da evidenciju stvorenog čvrstog otpada, koji se odlaže na divljim deponijama, ne vode ni privredni subjekti ni opštinski organi. Zakon o životnoj sredini Republike Crne Gore predviđa rešenje ovog gorućeg problema (63) i, u tom cilju, Vlada Republike Crne Gore planira da sa relevantnom inostranom kompanijom formira mešovito preduzeće koje će pripremiti Projekat integralnog rešavanja komunalnog otpada i otpadnih voda i biti zaduženo za upravljanje čvrstim otpadom i otpadnim vodama na teritoriji Crne Gore⁸. Realizacija ovog projekta bi imala ogroman značaj za razvoj turizma i zaštitu životne sredine na Budvanskoj rivijeri i čitavom Crnogorskom primorju.

U Benidormu su odlaganje i tretman čvrstog otpada na zavidnom nivou. Jedan deo otpada se reciklira, a preostali odlaže na propisno izgrađenoj deponiji i zatrpava debelim naslagama zemlje (20).

Na kraju ove analize, iznećemo podatak da je na teritoriji opštine Budva proglašeno 26 zaštićenih kulturnih dobara: 1 dobro I kategorije, 15 dobara II kategorije i 10 dobara III kategorije. U pitanju su:

- 2 urbane celine: Stari grad i Sveti Stefan;
- 16 sakralnih objekata: Reževići, Stanjevići, Ostrog, Praskvica i dr.;
- 3 fortifikacije: Kosmač i Đurđevac;
- 1 memorijalno mesto: Drobni pijesak;
- 1 most iz Napoleonove epohe;
- 3 arheološka lokaliteta u Starom gradu⁹.

Od zaštićenih prirodnih dobara, na teritoriji Budve proglašeno je više zaštićenih područja mora: Buljarička plaža, Petrovačka plaža, plaža "Drobni pijesak", plaža "Sveti Stefan", Miločerska plaža, plaža "Mogren", "Jaz" i "Pržno" (62).

Održavanje, konzervacija i restauracija pomenutih dobara odvija se po uputstvima republičkih zavoda za zaštitu prirode i spomenika kulture, ali se predložene mere, po informacijama dobijenim od ovih ustanova, najčešće ne realizuju na adekvatan način. U tom cilju, neophodno je postići veći stepen angažovanosti i saradnje opštinskih organa, privrednih subjekata, domicilnog stanovništva i turista.

---

⁸ Podaci dobijeni od Ministarstva za zaštitu životne sredine Crne Gore

⁹ Podaci dobijeni od Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore

Globalna ocena o usklađenosti turizma i životne sredine na Budvanskoj rivijeri

Na osnovu obavljenog istraživanja, nameće se generalni zaključak da se razvoj turizma na Budvanskoj rivijeri ne ostvaruje u skladu sa principima održivog razvoja.

Tabela 9. *Primena indikatora održivog turizma na primeru Budvanske rivijere*

Tip indikatora	Indikator	Tumačenje
Ekonomski	Sezonski karakter prometa: % poseta u punoj sezoni (3 meseca)	80% crvena zona
	Odnos noćenja i smeštajnih kapaciteta	57 noćenja po ležaju crvena zona
	Koeficijent lokalnog turističkog uvećanja	-
Zadovoljstvo turista	Ponovljene posete: procenat turista koji su 1 ili više puta posetili Budvansku rivijeru	35% inostranih turista žuta zona
Kulturni	Odnos smeštajnih kapaciteta i broja lokalnog stanovništva	2,7 : 1 crvena zona
	Intenzitet turizma: broj noćenja (000) prema broju stanovnika (00)	13 : 1 crvena zona
Socijalni	Učešće turizma u lokalnom neto društvenom proizvodu	64,5% Po našem mišljenju zadovoljavajući nivo žuta zona
	% turista koji ne dolaze posredstvom tur-operatora	oko 30% crvena zona
Indikatori stanja životne sredine	Zemljište - % zemljišta na kome je izgradnja dozvoljena ali nije realizovana	oko 30% crvena zona
	Korišćenje i zauzimanje zemljišta: % promena u izgrađenosti područja u toku 5 godina	5% povećanja izgrađenih kapaciteta u periodu 1985-90. EU nije odredila tumačenje, a mi bismo vrednost ovog indikatora označili kao žutu zonu
	Procent turista koji ne dolaze privatnim automobilom	veći od 20% zelena zona

Rezultati do kojih smo došli ne zadovoljavaju kriterijume Evropske Unije u većini slučajeva, bilo da je reč o ekonomskim, kulturnim, socijalnim, indikatorima stanja životne sredine ili zadovoljstvu turista. To se može videti iz gornje tabele.

Indikatori stanja životne sredine, uzimajući u obzir i analizirane indikatore za koje EU nije odredila granične vrednosti i koji se ne nalaze u zbirnoj tabeli, pokazuju da razvoj turizma nije usklađen sa zaštitom životne sredine. To znači da se u upravljanju turizmom ne koriste instrumenti za kontrolisanje i smanjivanje neželjenih efekata po životnu sredinu i njene medije.

Turizam i životna sredina se ne tretiraju na integralan način, između državnih organa zaduženih za pitanja turizma i životne sredine ne postoji potreban stepen koordinacije, a turistička privreda u svoje razvojne planove ne uključuje, ili bar ne u dovoljnoj meri, činioce zaštite životne sredine.

Do preciznih podataka o stanju životne sredine i uticajima turističkog razvoja na nju nije lako doći. Zvanični organi ne vrše detaljna i česta merenja emisije zagađujućih materija, a raspoložive podatke, iako im je to zakonska obaveza, nerado dostavljaju javnosti i zainteresovanim pojedincima ili to ne čine na adekvatan način, u šta smo se lično uverili.

Najizraženiji problemi, po nama, izraženi su u sledećem.

Turistički promet ima izrazito sezonsku koncentraciju u kratkom letnjem delu godine, što ima negativne ekološke i ekonomske posledice. Naglašen sezonski karakter prometa je značajna karakteristika turizma na Budvanskoj rivijeri i u periodu pre i posle devedesete godine, iako su se uslovi u potonjem periodu sasvim promenili. Turistički promet je tokom poslednjih godina izuzetno opao, inostrani promet sveden na zanemaruju meru, ali i taj skroman obim prometa ostvaruje se najvećim delom u letnjem delu godine.

Snabdevanje pitkom vodom nije rešeno na zadovoljavajući način, iako je ovaj problem izražen u dužem vremenskom periodu. Pokazalo se da aktiviranje izvorišta Sjenokos nije dovoljno da bi se podmirile potrebe turista i domicilnog stanovništva u letnjem periodu. Po poslednjim podacima dobijenim od JP "Morsko dobro" problemi sa vodosnabdevanjem su u 1997. godini bili veći u odnosu na prethodnu godinu. Trajno rešenje vodosnabdevanja treba tražiti u izgradnji Regionalnog vodovoda za Crnogorsko primorje, ali se ne zna kada će projekat biti završen i sproveden u praksi. Ono što se u prvo vreme može uraditi je da se sanira nekvalitetna vodovodna mreža, smanje nepotrebni gubici i pojačanim edukativnim akcijama utiče na racionalnije korišćenje ovog dragocenog resursa.

Otpadne vode se bez ikakvog postupka prečišćavanja ispuštaju direktno u more, mada se posledice takvih postupaka još ne manifestuju u pravoj meri, pa i zvanična merenja kvaliteta morske vode pokazuju još uvek pozitivne rezultate. Ipak i te rezultate treba primiti sa rezervom, pogotovo kada je reč o merenjima u špicu turističke sezone. Činjenica je da na Budvanskoj rivijeri nema zaliva i zatona, priobalno more je široko otvoreno prema pučini, tako da ne dolazi do nagomilavanja štetnih materija u većoj meri, za razliku od Bokokotorskog zaliva. Međutim, kada

turistički promet oživi u većoj meri, izgrade se novi kapaciteti, a to ne bude praćeno adekvatnim prečišćavanjem otpadnih voda, kvalitet morske vode na Budvanskoj rivijeri će biti ozbiljno narušen, čime će se narušiti osnova turističkog privređivanja. Treba spomeniti i podatak da je problem prečišćavanja otpadnih voda možda i najurgentniji na Mediteranu. Procene su da se u oko 70% turističkih centara Mediterana otpadne vode ispuštaju u more bez ikakvog prethodnog prečišćavanja (27).

Problem odlaganja i tretmana čvrstog otpada je, takođe, gorući problem koji nije rešen ni u drugim delovima Crne Gore. Čvrsti otpad se odlaže na divljim deponijama, a podatke o njegovim količinama je nemoguće naći. Reciklaža otpada se ne vrši. Ono što može da ohrabri je nagoveštaj početka izgradnje zajedničke deponije za opštine Budva, Tivat i Kotor, u 1998. godini. To bi doprinelo da se problem čvrstog otpada u određenoj meri ublaži, a trajno rešenje bi predstavljala realizacija Projekta integralnog upravljanja komunalnim otpadom i otpadnim vodama u Crnoj Gori, u koji bi se uključili inostrani partneri.

Upravljanje drumskim saobraćajem nije rešeno na adekvatan način, iako se može reći da po broju turista koji ne dolaze privatnim automobilom Budva zadovoljava kriterijume Evropske Unije. Putna mreža otežava odvijanje turističkog prometa usled velikih uspona, izraženih i čestih krivina, brojnih naselja i objekata duž magistralnih puteva. Još su izraženiji problemi pristupnih puteva do naselja, ulične mreže u naseljima i prostora za parkiranje. Budvansku rivijeru u celini karakteriše nedostatak parking prostora, a situacija je najnepovoljnija u Pržnu, Miločeru i Svetom Stefanu. Sve to doprinosi povećanom stvaranju buke, aerozagađivanja, čime se narušava kvalitet turističkog doživljaja i remeti život domicilnog stanovništva.

Bespravna izgradnja neadekvatnih turističko-ugostiteljskih objekata u uskom priobalnom delu od Jaza do Buljarica narušila je autentičnost i lepotu primorskog pejzaža, podstaknuti su erozivni procesi i umanjnjen je kvalitet doživljaja turista. Ovakvi nedozvoljeni postupci, takođe, ugrožavaju kulturno istorijsku baštinu, jer se u srednjevekovnom jezgru stare Budve podižu, bez odobrenja, visokospratni objekti. Bespravnu izgradnju treba sankcionisati, a izmenama urbanističkih planova (proces njihove izmene je u toku) treba pooštriti uslove izgradnje i funkcionisanja objekata u neposrednom priobalnom delu Budvanske rivijere, po ugledu na svetska iskustva.

Prema planovima preduzeća "Budvanska rivijera" u narednih nekoliko godina na teritoriji opštine Budva planira se izgradnja oko 17 000 novih ležaja u objektima visoke opremljenosti i komfora. Posebnu pažnju zaslužuje izgradnja: luksuznog turističkog naselja "Jaz", površine 80 ha i sa kapacitetom 7.000 ležaja; novog hotela sa 400 ležaja na Slovenskoj plaži; 1200 hotelskih ležaja u Bečićima i hotelsko-turističkog naselja u Buljaricama sa kapacitetom 5.000 ležaja (60).

Smatramo da su ovo veoma ambiciozni planovi, inicirani željom da se nadoknadi neostvarena turistička izgradnja u proteklih 7-8 godina, ispune ciljevi GUP SO Budva iz 1986. godine i dostigne iznos od 50.000 ležaja do 2.000 godine.

Po našem mišljenju, u ovom trenutku teško je dati preciznije projekcije optimalnog broja i vrste smeštajnih kapaciteta na Budvanskoj rivijeri. Buduće tokove

turističke tražnje prema ovoj oblasti, imajući u vidu političko i ekonomsko okruženje u kojem se nalazimo, teško je pouzdano proceniti.

Sa druge strane, procena nosećeg kapaciteta prostora, kao i utvrđivanje optimalnih standarda za turiste, njihove aktivnosti i objekte, iziskuje kompleksnije analize niza činilaca, kao i opreznija predviđanja i projekcije od dosadašnjih. Pri projektovanju lokacija za turističku izgradnju mora se detaljno proceniti seizmička stabilnost terena, kako bi se rizici i posledice mogućih seizmičkih aktivnosti svele na minimum. Izgradnji objekata se ne sme prići bez prethodno obavljenih analiza uticaja na životnu sredinu.

Ukoliko se postojeći problemi narušenosti životne sredine ne saniraju na adekvatan način, a pristupi izgradnji novih 17.000 ležaja, pritisci na životnu sredinu će se povećati do alarmantnog nivoa i izazvati nesagledive ekološke posledice. Na taj način bi se i trajno narušila osnova budućeg razvoja turizma na Budvanskoj rivijeri.

Jedno od važnih sredstava, po našem mišljenju, kojim bi se omogućilo efikasnije upravljanje turizmom predstavljalo bi uvođenje **turističkog informacionog sistema** na nivou Budvanske opštine, u čijoj pripremi bi učestovali opštinski organi, "Budvanska rivijera", Turistička organizacija Crne Gore, nevladine organizacije, uz neophodnu podršku naučno-stručnih institucija. Sistem bi se zasnivao na savremenoj kompjuterskoj tehnologiji i imao integralan karakter, obuhvatajući različite tipove podataka. Mislimo na podatke o prometu turista i njihovim karakteristikama, smeštajnim kapacitetima i drugim turističkim sadržajima i uslugama, ekonomskim efektima turističkog privređivanja, podatke o stanju i problemima zagađivanja životne sredine, podatke socio-kulturnog tipa, rezultate istraživanja i anketa i sl. Projektovanjem i aktiviranjem ovakvog turističkog informacionog sistema moguće je praviti periodične komparativne analize, da bi se pratili trendovi razvoja, registrovali svi značajniji problemi i planirale buduće aktivnosti, ciljevi i zadaci.

Slika 6.

Kvalitetne plaže i toplo more predstavljaju osnovne turističke vrijednosti Budvanske rivijere, koje treba očuvati i racionalno koristiti

2. Nacionalni park Kopaonik

Uvod

Kopaonik se prostire između Ibra i Sitnice na zapadu te Laba na jugu i jugoistoku i sa svojim najvišim vrhom od 2.017 m spada u najviše planine Srbije i Jugoslavije. Visinom i pravcem pružanja Kopaonik predstavlja klimatsku granicu između nešto blažeg podneblja na jugozapadu, koje je pod uticajem Mediterana i kontinentalnog na severoistoku.

Prostranost i širina Kopaonika (površina oko 2.760 km²) povoljno utiču na stabilnost klimatskih prilika u zimskom periodu. Na najatraktivnijem delu Kopaonika, Ravni Kopaonik, na visini između 1.650 i 1.800 m, koji predstavlja centar zimsko-sportskih ali i letnjih rekreativnih aktivnosti, snežni pokrivač se zadržava 4 do 6 meseci u godini.

Dobra pošumljenost povećava vlažnost vazduha, ublažava jačinu vetrova, smanjuje temperaturne amplitude, a mnogim lokalitetima neprekidno daje čist i svež vazduh. Kopaonik je po srednjoj godišnjoj temperaturi vazduha (3,3 °C) najhladnija meteorološka stanica u Srbiji, ali na njemu nikada nisu registrovane temperature vazduha niže od - 30 °C. Negativne mesečne temperature vazduha na Ravnom Kopaoniku traju 4 meseca, od decembra do marta (januar je najhladniji mesec), što se, takođe, odražava na dužinu zimske sezone. Najtopliji mesec je juli, a na većim visinama avgust. Godišnja vrednost osunčavanja u oblasti Kopaonika raste od oko 1.900 časova na severu i istoku do oko 2.150 časova na jugu. Osunčanost Kopaonika je naročito izražena u decembru i januaru (u toku ova dva meseca Kopaonik spada u najosunčanije delove Srbije), što je veoma bitno za njegovu turističku valorizaciju u zimskom periodu (76,12).

Izuzetne prirodne vrednosti i retkosti; dobro očuvani šumski ekosistemi; raznovrsni oblici flore i faune; kulturno-istorijska dobra; pejzažne i ambijentalne vrednosti zadivljujućeg kolorita; predstavljali su glavne razloge za proglašenje dela Kopaonika, na teritoriji opština Raška i Brus, nacionalnim parkom 1981. godine. Nacionalni park obuhvata najviše delove Kopaonika, površine 11.800 ha i na nadmorskoj visini od preko 1.700 metara. Prostor Nacionalnog parka je podeljen na 3 zone sa različitim režimom zaštite, koje imaju karakter funkcionalnih zona:

- zona I stepena zaštite - 698,34 ha (5,9% teritorije);
- zona II stepena zaštite - 3.610,51 ha (30,6% teritorije);
- zona III stepena zaštite - 7.501,06 ha (63,5% teritorije).

Takođe, postoji zaštitna zona, u neposrednom okruženju Nacionalnog parka površine oko 20.000 ha (35).

Pod posebnim režimom zaštite izdvojeno je 698 ha u vidu 11 rezervata prirode i 26 prirodnih spomenika. Na ovom prostoru živi i 30 vrsta flore i faune koje su zaštićene kao prirodne retkosti. Prostornim planom evidentirano je 15 nepokretnih

Slika 7. *Turistički centar na Kopaoniku*

kulturnih dobara na teritoriji Parka i 21 kulturno dobro u zaštitnoj zoni (65).

Zbog svojih klimatskih i morfoloških karakteristika (dužina i kvalitet snežnog pokrivača, 44 km uređenih staza za alpsko i 20 km staza za nordijsko skijanje visokih kvaliteta) Kopaonik je predodređen da bude zimsko-sportski turistički centar Srbije. Prednosti Kopaonika u odnosu na ostale visoke planine Srbije ogledaju se u povoljnom položaju prema najizrazitijim disperzivima domaće tražnje (Vojvodina i Beograd) i najvažnijim saobraćajnim tokovima u dolinama Ibra, Zapadne i Južne Morave, kao i u motivski veoma bogatom i heterogenom okruženju (banje i manastiri), što pruža mogućnost kombinovanja različitih sadržaja i stvaranja kompleksne turističke ponude.

U našem istraživanju vršićemo poređenje između Kopaonika i planinskog centra Hindelang u Bavarskim Alpima. U pitanju je oblast nešto veća od NP Kopaonik (površina oko 14.000 ha) i sa većim brojem stalno nastanjenih lica (oko 5.000 stanovnika). Osnovu turističkog potencijala predstavljaju pogodni tereni za skijanje i druge zimske sportove, atraktivni pejzaž, povoljni klimatski uslovi sa izraženim rekreativno-stimulativnim dejstvom. Smeštajne kapacitete čini 7.300 ležaja u hotelima i na poljoprivrednim farmama koje daju osobenost ovoj oblasti. U njima je ostvareno preko 1.000.000 noćenja u 1993. godini. Veći deo Hindelanga (80% površine) proglašen je za zaštićeni predeo prirode pod nazivom "Allgauer Alpen". Iako je u pitanju zaštićeno dobro sa blažim režimom zaštite u odnosu na nacionalne parkove (prema klasifikaciji Međunarodne unije za zaštitu prirode), turizam se uspešno prilagođava osetljivoj prirodi alpskih planinskih prostora. Gro smeštajnih kapaciteta je izgrađen na nadmorskoj visini od 1000-1200 m, ali su oni sistemom žičara i skiliftova efikasno povezani sa skijaškim terenima u višim delovima ove planinske oblasti (20).

Sezonski karakter prometa

Veliki prirodno-geografski potencijali, snažna materijalna baza izgrađena u predelu Ravnog Kopaonika i dobra marketinška prezentacija na domaćem i inostranom tržištu, omogućili su realizaciju obimnog turističkog prometa, uz veliko učešće inostranih gostiju, u periodu do 1990. godine. Interesantno je da je Kopaonik svoj rekordan turistički promet ostvario u 1991. i 1992. godini. Tako je Kopaonik, pored Crnogorskog primorja, postao dominantna domaća turistička destinacija. U 1993. godini došlo je do izrazitog pada turističkog prometa na Kopaoniku. Poboljšanje ukupnih ekonomskih prilika u SRJ dovelo je do delimičnog oživljavanja turističkog prometa u 1994. i 1995. godini. Ipak, ostaje činjenica da su i to vrlo skromni rezultati u odnosu na one koje je Kopaonik ostvarivao pre 7 - 8 godina, zato što su izostali inostrani gosti. Iako ne raspolažemo tačnim podacima, od Uprave GENEX-HOTELA smo saznali da je zimska sezona u 1997/98. godini bila izuzetno uspešna, kapaciteti maksimalno popunjeni, uz visoko učešće stranih gostiju u ukupnom prometu. To znači da se i rezultati turističkog privređivanja postepeno vraćaju na nivo turistički najuspešnijih, 89. i 90. godine.

Tabela 10. Turistički promet na Kopaoniku (u 000) (79)

godina	1989.	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.
turisti ukupno	105,8	107,7	112,7	119,3	64,9	82,3	101,1	87,2
domaći	82,3	79,1	103,7	117,8	64,3	81,9	100,3	86,8
inostrani	23,5	28,6	9,0	1,5	0,6	0,4	0,8	0,4
noćenja ukupno	547,2	567,6	644,9	733,4	429,3	443,5	534,1	475,2
domaća	445,5	457,6	586,9	728,9	426,6	441,3	530,7	470,4
inostrana	101,7	110,0	58,0	4,5	2,7	2,2	3,4	4,8

Zimski sportovi čine osnovni tip turističke ponude, po kojoj je Kopaonik stekao reputaciju turističkog centra međunarodnog značaja, što je uslovalo izrazitu koncentraciju prometa u zimskom delu godine. Primera radi, u prva 3 meseca (januar, februar, mart) 1988. godine, godine velikog uspona Kopaonika na međunarodnom turističkom tržištu, ostvareno je blizu 270 hiljada noćenja, odnosno 58,7% ukupnog obima prometa. U letnjoj sezoni (jul, avgust, septembar) ostvareno je 25% ukupnog broja noćenja na Kopaoniku. Prezentirani podaci jasno govore o velikoj dominaciji zimske nad letnjom sezonom i, sa stanovišta kriterijuma EU, ovako neravnomerna godišnja distribucija prometa ukazuje na zabrinjavajući trend u razvoju turizma. U toku proteklih nekoliko godina učinjeni su pomaci u pravcu obogaćivanja letnje ponude, uvođenjem različitih sadržaja, kao što su: škole u prirodi, pešačke ture, planinarenje, splavarenje Ibrom, branje lekovitog bilja, sakupljanje šumskih plodova, kursevi različitih veština, manifestacije, savetovanja i sl. Međutim, ostaje činjenica da Kopaonik, za sada, još nije uspeo da izgradi imidž uspešnog i atraktivnog letnjeg turističkog centra, jer su u prezentaciji letnje ponude na tržištu ostvareni daleko slabiji rezultati, nego kada je reč o zimsko-sportskim sadržajima. O tome svedoče podaci iz 1996. godine, u kojoj je u prva 3 meseca ostvareno oko 60% ukupnog broja noćenja (Tabela 11.). Opravdanje treba tražiti u činjenici da je period posle 1990. godine bio nepovoljan za turističko privređivanje, tako da su i mogućnosti za promociju novih letnjih turističkih sadržaja bile vrlo limitirane. Pored toga, kod većine domaćeg stanovništva nije u dovoljnoj meri izdiferencirana potreba za letnjim boravkom u planini i ono, po navici, odlazi leti na more.

Tabela 11. Turistički promet na Kopaoniku u 1996. godini¹⁰

godina	turisti	noćenja
januar	14.882	102.607
februar	14.933	97.945
mart	11.609	82.922
april	4.731	20.162
maj	8.645	24.913
jun	7.069	31.362
jul	4.371	30.327
avgust	5.116	32.350
septembar	4.117	10.486
oktobar	5.434	11.370
novembar	469	2.258
decembar	5.878	28.531
ukupno	87.254	475.233

Ovom prilikom posebno želimo da ukažemo na necelishodnost postupka masovne izgradnje smeštajnih kapaciteta na većim nadmorskim visinama, što je slučaj sa NP Kopaonik. Izgradnja hotela i pratećih sadržaja na velikim visinama je skupa, nosi sa sobom mnoge ekološke rizike, a ovakvi objekti nisu pogodni sa uspešnu valorizaciju u letnjoj sezoni. Klimatske prilike na Ravnom Kopaoniku u letnjem periodu predstavljaju ograničavajući faktor za razvoj turizma: period pogodan za izletnička kretanja u kome je srednja temperatura vazduha viša od 12 °C traje samo 45 dana - od 7. jula do 22. avgusta, dnevna kolebanja vlažnosti vazduha su veoma izražena, osunčanost u odnosu na podnožje Kopaonika je mala i dr. (76,13). Ove činjenice treba imati u vidu kod planiranja letnjih turističkih sadržaja, naročito kada je reč o izgradnji otvorenih teniskih terena, što je zapažen trend u poslednje vreme, ili otvaranja manjih vodenih akumulacija sa urednim plažama za kupališno-rekreativni turizam.

Po podacima iz 1993. godine u Hindelangu je ostvarena ravnomernija distribucija turističkog prometa po mesecima u toku godine, u odnosu na Kopaonik.

¹⁰ Podaci dobijeni od Saveznog zavoda za statistiku

U zimskoj sezoni ostvareno je 53% prometa, a u letnjim mesecima skoro 40%. Većina hotelskih kapaciteta je izgrađena u nižim lokalitetima pogodnim za valorizaciju u letnjem periodu. Letnji boravak na farmama po pristupačnim cenama vrlo je privlačan za nemačke turiste, ali su prisutni i posetioci iz susednih zemalja - Švajcarske, Francuske i Belgije. Turistima se tada pruža idealna mogućnost da se upoznaju sa načinom života lokalnih farmera. Na farmama se hrana proizvodi na tradicionalan način, bez dodavanja hemijskih sredstava, pa se dobijaju ekološki zdravi proizvodi koji nose obeležje lokalne sredine i uspešno plasiraju u turističku ponudu. Razvoju letnjeg turizma su doprinele i kvalitetne marketinške akcije zasnovane na dobroj koordinaciji lokalnih opštinskih organa i Bavarske turističke organizacije (20).

Odnos broja noćenja i smeštajnih kapaciteta

Prema podacima iz 1995. godine, odnos broja noćenja i smeštajnih kapaciteta ($534.100 : 4.843$) je iznosio 110,2, što po tumačenjima stručnjaka EU ukazuje na nizak stepen korišćenja smeštajnih kapaciteta. Stepenn korišćenja smeštajnih kapaciteta bio je najviši u 1991. godini i iznosio - $644.900 : 4.129 = 156,2$, što se tumači kao održivi razvoj turizma. U toj godini je došlo do enormnog porasta broja domaćih posetilaca, koji su se, usled ratnih događaja i raspada SFRJ, preorijentisali na Kopaonik kao najatraktivniji domaći centar zimskog turizma. Međutim, u posmatranoj godini broj inostranih noćenja se, zbog istih razloga, skoro prepolovio u odnosu na prethodnu godinu. Takođe, u odnosu na 1990. godinu, registrovani smeštajni kapaciteti su bili manji, jer su oni jednim delom bili zatvoreni za turističke posete i korišćeni za druge namene. Sve ovo objašnjava izuzetno visok nivo korišćenja smeštajnih kapaciteta na Kopaoniku u 1991. godini.

U Hindelangu je u 1993. godini ostvareno 140 noćenja po ležaju, što se po kriterijumima EU tumači kao žuta zona, podnošljiv nivo. Ovim rezultatom nisu zadovoljni ni tamošnji turistički privrednici ni opštinski organi, pa se planiraju akcije u cilju povećanja iskorišćenosti smeštajnih kapaciteta (12).

Koeficijent lokalnog turističkog uvećanja

Kao i u slučaju Budve, ovaj indikator ćemo usled nepostojanja matematičke formule za njegovo izračunavanje, analizirati na posredan način kroz odnos turizma i komplementarnih delatnosti koje se mogu uključiti u turističku ponudu Kopaonika.

Naglašenom razvojnom orijentacijom, sa akcentom na turizmu kao prioritetoj delatnosti, na teritoriji Nacionalnog parka iniciran je razvoj i niza drugih delatnosti, koje ranije nisu bili prisutne na ovom visokoplaninskom prostoru, ili su neke od njih bile samo neznatno zastupljene. U pitanju su delatnosti čiji proizvodi i usluge čine neizostavne komponente ukupne turističke ponude, povećavajući njenu kompletnost i funkcionalnost. Time je došlo do koncentracije niza različitih delatnosti, za koju je profesor Vasović rekao: "Nigde na teritoriji Jugoslavije nije se okupilo toliko funkcija

na jednoj planini i to u njenom najvišem pojasu" (78,46). Izuzev rudarstva i vojne aktivnosti, sve ostale delatnosti su u funkciji razvoja turizma. Rudarstvu, kao i industriji, nije mesto u nacionalnim parkovima i ovakve delatnosti su u direktnom konfliktu sa ciljevima razvoja turizma i zahtevima zaštite prirode. Sa funkcionalnog stanovišta, vojna aktivnost nema bitniji negativan uticaj na turizam, ali vojska je zauzela prostor oko najvišeg vrha Kopaonika, na kome se nalazi spomenik Josifu Pančiću, čime je smanjena dostupnost ovog atraktivnog prostora za turističke posete.

U pogledu opremanja Nacionalnog parka infrastrukturnim elementima, neophodnim za razvoj turizma, na prvom mestu treba staviti saobraćaj, koji je ujedno i element i faktor turističkih kretanja. Kada je reč o visokoplaninskim prostorima kao što je Kopaonik, naglašena je uloga drumskog saobraćaja, preko koga se ostvaruje, kako interna komunikacija, tako i eksterna povezanost sa bližim i daljim okruženjem. Posebni zahtevi turizma inicirali su izgradnju različitih vrsta saobraćajne infrastrukture - žičare, ski-liftovi, pešačke staze, parkirališta, PTT i radio veze i sl. U zoni centralnog lokaliteta Suvo Rudište izgrađena je trafostanica, instalisane snage od 16 MVA, preko koje se vrši napajanje svih smeštajno-ugostiteljskih objekata, žičara i ski-liftova, a u planu je izgradnja nove i jače trafostanice u lokalitetu Krst (65). Kaptiranje izvora, izgradnja akumulacija za potrebe vodosnabdevanja turističkih objekata i pratećih sadržaja, odvođenje i prečišćavanje otpadnih voda, odnošenje i deponovanje smeća, čišćenje snega sa saobraćajnica i pešačkih staza i sl., predstavljaju, takođe, suštinske aktivnosti kojima se obezbeđuje infrastruktura neophodna za razvoj turizma.

Suprastruktura Nacionalnog parka obuhvata niz tesno povezanih aktivnosti i sadržaja, kao što su:

- sadržaji u funkciji upravljanja i sprovođenja ciljeva zaštite i specifičnih funkcija Parka;
- sadržaji rekreacije, sporta i turizma;
- privredno-turistički sadržaji;
- privredni sadržaji;
- ostali sadržaji proizvodnog, servisnog i zaštitnog karaktera (35).

Posebno ćemo se osvrnuti na stočarstvo, šumarstvo i zemljoradnju, kao delatnosti čije čvršće integrisanje u turističku ponudu ima poseban značaj za nacionalne parkove i koje u znatnoj meri utiču na koeficijent lokalnog turističkog uvećanja.

Prirodni uslovi Nacionalnog parka omogućavaju visok stepen prožimanja i komplementarnosti razvoja turizma i *stočarstva*. Velike travne površine (oko 40% Ravnog Kopaonika je pod pašnjacima i livadama (7), dok na širem području Kopaonika pašnjaci i livade obuhvataju oko 80% obradivih površina¹¹) omogućavaju uzgoj velikog broja grla stoke, bez negativnih efekata po prirodnu sredinu. Međutim, ove povoljnosti nisu adekvatno iskorišćene, pa su prostorni i funkcionalni odnosi

---

¹¹ Podaci dobijeni od Saveznog zavoda za statistiku, a uključuju opštine: Aleksandrovac, Blace, Brus, Kuršumlija, Raška, Leposavić

turizma i stočarstva svedeni na minimum. Procene su da se na obroncima Kopaonika pre nekoliko decenija u letnjem periodu napasalo blizu 70.000 grla sitne stoke u nekoliko stotina bačija, dok se poslednjih godina samo mestimično mogu videti manja stada ovaca (78,93). Turizam je veliki konzument stočarskih proizvoda i odgovarajućim organizacionim i stimulativnim ekonomskim merama mogu se obezbediti znatne količine zdrave i sveže hrane koja bi se plasirala u turističkoj ponudi Kopaonika. Usled toga, začuđuje prisutna inertnost turističke delatnosti na tom planu, pogotovo ako se ima u vidu značaj zdrave i sveže hrane u formiranju kvalitetne ugostiteljske ponude, kao i reduciranje transportnih troškova.

Šumarstvo predstavlja jednu od najstarijih delatnosti koja se razvijala na prostoru današnjeg Nacionalnog parka, zahvaljujući njegovim prirodnim resursima. Dugogodišnji razvoj ove delatnosti karakterisala je stihijnost i neorganizovanost, sa prevashodnim ciljem da se što više eksploatiše drvena masa. U tom smislu, isticao se ŠIK Kopaonik iz Kuršumlje koji se, zahvaljujući obilju drvne mase ovog prostora, razvio u jedno od najvećih preduzeća za preradu drveta u Jugoslaviji (80,268). Međutim, proglašenjem Nacionalnog parka, eksploatatorska uloga šumarstva je značajno umanjena, dok su povećane razvojne i zaštitne funkcije. Kroz unapređenje pejzažno-estetskih i zdravstveno-rekreativnih funkcija šuma, značajno se može uvećati stepen turističke atraktivnosti Nacionalnog parka. Prostornim planom područja NP Kopaonik predviđeno je povećanje površina pod šumama u odnosu na postojeće stanje za oko 12% i one bi zauzimale blizu 8.200 ha Nacionalnog parka (35).

Imajući u vidu visinski položaj većeg dela Nacionalnog parka, limatske i pedološke uslove, *zemljoradnja* je delatnost kojoj prirodni uslovi ne omogućavaju intenzivniji razvoj i čvršće povezivanje sa turizmom. Tanak pedološki pokrivač, orografski uslovi, usitnjenost obradivih parcela i nemogućnost primene savremenih agrotehničkih mera daju ekstenzivan karakter ovoj delatnosti. Tome, u velikoj meri doprinosi i slab kvalitet obradivog zemljišta koje, uključujući zaštitnu zonu Nacionalnog parka, uglavnom pripada 6. i 7. klasi (35). Ipak, mišljenja smo da postoje mogućnosti, da se turizam bliže poveže sa zemljoradnjom, u granicama koje određuju prirodni uslovi i zahtevi zaštite i racionalnog korišćenja prostora. Primena adekvatnih organizacionih i ekonomskih mera može podstaći seoska domaćinstva da se intenzivnije bave zemljoradnjom, što se posebno odnosi na niže delove Kopaonika, gde je zahvaljujući povoljnijim prirodnim uslovima, moguć razvoj povrtarstva i voćarstva. Na taj način bi se povećao plasman poljoprivrednih proizvoda lokalnog porekla u turističkoj ponudi i smanjila potreba za uvozom ovih proizvoda iz bližeg i daljeg okruženja.

U ovom pogledu, trebalo bi koristiti pozitivna iskustva Hindelanga, čiji farmeri su napravili dobar poslovni potez formirajući poseban klub farmera. Klub okuplja 90 farmera i ostvaruje dobru poslovnu saradnju sa hotelijerima i opštinskim organima u cilju uključivanja svojih proizvoda u turističku ponudu. Proizvodi imaju specifičnu etiketu ekološki zdrave hrane, čiji kvalitet je potvrđen od nadležnih nemačkih organa (20).

Zadovoljstvo turista

Uprava GENEX-HOTELA je tokom zimske sezone u 1997/98. godini izvršila obimno anketno istraživanje domaćih i inostranih gostiju, čiji rezultati se trenutno obrađuju. Imajuću u vidu da je posle više godina skromnog turističkog prometa, u pomenutoj sezoni zabeležen obiman promet, uz osetan porast učešća inostranih turista, smatramo da je izabran pogodan trenutak za ovakvo istraživanje. Dobijeni rezultati će pružiti solidnu osnovu za projekcije budućeg razvoja Kopaonika. U slučaju Budve istakli smo da nije trenutak za ovakva istraživanja i da se njime ne bi dobili relevantni podaci, jer se društveno-ekonomske i političke prilike za turističku reafirmaciju Budve i Crnogorskog primorja, posebno na inostranom tržištu, nisu stabilizovale u dovoljnoj meri. To potvrđuju podaci o turističkom prometu koje smo prezentovali.

Upitnik na osnovu koga su anketirani gosti Kopaonika je obiman, ali su njime isključivo obuhvaćena pitanja o kvalitetu usluga u GENEX-ovim objektima, kao i rekreativnim i infrastrukturnim sadržajima za koje je nadležno ovo preduzeće. Nedostaju pitanja o mišljenju posetilaca o Nacionalnom parku kao celini, o stepenu očuvanosti životne sredine i prirodnih vrednosti Kopaonika, higijeni u Nacionalnom parku. Biće interesantno videti da li će u okviru rubrike "Sugestije i predlozi" anketirani gosti izneti svoje mišljenje o pomenutim temama. Ono što ocenjujemo kao veoma pozitivno su pitanja koja se odnose na opterećenost skijaških staza i žičara, jer se pri proceni nosećeg kapaciteta prostora i izgrađenih sadržaja mora uvažavati mišljenje posetilaca (psihološki noseći kapacitet).

Sličan upitnik je pripremljen i za letnju sezonu, ali namenjen samo domaćim gostima. Po nama, u njega bi trebalo uključiti pitanja o stepenu očuvanosti prirode, njenih vrednosti, higijeni u Nacionalnom parku, jer se leti kada površine Kopaonika nisu pokrivena deblim snežnim pokrivačem, ti problemi mnogo lakše zapažaju. Mišljenja smo da je prilikom koncipiranja ovakvog upitnika trebalo konsultovati i Upravu Nacionalnog parka.

I pored navedenih primedbi, ovo anketno istraživanje će biti od velike koristi za planiranje budućeg razvoja Kopaonika u realnijim okvirima. Kopaonik je krajem osamdesetih godina stekao reputaciju razvijenog centra zimskog turizma međunarodnog ranga, sa visokim kvalitetom pruženih usluga, i na putu je da povрати svoje ranije pozicije na međunarodnom turističkom tržištu. Zbog toga smo uvereni da će rezultati sprovedene ankete pokazati da broj turista koji žele da ponovo posete Kopaonik prelazi 50%, što se po kriterijumima EU može shvatiti kao održivi razvoj - zelena zona.

Prema anketi sprovedenoj 1993. godine broj turista koji su već ranije boravili u Hindelangu iznosio je 56%, što pokazuje visok stepen zadovoljstva turista kvalitetom ponude i ostvarenih doživljaja u ovom alpskom centru (12).

Odnos smeštajnih kapaciteta i broja lokalnog stanovništva

Prema podacima dobijenim od Uprave Nacionalog parka, ukupni smeštajni kapaciteti u Parku iznose 6500 ležaja, a broj stalno nastanjenih lica oko 1600. Stavljanjem u odnos ova dva činioca dolazi se do proporcije od 4 : 1, što bi trebalo da se smatra za zabrinjavajuću srazmeru (crvena zona), koja govori o izuzetno snažnom uticaju turizma na kulturni identitet lokalne zajednice. Saturacija prostora NP Kopaonik je, sa sadašnjih 6500 izgrađenih ležaja, već dostigla enorman i rizičan nivo; a kakva bi bila situacija, ako se izgradi Prostornim planom NP Kopaonika predviđenih 14000 ležaja, može se samo naslutiti. Treba koristiti iskustva Hindelanga, u kome su usled mogućih neželjenih ekoloških i kulturnih posledica, prvobitni planovi intenzivne turističke izgradnje bitno reducirani i limitirani na sumu od 7.500 ležaja, uz predviđeno povećanje stepena njihovog korišćenja, radi ostvarenja boljih materijalnih rezultata (20,45).

Intenzitet turizma

Radi prikazivanja intenziteta turizma korišćemo odnos između broja noćenja izraženog u hiljadama i broja lokalnih stanovnika izraženog u stotinama iz 1995. godine. Poređenjem broja noćenja izraženog u hiljadama - 534,1 i stalno nastanjenih lica u stotinama - 16, dobija se proporcija od 33,4 : 1, koja, sledeći kriterijume EU, ukazuje da je kulturni identitet lokalne zajednice bio pod veoma snažnim pritiskom turističke klijentele. Mišljenja smo da proporcija između broja noćenja i broja lokalnog stanovništva pokazuje znatne oscilacije, u zavisnosti od tipa i specifičnosti turističkih destinacija, tako da primeni ovog indikatora i određivanju njegovih graničnih vrednosti treba prići sa puno opreza. Tako i u bavarskom Hindelangu odnos broja noćenja i broja lokalnog stanovništva prelazi gornju granicu koju su postavili eksperti EU i iznosi 2,06 (20).

Učešće turizma u lokalnom neto društvenom proizvodu

Ogromna većina turističkih kapaciteta NP Kopaonik nalazi se na teritoriji opštine Raška (pre svega, mislimo na lokalitet Suvo Rudište sa 6.000 ležaja), jedne od najnerazvijenijih opština Srbije, koja se dugo godina nalazila u samom vrhu po visini korišćenja sredstava iz Fonda za nerazvijene. Izgradnja i aktiviranje Turističkog centra u NP Kopaonik, što se ocenjuje kao najveći turistički investicioni poduhvat u Srbiji, predstavljali su podsticaj za razvoj Raške, doprinoseći osetnijem popunjavanju opštinskog budžeta, materijalnom jačanju privrednog sektora, porastu lokalne zaposlenosti i sl. U 1989. godini, učešće turističkog prometa ostvarenog u Turističkom centru na Kopaoniku u ukupnom turističkom prometu realizovanom u opštini Raška, iznosilo je 94%, kada su u pitanju turisti, odnosno 99%, kada je reč o noćenjima (74). U istoj godini, učešće trgovine, turizma i ugostiteljstva u neto društvenom proizvodu

opštine Raška je iznosilo 22%. Međutim, nepovoljni uslovi za turističko privređivanje i skoro potpuni izostanak inostranih posetilaca posle 90. godine, doveli su do marginalizacije učešća turizma i ugostiteljstva u društvenom proizvodu opštine Raška. Po podacima Saveznog zavoda za statistiku iz 1994. godine, turizam i ugostiteljstvo su svrstani u kategoriju - *ostale delatnosti*, čije učešće u neto društvenom proizvodu opštine Raška je iznosilo 3% (79). Treba istaći i podatak da je, po popisu stanovništva iz 1991. godine, učešće turizma u ukupnom broju zaposlenih opštine Raška iznosilo 6,7%¹².

Procenat turista koji ne dolaze posredstvom turoperatora

U godinama najvećeg uspona turizma na Kopaoniku, u drugoj polovini osamdesetih godina, kada je i učešće inostranih turista bilo najveće, GENEX-HOTELI su preko 90% svojih ukupnih kapaciteta prodavali posredstvom inostranih i domaćih tur-operatora¹³. Naravno, situacija se posle 90. godine iz osnova promenila, poslovni kontakti sa inostranim partnerima su jedno vreme bili gotovo zamrznuti, ali se tokom 96. i 97. godine ove veze postepeno obnavljaju, o čemu svedoče ponovni dolasci organizovanih turističkih grupa iz Rusije, Izraela i Grčke. U toku 1998. godine Kopaonik su posetili i turisti iz Velike Britanije i Skandinavije.

Procenat zemljišta na kome je izgradnja dozvoljena ali nije realizovana

Prema Prostornom planu NP Kopaonik, na urbanizovanoj površini lokaliteta Suvo Rudište od 156 ha predviđena je izgradnja 8.000 ležaja, sa bruto gustom naseljenosti od 51 stacionarnog korisnika po hektaru. Po najsvježijim podacima dobijenim od Uprave Nacionalnog parka, u pomenutom lokalitetu izgrađeno je oko 6.000 ležaja, što znači da na urbanizovanoj površini predviđenoj za turističku izgradnju, nerealizovana turistička izgradnja iznosi 25%. Sledeći kriterijume EU, ovakvo stanje se može oceniti alarmantnim, jer nagoveštava ubrzanu izgradnju u narednom periodu, sa ciljem da se u potpunosti realizuju planski ciljevi, što je veliki rizik za prirodu visoko planinskih predela. Zbog toga se u ovakvim slučajevima predlaže reduciranje površine predviđene za izgradnju i njena transformacija u zelene pojaseve ili zone pod posebnom zaštitom (12). Sa ovakvim konstatacijama, bar kada je u pitanju lokalitet Suvo Rudište, u potpunosti se slažemo i apelujemo na stopiranje buduće turističke izgradnje u pomenutom lokalitetu, jer i postojećih 6.000 ležaja prevazilazi noseći kapacitet ovog prostornog obuhvata.

---

¹² Podaci dobijeni od Saveznog zavoda za statistiku

¹³ Podatak dobijen od Uprave GENEX-HOTELA

Korišćenje i zauzimanje zemljišta

S obzirom da NP Kopaonik karakteriše visok stepen urbanizacije i da je većina kapaciteta neravnomerno raspoređena i skoncentrisana u lokalitetu Suvo Rudište, promene u nameni korišćenja zemljišta prikazaćemo kroz stepen povećanja sagrađenih turističkih kapaciteta u roku od 5 godina. Prema podacima Saveznog zavoda za statistiku, u 1990. godini u NP Kopaonik je registrovan 4.321 ležaj komercijalnog karaktera, dok se u 1995. godini ovaj broj povećao na 4.843, što ukazuje na porast smeštajnih kapaciteta u iznosu od visokih 12%. Međutim, ovaj podatak treba samo uslovno prihvatiti, jer ne verujemo da je reč o 522 novo izgrađena ležaja, već, verovatno, jedan deo ranije izgrađenih kapaciteta, usled sniženog nivoa turističkog prometa tokom proteklih nekoliko godina, nije bio otvoren za turističke posete. Sa druge strane, ostaje činjenica da se i u proteklom kriznom periodu turistička izgradnja u NP Kopaonik odvijala u određenom stepenu, pa i u lokalitetu Suvo Rudište, preopterećenog brojnim kapacitetima i sadržajima različitog karaktera.

Procenat turista koji ne dolaze privatnim automobilom

Saobraćaj, naročito drumski, je dao veliki doprinos razvoju turizma na Kopaoniku. Obezbeđena je dostupnost Nacionalnog parka drumskim saobraćajnicama iz 3 pravca: Jošaničke Banje, Brusa i Raške, koji se spajaju u centralnom delu Nacionalnog parka dajući mu karakteristike i tranzitne oblasti. Pomenuti putni pravci, i pored nedostataka u pogledu kvaliteta kolovoza i nekih tehničkih elemenata (veliki usponi, oštre krivine,) koji smanjuju propusnu moć, udobnost i sigurnost vožnje, omogućavaju dolazak turista iz više pravaca, što je dovelo do porasta turističkih kretanja usmerenih ka Kopaoniku. Uspon motorizovanog turizma bio je najizraženiji u periodu od 1985-90., kada se procenjuje da je oko 60 do 65% gostiju na Kopaonik dolazilo svojim privatnim kolima, dok javni autobuski prevoz nije bio zastupljen u dovoljnoj meri¹⁴. Naravno, ovakav trend je prouzrokovao niz negativnih efekata u osetljivoj prirodi Nacionalnog parka - povećana količina izduvnih gasova, povišen nivo buke, ugrožavanje zelenih površina usled nepropisnog parkiranja i sl. Posle devedesete godine, uslovi za turističko privređivanje na Kopaoniku, kao i u čitavoj zemlji, naglo su se pogoršali, turistički promet je doživeo veliki pad, tako da se i broj turista koji na Kopaonik dolaze privatnim automobilom smanjio i u apsolutnom i u relativnom iznosu. Međutim, oživljavanje turističkih tokova, do kojih je došlo tokom 96., 97. i 98. godine i koje će u narednom periodu biti još intenzivnije, verovatno će implicirati ponovan porast broja motorizovanih turista.

U Hindelangu, i pored velikih napora učinjenih na promociji javnog prevoza, (uvodenje specijalnih autobuskih ruta sa popustom, promovisanje železničkog prevoza

---

¹⁴ Podatak dobijen od Privredne komore Kraljeva

turista kojima se omogućava da besplatno koriste bicikl za vreme odmora), još uvek oko 90% posetilaca dolazi privatnim automobilom. A to je problem koji karakteriše većinu alpskih turističkih mesta (27).

Izgradnja i korišćenje skijaške infrastrukture

Na Kopaoniku trenutno funkcioniše 21 žičara ukupne dužine oko 25.000 m¹⁵. Upoređujući dužinu žičara i broj komercijalnih ležaja iz 1995. godine - 4.843, dobijamo proporciju 5,1 : 1, koja, sa stanovišta kriterijuma EU, ukazuje da infrastrukturni sadržaji ovakvog tipa zadovoljavaju potrebe stacionarnih turista i da je njihova izgradnja, a samim tim i zauzimanje prostora, opravdana. Ako uporedimo ukupnu dužinu žičara i broj ležaja predviđenih Prostornim planom Nacionalnog parka, 45.000 m i 14.000 ležaja, takođe, dobijamo, po tumačenjima EU, povoljnu proporciju - 3,2 : 1, koja u ovom domenu ukazuje na održivi razvoj turizma.

Ostali indikatori stanja životne sredine

Iako ostali indikatori stanja životne sredine od strane eksperata EU nisu precizno definisani, najvažnije karakteristike stanja životne sredine na teritoriji Nacionalnog parka sastoje se u sledećem:

Ekosistemi Nacionalnog parka koji su osnovna prirodna vrednost oblasti, nose snažno obeležje antropozoogenog uticaja koji se odražava na izvornost ekosistema i predela. Naročito se povećava degradacija šumskih ekosistema čija je vrednost bila jedan od glavnih razloga za proglašenje Kopaonika nacionalnim parkom. Stepennjihove ugroženosti varira u zavisnosti od prostornih celina, visinskih zona i šumskih zajednica. Autohtone vrste flore i faune i njihove populacije su ugrožene, a neke su i nestale iz Nacionalnog parka (65).

Na Kopaoniku nema većih rečnih tokova i jačih izvora i vrela. Usled neplanskog i neracionalnog korišćenja izvora došlo je do ozbiljnih promena u vodnim bilansima, koje mogu da dovedu u pitanje realizaciju programa razvoja turizma u narednom periodu. U Turističkom centru tokom proteklih nekoliko godina u proseku je trošeno 250 do 300 litara vode po korisniku po danu, što je manje u odnosu na period s kraja osamdesetih godina kada je stepen korišćenja kapaciteta bio maksimalan, ali i pri ovako smanjenoj potrošnji vode, izražen je problem regularnog vodosnabdevanja Nacionalnog parka¹⁶.

U Hindelangu je u 1993. godini potrošeno 200 litara vode po korisniku po danu, što ukazuje na racionalan odnos prema korišćenju ovog dragocenog resursa (20).

Nivo komunalne higijene u NP Kopaonik nije zadovoljavajući, prečišćavanje i

---

¹⁵ Podatak dobijen od Uprave GENEX HOTELA

¹⁶ Podatak dobijen od Republičkog zavoda za zaštitu prirode Srbije

odvođenje otpadnih voda, kao i tretman i skladištenje čvrstog otpada, nisu rešeni na odgovarajući način, a nisu u potpunosti sanirane ni posledice građevinskih radova.

U lokalitetu Suvo Rudište izgrađeno je postrojenje za preradu otpadnih voda kapaciteta 6000 EC, koje se nalazi u nadležnosti GENEX- HOTELA. Međutim, ovo postrojenje ne radi već godinama. Otpadne vode se iz GENEX-ovih objekata bez ikakvog prečišćavanja slivaju potocima u reku Bistrica, pritoku Ibra, prouzrokujući ozbiljna zagađenja. U to smo se i lično uverili.

Uprava Nacionalnog parka ne poseduje podatke o količinama stvorenog otpada i njegovom tretmanu, što je, po nama, za svaku kritiku. Prema informacijama Komunalnog preduzeća "Raška", u toku proteklih desetak godina izražen je trend porasta čvrstog otpada koji se stvara u Nacionalnom parku, uzrokovan povećanjem izgradnje smeštajnih kapaciteta i obima turističkog prometa. Pomenuto preduzeće sakuplja čvrsti otpad iz Turističkog centra na Ravnom Kopaoniku povremeno, na zahtev privrednih subjekata koji posluju u Parku i odlaže ga na deponiji "Razdolje" u blizini Raške, ali koja ne zadovoljava savremene ekološke standarde. Najviše otpada stvaraju GENEX-ovi objekti, a njegova količina u zadnjih par godina neposredno je uslovljena stepenom popunjenosti turističkih kapaciteta. U 1995. godini sakupljeno je 3065 tona otpada ili 5,7 kg po turističkom noćenju. Pad turističkog prometa u 1996. godini imao je za posledicu stvaranje manje količine otpada, tačnije 2809 tona. Da je zimska sezona u 1997/98. godini bila izuzetno uspešna a kapaciteti maksimalno popunjeni, potvrđuje podatak da je samo za prva tri meseca 1998. godine Komunalno preduzeće "Raška" sakupilo već 1500 tona otpada iz Nacionalnog parka.

Ilustrativan je podatak da je u proleće 97. godine u akciji čišćenja Nacionalnog parka i sakupljanja otpada, iniciranoj od strane Uprave Parka, sakupljeno oko 2000 vreća otpada, pri čemu su sakupljeni otpaci i ambalaža stari i 10 godina. Iz ovoga se nameće zaključak da sakupljanje otpada u Nacionalnom parku treba kontinuirano vršiti od strane nadležnih organa, a ne samo povremenim akcijama. Pored toga, za nehigijenu u Nacionalnom parku odgovornost snose i turisti, naročito izletnici, čije ponašanje nije primereno karakteru dobra u kome borave.

U Hindelangu se čvrsti otpad redovno sakuplja, a njegova količina u 1993. godini je iznosila 1040 tona ili 1,04 kg po turističkom noćenju. Jedan deo otpada (staklo, papir, aluminijum) se reciklira, a ostali odlaže na propisno uređenoj deponiji i zatrapava zemljom ili spaljuje posebnim tehnološkim postupkom (20).

Treba istaći i da kulturno-istorijska dobra u zaštitnoj zoni Nacionalnog parka (utvrđenja Koznik, Brvenik, crkva Pavlica), kao i etno-nasleđe Kopaonika nisu istraženi niti zaštićeni na adekvatan način¹⁷.

---

¹⁷ Podatak dobijen od Republičkog zavoda za zaštitu kulture Srbije

Globalna ocena o usklađenosti turizma i životne sredine u NP Kopaonik

Na osnovu obavljenog istraživanja, može se izvući generalni zaključak da se razvoj turizma u NP Kopaonik ne ostvaruje u skladu sa principima održivog razvoja. Rezultati do kojih smo došli ne zadovoljavaju kriterijume Evropske Unije u većini slučajeva, uzimajući u obzir sve tipove indikatora održivog turizma (Tabela 12.) Indikatori stanja životne sredine pokazuju da turizam nije usklađen sa zaštitom životne sredine. To znači da se u upravljanju turizmom ne koriste instrumenti za kontrolisanje i smanjivanje neželjenih efekata po životnu sredinu i njene medije.

Za razliku od Budvanske rivijere, negativni uticaji turizma na životnu sredinu su u slučaju Kopaonika izraženiji i opasniji, uz mogućnost nesagledivih posledica ukoliko se sadašnji konflikti ne eliminišu ili svedu na tolerantnu meru.

Kad ovo kažemo, imamo u vidu da je Kopaonik proglašen za nacionalni park, u kome se sve dozvoljene aktivnosti, uključujući turizam, moraju prilagoditi zaštiti prirode i kapacitetu prostora. U pitanju je visokoplaninska oblast čiju dominantnu turističku vrednost predstavlja rekreativni ekokompleks veoma osetljiv na spoljne uticaje, za razliku od primorskih regija u kojima su rekreativno-kupališni motivi stabilniji na pritiske iz spoljne sredine i gde je moguće lakše otkloniti potencijalne ekološke poremećaje.

Turizam i životna sredina se ne tretiraju na integralan način, između državnih organa zaduženih za upravljanje Nacionalnim parkom, a to je JP Nacionalni park Kopaonik i GENEX-HOTELA, kao preduzeća koje je nosilac turističkog razvoja Kopaonika, nisu uspostavljeni odnosi dobre saradnje i pune koordinacije planova i aktivnosti koje sprovode u praksi.

Neshvatljiva je situacija da Uprava Nacionalnog parka ne raspolaže tačnim podacima o količini otpada koji se godišnje stvara na prostoru kojim ona upravlja; da uređaji za prečišćavanje otpadnih voda u zaštićenom prirodnom dobru već godinama ne funkcionišu i da se ništa ne preduzima u cilju njihovog osposobljavanja za rad; da se upravljanje skijaškom infrastrukturom i održavanje ski staza nalazi u isključivoj nadležnosti GENEX-a; da se Uprava Parka ne konsultuje u pripremi upitnika za anketiranje posetilaca Nacionalnog parka, jer oni nisu samo GENEX-ovi gosti. Saradnje i usklađivanje interesa između subjekata zaštite životne sredine i turističke privrede je jedna od ključnih odrednica održivog turizma, što u slučaju Kopaonika nije ostvareno.

Ocenjujući ukupno stanje na Kopaoniku, karakteristike i vrednosti prirodnog kompleksa na kojima se zasniva koncept zaštite i uređenja teritorije, može se konstatovati da je Nacionalni park ugrožen po više osnova, ali najviše usled neadekvatnog načina i obima korišćenja resursa i prostora.

Tabela 12. *Primena indikatora održivog turizma na primeru NP Kopaonik*

Tip indikatora	Indikator	Tumačenje
Ekonomski	Sezonski karakter prometa: % poseta u punoj sezoni (3 meseca)	60% crvena zona
	Odnos noćenja i smeštajnih kapaciteta	110 noćenja po ležaju crvena zona
	Koeficijent lokalnog turističkog uvećanja	-
Zadovoljstvo turista	Ponovljene posete: procenat turista koji su 1 ili više puta posetili Kopaonik ili imaju nameru da to učine	po našim procenama ovaj procenat je veći od 50% zelena zona
Kulturni	Odnos smeštajnih kapaciteta i broja lokalnog stanovništva	4 : 1 crvena zona
	Intenzitet turizma: broj noćenja (000) prema broju stanovnika (00)	33 : 1 crvena zona
Socijalni	Učešće turizma u lokalnom neto društvenom proizvodu	3% Po našem mišljenju crvena zona
	% turista koji ne dolaze posredstvom tur-operatora	oko 10% crvena zona
Indikatori stanja životne sredine	Zemljište - % zemljišta na kome je izgradnja dozvoljena ali nije realizovana	25% crvena zona
	Korišćenje i zauzimanje zemljišta: % promena u izgrađenosti područja u toku 5 godina	12% povećanja kapaciteta u periodu 1990-95, na šta ukazuje zvanična statistika treba samo uslovno prihvatiti. Ostaje činjenica da je igradenost Ravnog Kopaonika dostigla kritičnu tačku crvena zonu
	Procent turista koji ne dolaze privatnim automobilom	oko 35% zelena zona
	Odnos dužine žičara i smeštajnih kapaciteta	5.1 : 1 zelena zona

Akcentat u razvoju turizma na Kopaoniku je stavljen na ekskluzivni i visokopotrošni zimsko - sportski turizam. Ovakva razvojna orijentacija uslovlila je masovnu izgradnju smeštajnih kapaciteta visokog komfora, ali neravnomerno prostorno raspoređenih. Nevolja je u tome, što su svi smeštajni kapaciteti, od kojih su mnogi sagrađeni pre proglašenja Nacionalnog parka, skoncentrisani u predelu Ravnog Kopaonika, u centralnom lokalitetu Suvo Rudište, na nadmorskoj visini od 1.800 metara. Iako se radi o najkvalitetnijem delu planine, gde se nalaze najbolji smučarski tereni, u pitanju je ekološki najosetljiviji deo planine, koji se nalazi iznad gornje šumske granice. Sa druge strane izgradnja velikih turističkih kapaciteta, nije praćena adekvatnim merama zaštite životne sredine i izgradnji potrebne komunalne infrastrukture, tako da je došlo do velike saturacije i degradaciju prostora Nacionalnog parka.

Upravo iz ovih razloga, dalji razvoj turizma na Kopaoniku iziskuje krajnje oprezan pristup. Svi postojeći kapaciteti moraju biti stavljeni pod striktnu ekološku kontrolu.

Potrebno je što pre osposobiti uređaje za prečišćavanje otpadnih voda u Suvom Rudištu i poboljšati sakupljanje i tretman čvrstog otpada, imajuću u vidu da se otpad neredovno sakuplja a deponija "Razdolje" ne zadovoljava savremene evropske standarde. Dobar potez bi, po nama, predstavljalo određivanje posebnog punkta za sakupljanje otpada koji bi se potom reciklirao (ovakva inicijativa je pokrenuta od strane Uprave Parka). Takođe, neophodno je racionalnije trošiti pitku vodu, obezbediti zaštitu izvorišta u turističkoj zoni i kontinuirano pratiti biološki i hemijski kvalitet vode iz vodovoda.

Program monitoringa u NP Kopaonik, po našem mišljenju, treba da se odvija na 2 nivoa, a to su: instrumentalni i biološki monitoring.

Instrumentalni monitoring treba da posluži snimanju postojećeg stanja, kroz pravovremeno identifikovanje izvora zagađenja i degradacije te praćenje rasprostranjenosti zagađujućih materija. On je neophodan činilac za izradu detaljnih analiza kvaliteta životne sredine, a njegova efikasnost se posebno ogleda u preciznom lociranju izvora zagađenja, utvrđivanju strukture zagađujućih materija i njihove medijske distribucije.

Biološki monitoring obuhvata kontrolu stanja biljnog i životinjskog sveta kao sastavnih elemenata životne sredine i temeljnih fenomena i vrednosti zaštićenih prirodnih dobara. Osnovni zadatak ovakvog tipa monitoringa sastoji se u praćenju bioloških indikatora stanja flore i faune, u cilju održavanja ekološke ravnoteže i stabilnosti ekosistema datog prostornog obuhvata.

Dalju turističku izgradnju u lokaliteta Suvo Rudište treba zaustaviti. Prema raspoloživim informacijama, u GENEX-u ne planiraju izgradnju novih kapaciteta na Ravnom Kopaoniku i to je dobar potez, ali izražavamo bojazan zbog zainteresovanosti drugih investitora, napr. JP "Srbija-Šume" ili JP "PTT Srbije", da grade kapacitete za odmor svojih radnika, znači objekte nižeg kvaliteta i komfora od postojećih GENEX-ovih. Po nama, to ne bi bilo dobro iz dva razloga. Kao prvo, daljom izgradnjom

Ravnog Kopaonika povećali bi se pritisci turizma na životnu sredinu, a izgradnja objekata nižeg kvaliteta i komfora, poput odmarališta, oslabila bi stečenu reputaciju turističkog centra na Ravnom Kopaoniku kao razvijenog zimsko-sportskog centra međunarodnog ranga koji pruža visok kvalitet turističko-ugostiteljskih usluga.

Dalji razvoj Kopaonika treba usmeravati na neke druge lokalitete, u podnožju Kopaonika u zaštitnoj zoni Nacionalnog parka, kao što su Brzeće, Kriva reka, Zaplanina, Blaževo, Jošanička i Lukovska banja. Ovi lokaliteti su povoljniji za valorizaciju u letnjem periodu i njihovom afirmacijom rasteretiće se pritisak na Ravni Kopaonik i omogućiti ravnomerniji prostorni razvoj ove atraktivne planine. Time bi se omogućila i ravnomernija distribucija turističkog prometa po mesecima u godini, što je, naprimer, ostvareno u bavarskom centru Hindelangu.

Potrebno je orijentisati se na izgradnju manjih privatnih pansiona i hotela porodičnog tipa, zajedničkim investiranjem lokalnog stanovništva i turističke privrede, koji bi gostima nudili zavidan ali ne i pretenciozan nivo komfora, po pristupačnim cenama. Takođe, potrebno je objediniti turističku ponudu Nacionalnog parka sa drugim vrednostima bogatog motivskog potencijala unutar Kopaoničke regije.

Neophodno je intenzivirati istraživanja prirodnih i stvorenih vrednosti Nacionalnog parka i njegove zaštitne zone, kako bi se obezbedila preciznija ocena uticaja antropogenog faktora i pouzdanija procena nosećeg kapaciteta pojedinih lokaliteta, odnosno graničnog kapaciteta čitavog Nacionalnog parka; čime će se stvoriti validna osnova za optimalnu turističku valorizaciju ove oblasti.

Sumirajući analizu razvoja turizma i zaštite prirode u NP Kopaonik, naglašavamo činjenicu da je, i pored negativnih posledica predimenzioniranog urbanog razvoja, deo prirodnih potencijala Kopaonika i danas relativno dobro očuvan. Ali kao što komplekse prirodnih vrednosti udaljene od boravišnih mesta, moramo stavljati pod strogi nadzor, jer su to naše zlatne rezerve i nužna kompenzacija civilizacijske svakodnevice, tako i turizmološkim proučavanjima moramo permanentno otkrivati relacije između urbanog i prirodnog. Obaveza zaštite i unapređenja prirodnih vrednosti Kopaonika aktuelna je ljudska i društvena potreba i dug prema budućim generacijama koje će nas naslediti. To je ujedno i presudan uslov dugoročnog održanja turističkih vrednosti Kopaonika i njegove konkurentnosti na međunarodnom tržištu.

Slika 8. *Ekosistemske vrednosti Nacionalnog parka Kopaonik treba zaštititi od preterane urbanizacije i nekontrolisanog turističkog prometa*

3. Ocena efikasnosti komparativnih indikatora održivog turizma

Ukupno gledano, indikatori održivog turizma EU pružaju solidnu osnovu za istraživanje održivosti turističkog razvoja u konkretnim turističkim mestima i regijama. Rukovodeći se heterogenošću ciljeva održivog turizma, eksperti EU su pokušali da obuhvate ekonomske, ekološke, socijalne i kulturne efekte turizma, kao i stepen zadovoljstva turista i definišu indikatore heterogenog karaktera.

Imajući u vidu da je ovo jedan od prvih pokušaja da se utvrde indikatori održivog turizma, a uvažavajući složenost ove problematike, nameće se zaključak da je učinjen značajan doprinos u cilju identifikovanja stvarnih uticaja turizma na prirodnu i socio-kulturnu sredinu.

Ovi indikatori su nam omogućili da obavimo istraživanje uticaja turizma na životnu sredinu Budvanske rivijere i Kopaonika i da izvedemo globalni zaključak da se turizam u ovim oblastima ne razvija na održivim osnovama, za razliku od španskog primorskog centra Benidorm i nemačkog Hindelanga.

S obzirom da je ovo inicijalni korak EU u pravcu definisanja indikatora održivog turizma, prisutne su i određene nedorečenosti, slabosti pa i protivurečnosti, kojih su sigurno svesni i njihovi kreatori, što će ih navesti na modifikacije postojećih i uvođenje novih indikatora.

Mišljenja smo da osnovni problemi proističu iz potrebe da se utvrde granične vrednosti indikatora i numerički izrazi, odnosno utvrde komparativni indikatori koji bi omogućili poređenja između različitih turističkih centara, a što je vrlo teško uraditi.

Kod ekonomskih indikatora, naše primedbe i nedoumice se odnose na indikator "Odnos noćenja i smeštajnih kapaciteta", po kome se 150 ili više ostvarenih noćenja po ležaju u godini smatra za održivi razvoj - zelena zona. Međutim, 150 noćenja po ležaju znači da je procenat korišćenja postojećih kapaciteta samo 41%, što se u ekonomskom pogledu smatra za nizak stepen korišćenja kapaciteta koji ne omogućava rentabilno poslovanje. Verovatno su se u definisanju ovog indikatora eksperti EU rukovodili shvatanjima da koncepcija održivog turizma u prvi plan ističe značaj očuvanja prirodnih i stvorenih resursa životne sredine, a da ekonomska dimenzija gubi značaj u relativnom smislu.

Problematične su i postavljene granične vrednosti kod 2 kulturna indikatora, (odnos smeštajnih kapaciteta, odnosno broja noćenja i broja lokalnog stanovništva) koji treba da pokažu stepen očuvanosti kulturnog identiteta lokalne zajednice pod dejstvom turističkog prometa. Uvidom u stručnu literaturu nismo pronašli neki pokušaj matematičkog izračunavanja socio-kulturnog kapaciteta turističkog mesta, jer je on apstraktan i gotovo ga je nemoguće matematički operacionalizovati.

Diskutabilne su i granične vrednosti kod socijalnog indikatora "Procenat turista koji ne dolaze posredstvom tuoperatora". Polazimo od činjenice da se u najvećem broju turističkih regija i mesta promet odvija posredstvom tuoperatora, što posebno važi za primorske oblasti u kojima se razvija rekreativno-kupališni turizam.

Turoperatori ostvaruju velike zarade svojim poslovanjem, ali od uspešnosti njihovog rada zavise i materijalni efekti turističkog prometa koje ostvari određena turistička oblast, što neposredno utiče na nivo životnog standarda i subjektivnog blagostanja domicilnog stanovništva. Zbog toga izražavamo svoju rezervu u pogledu tumačenja, po kome se održivi razvoj ostvaruje ukoliko je broj turista koji dolaze neposrednim bukingom veći od 70%.

Kada je reč o zadovoljstvu turista, saglasni smo sa pristupom EU da se stepen i kvalitet turističkog zadovoljstva može vrednovati procentom ponovljenih poseta, što obavezuje turističku privredu, državne i lokalne organe, na kontinuirana i dobro pripremljena anketna istraživanja.

Kod indikatora stanja životne sredine, eksperti EU su se suočili sa problemom utvrđivanja graničnih vrednosti, tako da su izdvojili samo 2 indikatora čije tumačenje su numerički izrazili. Ovim se potvrdilo da je stepen ugroženosti životne sredine, ne samo kao posledica turističkog razvoja već i dejstva drugih delatnosti, veoma teško kvantifikovati i numerički izraziti.

Naši predlozi vezani za poboljšanje postojećih i definisanje optimalnih indikatora održivog turizma idu u tom pravcu, da treba više napora učiniti na razvijanju indikatora uticaja turizma na prirodnu i socio-kulturnu sredinu, dok se procena ekonomske efikasnosti turističkog privređivanja može obavljati na osnovu proverenih pokazatelja koji se koriste u ekonomici turizma.

Kod tumačenja indikatora ne bismo postavljali granične vrednosti numeričkog karaktera, već bi njihovo tumačenje obavljali na osnovu lokalnih specifičnosti određenog turističkog mesta, njegovih geografskih, ekosistemskih, socio-kulturnih osobenosti, izgrađenosti kapaciteta i infrastrukturnih sadržaja, vrste i obima turističkog prometa, kao i karakteristika regije kojoj takvo mesto pripada.

To bi, takođe, bili indikatori "upozorenja", koji bi upozoravali nosioce i planere turističkog razvoja na opasnosti koje pomenuta delatnost izaziva u životnoj sredini. Polazeći od indikatora i iskustava EU, kao i rezultata našeg istraživanja na primeru Budve i Kopaonika, predlažemo svoju listu indikatora za praćenje održivosti turističkog razvoja.

U pitanju su sledeći indikatori:

1. **Sezonski karakter prometa,**
2. **Intenzitet korišćenja turističkih kapaciteta,**
3. **Odnos broja turista i domicilnog stanovništva u periodu pune turističke sezone,**
4. **Gustina izgrađenosti turističkih kapaciteta,** ✓
5. **Upravljanje čvrstim otpadom i otpadnim vodama,** ✓
6. **Ugroženost ekosistema,** ✓
7. **Stanje i zaštita prirodnih i kulturnih dobara,** ✓
8. **Nivo i stepen realizacije turističkog planiranja,** ✓
9. **Zadovoljstvo turista,**
10. **Dolasci turista prema vrsti transporta.**

U primeni ovih indikatora zadržali bismo sistem kodiranja, odnosno postojanje 3 zone: crvena, žuta i zelena, koje bi označavale da je u posmatranom turističkom centru:

- stanje kritično i da je neophodno preduzeti urgente mere;
- stanje podnošljivo, ali da treba preventivno delovati da se problemi ne bi produbili;
- nivo turizma usklađen sa životnom sredinom i ostvaruje se po konceptu održivog razvoja.

VII INSTRUMENTI ZA UPRAVLJANJE ODRŽIVIM TURIZMOM

Praksa pokazuje da se u svetu koriste različiti instrumenti za upravljanje turizmom, kako bi njegov razvoj bio održiv i usklađen sa zaštitom životne sredine.

Na osnovu obavljenog istraživanja, primenom indikatora EU na primeru Budve i Kopaonika, a imajući u vidu međunarodna iskustva vezana, pre svega, za Benidorm i Hindelang, analiziraćemo, po našem mišljenju, najvažnije instrumente za upravljanje turizmom, kojima se mogu uspešno kontrolisati njegovi uticaji na životnu sredinu i omogućiti održivi razvoj.

1. Integralan pristup turističkom planiranju

Planiranje turizma treba započeti na nacionalnom i regionalnom nivou. Na ovim nivoima, planiranje je fokusirano na kreiranje razvojne politke, donošenje strukturnih planova, usvajanje standarda, utvrđivanje institucionalnih i drugih elemenata, neophodnih za razvoj i upravljanje turizmom. Nakon toga, u skladu sa osnovnim ciljevima i okvirima nacionalnih i regionalnih planova, sledi detaljnije planiranje, vezano za uže prostorne celine, centre i lokalitete i njihovu turističku valorizaciju.

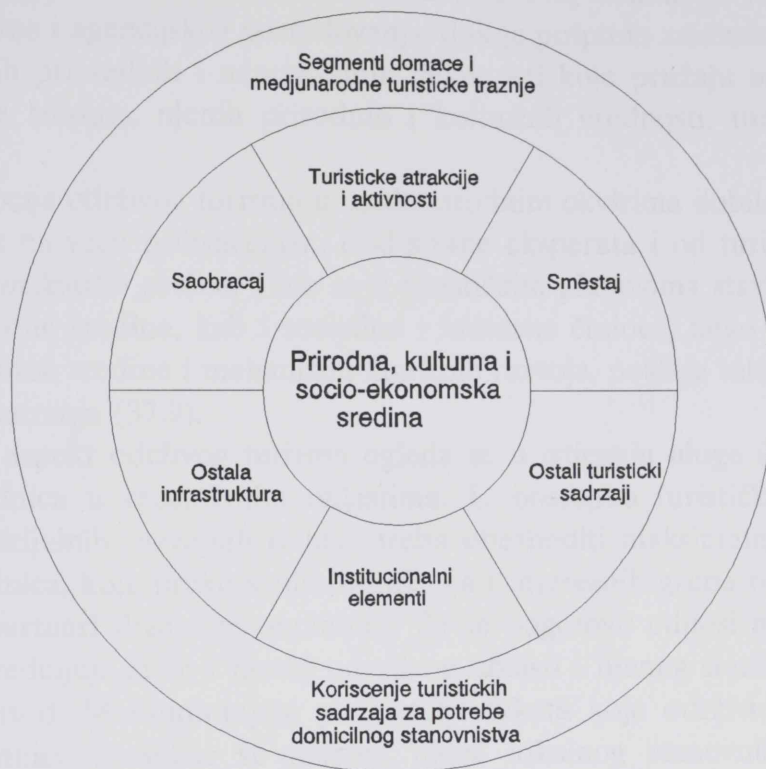
U postupku planiranja, turizam treba tretirati kao međusobno povezan sistem faktora tražnje i ponude, koji čine celinu turističkog fenomena:

a) faktori potražnje	b) faktori ponude
* međunarodno turističko tržište	* turistički motivi i aktivnosti
* domaće turističko tržište	* smeštaj
* korišćenje turističkih kapaciteta i sadržaja od strane lokalnog stanovništva	* ostali turistički kapaciteti i usluge
	* saobraćaj
	* ostala infrastruktura
	* institucionalni elementi.

Institucionalni elementi obavezno obuhvataju mere i aktivnosti za uvećanje i distribuciju ekonomskih prihoda ostvarenih turizmom, zaštitu životne sredine, očuvanje kulturne baštine i otklanjanje mogućih negativnih socijalnih efekata.

Pošto je turizam složen sistem, planiranjem je neophodno integrisati razvoj svih njegovih segmenata, ponudu i potražnju, fizičke i institucionalne elemente. Svaki sistem će biti funkcionalniji i efikasniji, ukoliko se njegovom planiranju pristupi na integralan način, koordinacijom razvoja svih njegovih delova (48).

Imajući u vidu da je turizam otvoren sistem, pored unutrašnje integracije i koordinacije, planiranjem je potrebno integrisati turizam u kontekst opšteg

ekonomskog i socio-kulturnog razvoja države ili određene regije, njenih specifičnosti i materijalnih resursa. Na taj način se smanjuju mogućnosti konflikata između većeg broja subjekata koji pretenduju na iste resurse u datoj oblasti. Integralno planiranje, takođe, uključuje i inovaciju infrastrukturnih elemenata u cilju povećanja materijalne baze turističkog razvoja, zadovoljenja potreba domicilnog stanovništva i reduciranja mogućih negativnih posledica (tretman otpadnih voda, čvrstog otpada i dr.) (47,25).

Kroz postupak integralnog planiranja, komunalne usluge, saobraćaj, ugostiteljstvo, turizam i zaštita životne sredine mogu se objediniti u skladnu celinu. Delujući na razvoj privrede u celini, turizam je istovremeno faktor i element njene integralnosti. Integrišuća uloga turizma manifestuje se, kako u funkcionalnosti, tako i u teritorijalnoj povezanosti.

Posmatrajući evoluciju metoda i tehnika turističkog planiranja, može se reći da se u dužem periodu planiranje turizma zasnivalo na jednostranom pristupu, pri čemu je akcenat stavljan samo na ekonomske činioce, dok su socijalni i kulturni faktori, kao i elementi zaštite životne sredine bili sasvim marginalizovani (37,13).

U Jugoslaviji je turizam bio predmet brojnih planova: od lokalnih koji tretiraju teritoriju mesne zajednice pa sve do nacionalnih. Osnovni problem se ispoljavao u činjenici da se planski dokumenti nisu temeljili na međusobnoj uslovljenosti i usklađivanju svih integralnih komponenti i ciljeva turizma, što bi omogućavalo njegov usklađen i uspešan razvoj.

U Dugoročnoj koncepciji razvoja turizma u Srbiji za period 1986 - 2000. godina,

izraženo je jednostrano shvatanje turizma, koje u ovoj delatnosti vidi samo usluge smeštaja, ishrane i agencijskog posredovanja, dok je potpuno zanemareno postojanje i značaj ostalih privrednih i neprivrednih delatnosti koje pružaju usluge turistima, zaštita životne sredine, njenih prirodnih i kulturnih vrednosti, turističke potrebe građana.

Koncepcija održivog turizma u međunarodnim okvirima dobila je mnogo veći značaj i naišla na veću prihvaćenost, i od strane eksperata i od turističke privrede, *početkom osamdesetih godina*. Tada se u turističkim planovima stavlja veći akcenat na zaštitu životne sredine, kao i socijalne i kulturne činioce, nego ranije. Procena kapaciteta životne sredine i mehanizmi kontrole razvoja, postaju integralni segmenti turističkog planiranja (37,9).

Važan aspekt održivog turizma ogleda se u isticanju uloge i zaštiti interesa lokalnih zajednica u receptivnim oblastima. U postupku turističkog planiranja i donošenja krucijalnih razvojnih odluka treba obezbediti maksimalnu angažovanost lokalnih zajednica, koje preko svojih udruženja i interesnih grupa treba da postanu ravnopravni partneri državnim organima. To se pogotovo odnosi na važne odluke kojima se opredeljuje život i razvoj određene oblasti i njenog stanovništva na duži vremenski period. Maksimiranjem pozitivnih efekata koje održivi turizam donosi lokalnoj zajednici, stimuliše se aktivna uloga lokalnog stanovništva u zaštiti i unapređivanju svih prirodnih i izgrađenih vrednosti, kao osnove budućeg razvoja.

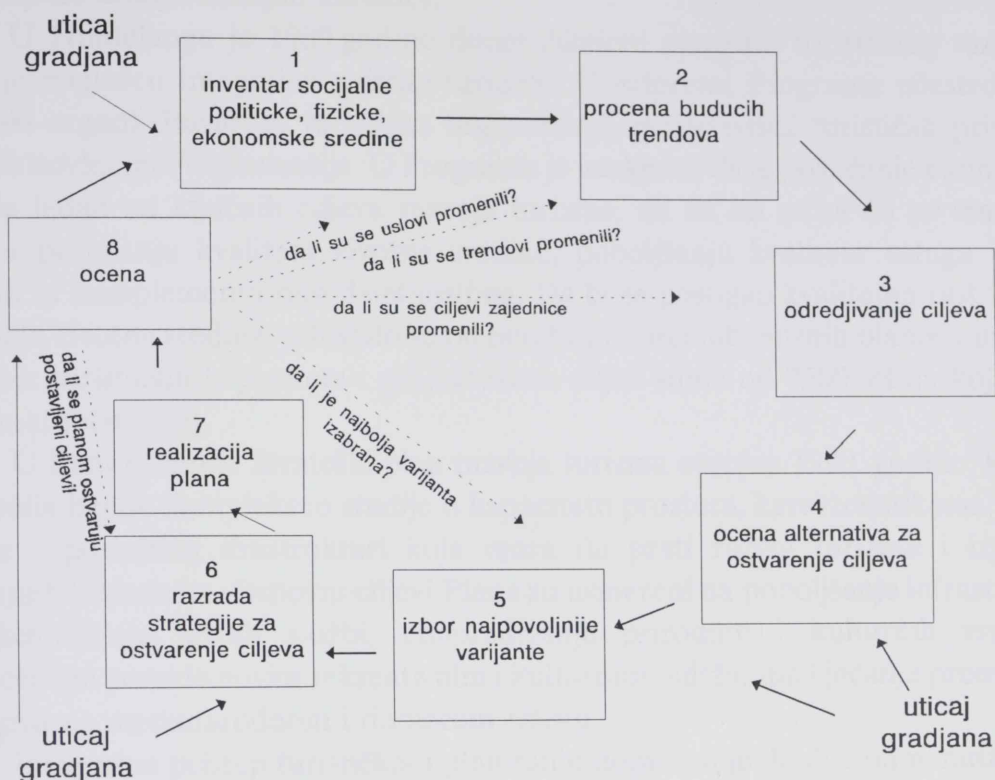
Postupak integralnog turističkog planiranja je složen postupak i sastoji od više faza (Slika 10). Po našem mišljenju, najvažnije faze odnose se na izradu *turističke razvojne politike, donošenje strateških planova i akcionih programa*.

Turistička razvojna politika treba da predstavlja kompleksnu celinu najvažnijih opredeljenja, namera i stavova koji se odnose na različite aspekte turističkog razvoja. Politika se formuliše na osnovu sveobuhvatnih razmatranja više elemenata, od kojih se najvažniji odnose na realizaciju ciljeva razvoja turizma, usklađenih i integrisanih u generalnu razvojnu politiku određene države ili regije.

Državni organi imaju ključnu ulogu u formulisanju politike turističkog razvoja, koju treba donositi za period od 10 do 20 godina. Politika treba da obuhvati najvažnija pitanja razvoja države kao celine, njenih regija i lokalnih zajednica (opštine) i mora da bude izbalansirana, podjednako uvažavajući sve aspekte turističkog razvoja. Iako u kreiranju razvojne politike nacionalni i regionalni ciljevi imaju prioritet u odnosu na individualne i sektorske interese, njenim usvajanjem treba obezbediti osnovu efikasnog funkcionisanja privatnog sektora i specifičnih interesnih grupa i organizacija.

Nova Dugoročna strategija razvoja turizma u Srbiji, po našem mišljenju, treba da se temelji na polazištu da je zaštita i unpređivanje prirodnih turističkih motiva presudan uslov dugoročnog održanja rekreativnih turističkih vrednosti i konkurentnosti ponude Srbije na međunarodnom tržištu. Do sada se u Srbiji pod zaštitom države nalazi 4,5% teritorije, što bi sa planiranih 5,5% do 2.010. godine, predstavljalo validnu osnovu za očuvanje najvrednijih ekoloških resursa Srbije. Time bi bili obuhvaćeni i svi atraktivniji rekreativni turistički motivi i prostorne celine pogodne za razvoj turizma

Slika 10. Faze turističkog planiranja, po viđenju eksperata WTO (5)

u našoj republici. Ostvarenje ovih planskih ciljeva zaštite obezbedilo bi uspešnu perspektivu turizma u Srbiji.

Prvi korak u realizaciji dugoročne razvojne politike predstavlja donošenje **strateških planova**. Strateške planove treba donositi za period do 10 godina sa ciljem identifikacije i rešavanja prioriternih problema. Imaju izražen akcioni karakter, pa su pogodni za rešavanje neočekivanih problema koji mogu nastupiti u razvoju (37,29).

Na lokalnom nivou se donose **turistički akcioni programi** ili planovi koji treba da omoguće da razvoj i upravljanje turizmom budu usaglašeni sa kapacitetom životne sredine i potrebama lokalnog stanovništva. U izradu akcionih programa treba uključiti lokalne organe, turistička društva, agencije i organizacije, planerske službe i organizacije koje se bave zaštitom životne sredine. Turistički akcioni program obuhvata više kategorija projekata koji se odnose na: turističke motive, smeštajne kapacitete, infrastrukturu, edukaciju kadrova u turizmu i lokalnog stanovništva, zaštitu i restauraciju prirodne i kulturne baštine i sl. Iako se radi o različitim kategorijama projekata i aktivnosti, između njih treba da postoji visok stepen koordinacije, što je osnovni preduslov uspešne realizacije programa.

Medusobni uticaj turizma i životne sredine treba kontinuirano pratiti, da bi se proverilo da li se programi razvoja dosledno sprovode, odnosno da li turizam donosi planirane efekte lokalnoj zajednici a turistima doživljava visokog kvaliteta, bez stvaranja ozbiljnih ekonomskih, ekoloških i socio-kulturnih problema. Ukoliko takvi problemi postoje, treba ih na vreme identifikovati i preduzeti adekvatne mere, dok

posledice ne dobiju ozbiljan karakter.

U Hindelangu je 1989. godine donet Akcioni program turističkog razvoja, u kome je naglašen integralan pristup turizmu. U pripremi Programa učestvovali su opštinski organi, Bavarska turistička organizacija, predstavnici turističke privrede i lokalnih nevladinih organizacija. U Programu je istaknuto da je povećanje ekonomskih prihoda jedan od ključnih ciljeva razvoja turizma, ali da on mora da se temelji na zaštiti i povećanju kvaliteta životne sredine, poboljšanju kvaliteta usluga i boljoj saradnji sa komplementarnim delatnostima. Da bi se postigao kvalitetan rast turizma i sačuvala životna sredina, odustalo se od prvobitnih preambicioznih planova masovne izgradnje turističkih kapaciteta i projektovana ciljna suma od 7500 ležaja koja se ne sme prekoračiti (20).

U Benidormu je Strateški plan razvoja turizma usvojen 1990. godine, kome je prethodila izrada kompleksne studije o kapacitetu prostora, karakteristikama životne sredine i potrebnoj infrastrukturi koja mora da prati razvoj turizma i izgradnju smeštajnih kapaciteta. Osnovni ciljevi Plana su usmereni na poboljšanje infrastrukture i funkcionisanje javnih službi, unapređivanje prirodnih i kulturnih vrednosti, obogaćivanje ponude novim rekreativnim i kulturnim sadržajima i jačanje promotivnih aktivnosti na međunarodnom i domaćem tržištu.

Integralan pristup turističkom planiranju doprineo je da dva pomenuta centra ostvare visok stepen usklađenosti turizma i zaštite životne sredine.

Na primeru Budve i Kopaonika konstatovali smo da se turizam i zaštita životne sredine ne tretiraju na integralan način, da ne postoje celoviti programi razvoja turizma koji tretiraju sve aspekte turističkog razvoja, a da između turističke privrede i državnih organa zaduženih za pitanja turizma i zaštite životne sredine ne postoji neophodan stepen koordinacije i saradnje. Opravdanje se može naći u činjenici da, zbog niza nepovoljnih okolnosti u proteklih 7-8 godina nije bilo moguće donositi validne i dobro pripremljene planove turističkog razvoja, zasnovane na integralnom pristupu. Mišljenja smo da je sada krajnje vreme da se napravi pozitivan zaokret i razvoj turizma postaviti na nove integralne osnove.

JP Nacionalni park Kopaonik je 1995. godine donelo Program zaštite i razvoja NP Kopaonik od 1996-2000. godine (koji ćemo analizirati kasnije) i u kome je kao jedan od prioriteta označeno donošenje Programa održivog turizma u Nacionalnom parku. Imajući u vidu dinamiziranje turističkih tokova do kojih je došlo krajem 97. i početkom 98. godine, kao i prisutne probleme narušenosti životne sredine, Program održivog turizma NP Kopaonik imao bi suštinski značaj za zaštitu i racionalnije korišćenje Nacionalnog parka i njegove bliže okoline. U njegovu pripremu bi trebalo uključiti predstavnike Uprave Nacionalnog parka, GENEX-HOTELA, opštinskih organa Raške i Brusa, komplementarnih delatnosti i timove eksperata različitih struka.

Iako se u strateškim opredeljenjima razvoja turizma Crne Gore ističe da će se koncept razvoja primorskog turizma zasnivati na zaštiti i racionalnom korišćenju mora, plaža i priobalnog pojasa i kontrolisati buduća turistička izgradnja, takva opredeljenja nisu praktično primenjena na lokalnom nivou, kroz konkretne akcione programe.

Planovi razvoja turističke privrede Budvanske rivijere, pogotovo istoimenog preduzeća koje nagoveštava obimne investicione zahvate u narednih 5-6 godina, moraju proisticati i biti usaglašeni sa Programom razvoja turizma na Budvanskoj rivijeri. Nositelj izrade takvog programa, kojim bi se turizam planirao na integralnoj osnovi, trebalo bi da budu opštinski organi, uz aktivno učešće privrednih subjekata, nevladinih organizacija i eksperata. To je prioritetni zadatak, čijoj izradi treba što pre pristupiti.

2. Prostorno-planski aspekti turističkog razvoja

Prostorno planiranje je najpogodnije sredstvo za rešavanje protivurečnosti i konflikata između turizma i životne sredine. Na ovaj način se pomenuta protivurečnost može transformisati u međuzavisnost razvoja turizma i zaštite životne sredine, jer treba imati u vidu da je turizam jedina aktivnost čiji je razvoj direktno uslovljen prilikama u životnoj sredini.

Turistička delatnost je bila predmet brojnih prostornih planova: od lokalnih koji tretiraju teritoriju mesne zajednice pa sve do nacionalnih. Osnovni problem najčešće se ispoljavao u činjenici da se u svim planovima zaštita prirodne sredine tretirala odvojeno od razvoja turizma, pri čemu se nije istraživala njihova međuzavisnost. Time se može objasniti postojanje nesklada između usvojenih planskih rešenja i primene planova u praksi.

U svim zemljama prostorno-planskim dokumentima se:

- postavljaju okviri za razvoj svih delatnosti, uključujući turizam;
- uskladjuju različiti interesi većeg broja mogućih korisnika određene lokacije;
- razvoj turizma usmerava u oblasti sa najboljim prirodnim predispozicijama i stepenom izgrađenosti adekvatnih infrastrukturnih sadržaja;
- stavljaju pod zaštitu oblasti u kojima razvoj turizma nije ili je dozvoljen u strogo kontrolisanom obimu;
- daje uputstvo za prostorni razmeštaj i izgled turističkih kapaciteta, koji će omogućiti kvalitetan i ekonomski uspešan turistički razvoj a moguće negativne efekte svesti na minimum.

Donošenje prostornih i drugih planova korišćenja zemljišnih površina je zakonski regulisano i ostvaruje se na više nivoa.

Na **nacionalnom** nivou se usvajaju prostorni planovi za celu državu, kojima se projektuju osnovni pravci i ciljevi razvoja turizma na dugoročnoj osnovi, pri čemu se posebno fokusiraju one regije i centri koji imaju najpogodnije prirodne, geografske, ekonomske, socijalne i infrastrukturne uslove za razvoj turizma. Svrha planskog tretmana turističkih regija u nacionalnim planovima, kojima se određuju njihove preliminarne i orijentacione granice, sastoji se u kompleksnom formiranju koncepta razvoja turizma (zajedno sa ostalim komplementarnim aktivnostima), u izdvajanju i globalnom prostornom organizovanju regija i u utvrđivanju odredbi za razradu u

planovima nižeg reda - regionalni planovi.

Regionalnim prostornim planovima se uputstva i smernice nacionalnih planova detaljnije razrađuju i primenjuju na konkretne centre, lokalitete i putne pravce unutar date regije. Svrha neposrednog planiranja turističke regije je da se, u skladu sa globalnim odredbama nacionalnih planova, odrede precizne granice prostiranja regije, utvrdi kapacitet turističkog prostora i prirode, prema potencijalima i kapacitetu definiše dugoročni sadržaj i granični obim aktivnosti; odnosno da se za sve to postavi dugoročni planski koncept organizacije, uređenja, zaštite i korišćenja prostora.

Na **lokalnom** nivou donošenje planova namene i korišćenja zemljišnih površina u nadležnosti je lokalnih organa. Ovim planovima se precizno određuju lokacije u kojima treba podsticati razvoj turizma i izgradnju relevantnih kapaciteta i sadržaja, zone koje treba da budu pod određenim stepenom zaštite i projektuju potrebe za lokalnom infrastrukturom. Na lokalnom nivou donose se urbanistički planovi kao planovi izgradnje i uređenja naselja.

Regionalni prostorni i urbanistički planovi, po našem mišljenju, predstavljaju najvažniji instrument organizacije prostora i urednosti turističkih regija i centara.

2.1. Planiranje, organizacija prostora i urednost turističkih mesta i regija

Prilikom planiranja i organizacije prostora turističkih mesta treba podjednako uvažavati više kriterijuma (motivski, ekonomski, ekološki, socio-kulturni i sl.), sa ciljem da se omoguće što veće koristi lokalnoj zajednici, uz minimalne negativne efekte. Shodno tome, lokalno stanovništvo mora biti aktivno uključeno u sve faze donošenja i realizacije planova prostornog razvoja date sredine.

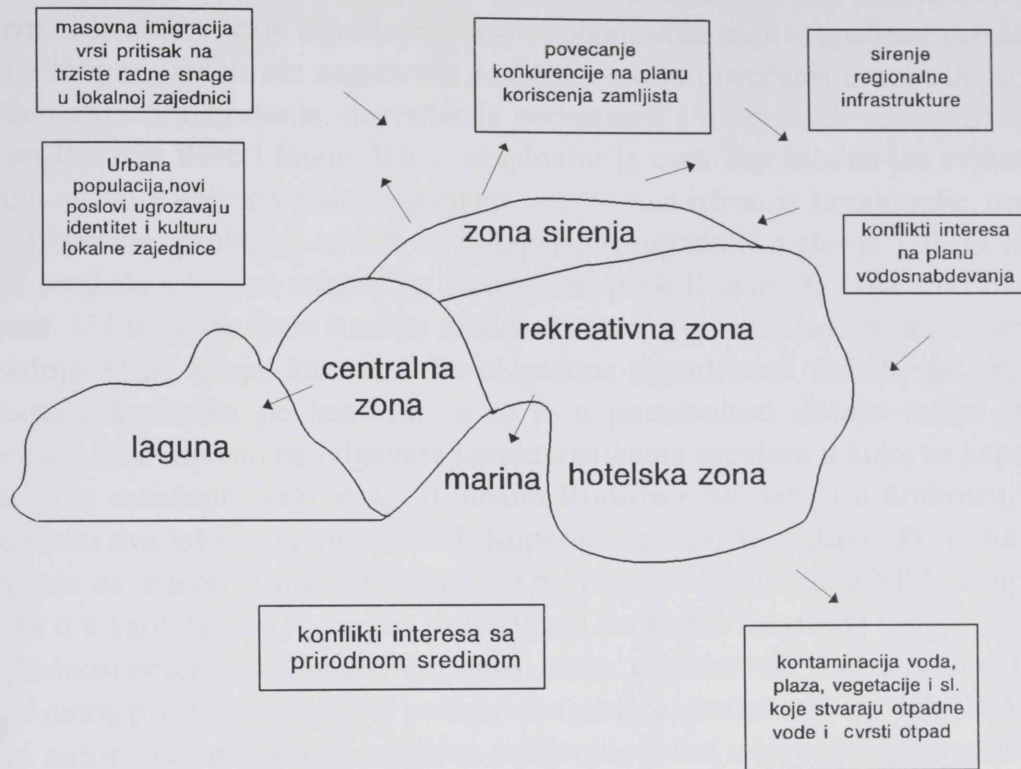
Sa aspekta razvoja turizma, pomenutim planovima, treba precizno identifikovati lokacije za:

- izgradnju hotela i drugih smeštajnih kapaciteta, trgovinskih, zanatskih i drugih uslužnih objekata;
- rekreativne zone, parkove i druge zelene površine, zaštićene oblasti i objekte;
- saobraćajnu i ostalu infrastrukturu.

Adekvatnim vrednovanjem svih činilaca koji deluju na datom prostoru treba u startu sprečiti mogućnost predimenzioniranog turističkog razvoja, neprimerenog kapacitetu prostora. Najbolji je pristup da se intenzitet turističkog razvoja planira na osnovu procene nosećeg kapaciteta date sredine. Ukoliko turizam prouzrokuje visok stepen saturacije prostora, neophodno je njegov dalji razvoj staviti pod rigoroznu kontrolu, preduzeti mere za povećanje nosećeg kapaciteta ili se orijentisati na razvoj drugih turističkih lokaliteta u bližem okruženju.

Standarde površine po korisniku, treba određivati na osnovu geografskih, ekosistemskih karakteristika, socijalnih i ekonomskih osobnosti, broja domicilnog stanovništva, postojeće infrastrukture i izgrađenih objekata date oblasti, pri čemu se mogu koristiti strana iskustva za slične tipove prostora, ali ih prilagođavati lokalnim i regionalnim osobnostima.

Slika 11. Planiranje prostorne organizacije i razvoja turističkih mesta (6)

U slučaju NP Kopaonik koristio se prosečan standard površine koji se primenjuje u planinskim oblastima i iznosi 2,5 posetioca po ha. Ali je na osnovu takvog standarda, Prostornim planom Nacionalnog parka Kopaonika projektovan granični broj od 14.000 ležaja, čija bi realizacija imala katastrofalne posledice po već narušenu prirodu Nacionalnog parka. Sa druge strane, Urbanističkim planom SO Budva, pri proceni nosećeg kapaciteta plaža, korišćen je standard od 6 m² po osobi, što odgovara standardu koji Owsiak koristi za izračunavanje kapaciteta plaža Baltičkog mora, koje se bitno razlikuje od peskovitih plaža Budvanske rivijere i Crnogorskog primorja u celini.

Standardima razvoja i izgleda turističkih kapaciteta treba regulisati pitanja koja se odnose se na lokaciju, gustinu izgrađenosti, veličinu i druge fizičke karakteristike ovih kapaciteta, njihovu harmoničnu integraciju u prirodnu i izgrađenu sredinu, uključujući i mehanizme kontrole njihove primene (5,72). Donošenje ovih standarda je, uglavnom, u nadležnosti lokalnih organa i njihovih planerskih službi.

Gustina izgrađenosti kapaciteta se izražava stepenom koncentracije hotela i pratećih objekata i u najvećoj meri zavisi od karaktera turističkog mesta. Po podacima Svetske turističke organizacije danas u svetu dominira trend umerene gustine izgrađenosti kapaciteta, što podrazumeva izgradnju objekata koji ne prelaze 5 spratova, između kojih se nalazi dosta parkova, zelenih površina i prostora za zabavu (5,75).

Koncentrisanu turističku izgradnju treba izbegavati u osetljivim visoko

planinskim prostorima, čiji se najvredniji delovi proglašavaju za zaštićena dobra. Intenzivna i koncentrisana izgradnja u visoko planinskim nepristupačnim prostorima je veoma skupa i izaziva niz negativnih posledica u vidu povećanja erozivnih procesa, promene vazдушnih strujanja, degradacije podzemnih i nadzemnih voda, iskrčivanja šuma, uništavanja flore i faune. Rizici eksploatacije ovih objekata su još evidentniji: prolivanje mazuta koji se koristi za grejanje, mogućnost izlivanja kanalizacije, otežano vodosnabdevanje, problemi u vezi sa odlaganjem otpadnih materija i sl. O ovome najbolje svedoče iskustva vezana za Nacionalni park Kopaonik, koja smo detaljno analizirali. U lokalitetu Suvo Rudište na urbanizovanoj površini od 156 ha predviđena je izgradnja 8.000 ležaja, što znači da bi gustina izgrađenosti trebalo da iznosi 51 stacionarnog korisnika po hektaru, a to je u pomenutom slučaju velika gustina izgrađenosti koja nipošto ne odgovara karakteristikama prostora u kojoj su kapaciteti locirani. I sa sadašnjih 6000 ležaja u Suvom Rudištu i 500 ležaja u Srebrncu, znači 6500 ležaja u dva lokaliteta, priroda NP Koponika trpi velike pritiske. Pri tome treba imati u vidu da je u NP Tara 1290 ležaja razmešteno u 5 lokaliteta, u NP Đerdap 1390 ležaja na 6 lokaliteta, što je znatno prihvatljiviji prostorni razmeštaj (10).

Jednostavnim stavljanjem u odnos broja raspoloživih ležaja u hotelima i površine datog prostora u km^2 , kao pokazatelja gustine izgrađenosti, što, takođe, koriste pojedini autori, ne mogu se, po našem mišljenju, dobiti zadovoljavajući rezultati o uticajima takve izgradnje na kapacitet prostora i životnu sredinu. To bi značilo da gustina hotelske izgradnje na Budvanskoj rivijeri iznosi (ako se uzmu u obzir kapaciteti istoimenog preduzeća) $8.500 : 122 \text{ km}^2 = 69,6$ ležaja po km^2 prostora. A to je veća gustina nego što je ima Kosta Brava ili Majorka u Španiji (11), koja ukazuje da je saturacija prostora, već, prešla gornji prag tolerancije, sa čim se ne bismo složili.

Zbog toga se i standardi gustine izgrađenosti kapaciteta ne mogu utvrđivati na osnovu neke precizne matematičke formule, već prostornu komponentu koja označava broj ležaja po km^2 treba analizirati u kontekstu geografskih i ekoloških osobenosti prostora, turističke opremljenosti objekata, ostvarenog prometa i broja domicilnog stanovišta.

Svaki neophodan građevinski zahvat u turističkom mestu mora da bude tako projektovan i izveden da se maksimalno uklopi u okolni prirodni pejzaž i ne naruši ekološku ravnotežu. Strukture objekata ne smeju da budu napadne, kako za posetioce, tako i za lokalno stanovništvo i ne smeju da štrče u odnosu na prirodni ambijent date oblasti. Objekte treba graditi u lokalnom stilu, sa osloncem na prirodne materijale: drvo, kamen, bambus, cigle od blata i uz što manju upotrebu azbesta, betona i čelika. Oznake treba istaći na vidnim mestima, primereno tipu, lokaciji, veličini objekata i materijalu od koga su isti sagrađeni. Električne i PTT instalacije treba postaviti ispod zemlje, jer će se time sačuvati prirodan izgled lokalne sredine i omogućiti neometan razvoj vegetacije.

Uređenju pejzaža i podizanju zelenih zasada mora se posvetiti posebna pažnja, jer ovakve površine imaju višestruku korisnu ulogu: obezbeđuju hladovinu u letnjem periodu, ističu vizuelno neatraktivne objekte i strukture, ulepšavaju šetališta, apsorbuju

suvišnu buku, pružaju osećaj privatnosti i autentičnog kontakta sa lokalnom sredinom. Ovakve površine su veoma značajne i za apsorbovanje ugljen-dioksida, emitovanje dovoljnih količina kiseonika i vlage, čime se utiče na uspostavljanje klimatske ravnoteže u datom prostoru.

U Srbiji je donet Pravilnik o kategorizaciji ugostiteljskih objekata, ali je ovim propisom standardizovana samo interna organizacija prostora, dok je odnos hotelskih objekata prema okruženju ostao u domenu fakultativnosti (40). Utvrđeni su standardi eksternog tipa, koji se odnose na zajednički minimum za sve hotele istih kategorija, bez obzira na tip kome pripadaju i karakteristike prostorne celine u kojoj su locirani. Znači da kompleksna ocena mikrolokacije i saobraćajne povezanosti nije obavezan kriterijum kategorizacije. Međutim, smatramo da u uređenju turističkih mesta i regija treba potencirati značaj prirodnog okruženja, pa je neminovno da se buduća turistička izgradnja oslanja na lokalne i regionalne standarde, a to je moguće ostvariti samo prostorno-planskim mehanizmima.

Zoniranje je osnovni i najvažniji segment planiranja i organizacije prostora turističkih mesta i regija, kojim se na osnovu vrednovanja svih osobenosti datog prostora - vegetacijske, geomorfološke, hidrografske, klimatske karakteristike, kulturne i pejzažne osobenosti, stanje infra i suprastrukture, saobraćajna povezanost i dr. - utvrđuju zone sa različitim namenom i stepenom korišćenja. Posebno osetljive površine stavljaju se pod određeni stepen zaštite, u kojima je izgradnja objekata i infrastrukturnih elemenata vrlo kontrolisana ili, čak, i isključena. Sa druge strane, razvoj i izgradnja se usmeravaju u zone sa većim nosećim kapacitetom.

Prostorna organizacija NP Kopaonik, po uzoru na međunarodna iskustva, zasniva na podeli njegove teritorije na zone sa tri stepena zaštite i tri različita režima korišćenja prostora (35):

- *Zona sa I stepenom zaštite* ima strogi režim zaštite, u njoj nisu dozvoljene aktivnosti koje mogu imati uticaja na promenu prirodne sredine, posebnih prirodnih vrednosti i nepokretnih kulturnih dobara, izuzev naučno-istraživačkih i kontrolisane edukacije;
- *Zona sa II stepenom zaštite* ima zaštitnu ulogu oko prve zone i u njoj su dozvoljene u ograničenom obimu određene aktivnosti: edukacija, naučna istraživanja, pojedini oblici rekreacije i sporta, posebno regulisano šumarstvo, stočarstvo i sl.;
- U *zoni sa III stepenom zaštite* predviđena je: izgradnja turističko-ugostiteljskih i drugih objekata, sportske infrastrukture, razvoj saobraćaja, tipološko gazdovanje šumama, kao i druge delatnosti sa sličnim planiranim uslovima.

Takođe, postoji i *zaštitna zona*, van granica ali po obodu Nacionalnog parka, sa zadatkom da zaštiti Park od negativnih uticaja koji bi mogli nastati usled neplanske izgradnje objekata i drugih aktivnosti u okruženju, a naročito na glavnim saobraćajnim prilazima (59).

Naravno, čak i ako je postupak zoniranja kvalitetno urađen uvažavanjem i procenom svih relevantnih parametara na datom prostoru, to nije dovoljno ukoliko se

plan zona dosledno ne primenjuje u praksi, a što bi se moglo reći za NP Kopaonik. Zbog toga je važno kontinuirano sprovesti kontrolu praktične primene usvojenih planskih rešenja.

Zoniranjem se, takođe, unutar turističkih mesta razdvajaju zone koje služe za smeštaj posetilaca i u kojima su, najvećim delom, skoncentrisani trgovinski i objekti sa kulturno-zabavnim sadržajima; od rekreativnih zona. Između ovih zona moraju se uspostaviti povoljne mogućnosti međusobnog dnevnog komuniciranja. Tako, napr., hoteli treba da budu na dovoljnoj udaljenosti od plaža, kako ne bi narušavali prirodan izgled obale, ali ta razdaljina ne sme biti prevelika, jer se tada smanjuje funkcionalnost prostorne organizacije turističkih mesta i udobnost turističkog boravka.

Od zaštićenih prirodnih dobara, na Budvanskoj rivijeri proglašeno je više zaštićenih područja mora: Buljarička plaža, Petrovačka plaža, plaža "Drobni pijesak", plaža "Sveti Stefan", Miločerska plaža, plaža "Mogren", "Jaz" i "Pržno". Ove zaštićene površine bi trebalo označiti kao zone sa posebnim režima zaštite i korišćenja za čije upravljanje je zaduženo JP "Morsko dobro". Utoliko je neshvatljivo da u neposrednom priobalnom delu Budvanske rivijere nedozvoljena izgradnja poprma zabrinjavajuće razmere. To znači da se, i pored načelnog opredeljenja državnih organa, razvoj turizma na ovom delu Crnogorskog primorja ne zasniva na konceptu zaštite i kontrolisanog korišćenja i izgradnje morske obale.

Po našem mišljenju, urbanističkim planovima bi trebalo priobalni pojas Budvanske rivijere, u širini od nekoliko stotina metara, staviti pod režim povećane zaštite, pooštrenih uslova izgradnje i racionalnog korišćenja.

Veliki značaj za optimalno prostorno planiranje i usmeravanje turističkog razvoja ima Analiza uticaja na životnu sredinu (AUS). AUS predstavlja jedan kompleksan proces identifikacije, predviđanja i interpretacije mogućih uticaja predloženog projekta na životnu sredinu i zasnovana je na primeni, kako matematike i drugih egzaktnih nauka koje se koriste eksperimentalnim metodama istraživanja, tako i društvenih nauka koje koriste statističke podatke, ankete i sl. (54).

Ključni razlog uvođenja pomenute Analize u postupak planiranja i izgradnje objekata, sastojao se u potrebi eliminisanja negativnih posledica koje bi se mogle javiti u životnoj sredini, realizacijom određenog projekta. Iz tih razloga, primena Analize kao podloge za zaštitu životne sredine mora da bude inkorporirana u sve prostorne i urbanističke planove.

I u Srbiji i u Crnoj Gori su doneti propisi, kojima se preciziraju objekti i radovi za koje je obavezna izrada AUS-a i utvrđuje sadržaj, način ocene i verifikacija ovog postupka.

S obzirom, da se od AUS-a očekuje da:

- opiše postojeće stanje na predviđenim lokalitetima;
- opiše predložene aktivnosti;
- predvidi prirodu i veličinu uticaja na životnu sredinu;
- odredi rizike;
- odredi kratkoročne i dugoročne koristi i štete;

- proceni moguće mere;
- predloži konačnu odluku" (58);

evidentno je da se doslednim sprovođenjem ovog postupka stvaraju uslovi za pravilno zoniranje i određivanje namene zemljišnih površina u datoj oblasti, kao i planiranje razvoja turističko-rekreativnih sadržaja, usklađenog sa kapacitetom prostora.

Istakli smo da "Budvanska rivijera" ima obimne investicione planove u narednom petogodištu. Za najobimnije projekte smatramo izgradnju turističko-hotelskih naselja "Jaz" i "Buljarice", kapaciteta sedam, odnosno pet hiljada ležaja. Realizacija ovakvih projekata ne sme se obaviti bez prethodno detaljno sprovedenog postupka analize uticaja na životnu sredinu.

3. Planiranje i upravljanje saobraćajem u turističkim mestima i regijama

Polazeći od činjenice da saobraćaj omogućava masovne migracije turista i da je u praksi skoro nemoguće diferencirati putnički saobraćaj od turističkih putovanja, jasno je da i brojni negativni efekti turističke delatnosti po životnu i prirodnu sredinu potiču upravo od saobraćaja. Takođe, velika saobraćajna frekvencija u periodu pune sezone, dovodi do intenzivnog opterećenja i zagušenosti turističkih mesta i regija, što uslovljava nezadovoljstvo turista i remeti uobičajen ritam života lokalnog stanovništva.

Najveće rizike uslovljava *drumski* saobraćaj, kao saobraćajna grana koja je najzastupljenija u turističkim kretanjima u Evropi. Jugoslavija, takođe, spada u krug zemalja u kojima dominantno mesto u strukturi turističkih kretanja zauzimaju motorizovani turisti.

Planiranje saobraćaja u turističkim oblastima je složen postupak i obavlja se fazno.

U I fazi se procenjuje neophodnost dogradnje i inoviranja saobraćajne mreže na generalnom nivou, prostornim ili urbanističkim planom. Polazi se od toga da prvo treba maksimalno iskoristiti postojeće putne pravce i u odnosu na njih izvršiti osnovni prostorni raspored svih sadržaja i kapaciteta. Pri tome se preispituje i prostorna raspodela aktivnosti i način korišćenja prostora, kako bi se smanjila nepotrebna kretanja koja negativno utiču na prirodnu sredinu.

Ako se utvrdi potreba za realizacijom određenog projekta, u II fazi treba odabrati najpovoljniju varijantu trase, odnosno odlučiti o tome gde i kako graditi predloženu saobraćajnicu. U cilju minimiziranja mogućih grešaka pri izboru, mora se ispitati što veći broj varijanata. Posebno se ispituju ekološki osetljive zone u uticajnom okruženju puta, da bi se odredili koridori najpovoljniji sa stanovišta zaštite životne sredine. Prednost imaju varijante sa najnižim stepenom konfliktnosti sa ekološkim zahtevima i ograničenjima.

U III fazi pristupa se projektovanju odabrane varijante i njenom usvajanju. I ovom prilikom neophodno je pristupiti izradi posebnih studija uticaja na okolinu, kako

bi se definisale potrebne mere zaštite od negativnih uticaja puta i saobraćaja. Nova drumska saobraćajnica mora da bude tako ukomponovana u prirodnu sredinu, da se ona, ne samo zaštiti i očuva, nego i unapredi i oplemeni.

U skladu sa ovim opštim postavkama planiranja saobraćaja, treba izdvojiti i neka praktična uputstva i mere, pomoću kojih se može na adekvatan način upravljati drumskim saobraćajem, uz minimiziranje negativnih efekata.

- *Zabrana izgradnje novih drumskih saobraćajnica u osetljivim zonama.* Turističko mesto treba da ima dobar ali kontrolisan saobraćajni pristup, što znači da magistralne saobraćajnice visokog stepena opterećenja ne smeju prolaziti kroz centralne delove turističkih mesta, njihove rekreativne i zone sa smeštajnim kapacitetima.

Usled izraženih uspona, velikih krivina, čestih naselja i objekata duž puta, putna mreža je ograničavajući faktor razvoja turizma na Budvanskoj rivijeri. Još su izraženiji problemi pristupnih puteva do naselja, ulične mreže u naseljima i prostora za parkiranje. Bilo bi dobro, ako bi se realizovala ideja o premeštanju Jadranske magistrale, koja prolazi kroz samo mesto Budva, prema višem planinskom zaleđu. Za sada je dobar potez napravljen premeštanjem autobuske stanice iz centralnog dela Budve u neposrednoj blizini morske obale.

U Benidormu je 1988. godine izgradnjom zaobilaznog puta smanjen intenzitet drumskog saobraćaja i njegovi negativni efekti po životnu sredinu, mada ne u dovoljnoj meri, jer magistralni put više ne prolazi kroz centralni deo ovog mesta (20).

- *Zabrana saobraćaja u atraktivnim ali osetljivim prostornim celinama i njihova transformacija u pešačke zone.* U mnogim turističkim destinacijama centralna turistička jezgra, u kojima su smešteni kulturno-istorijski spomenici i ambijentalne celine velike vrednosti, isključuju se za saobraćaj, izuzev autobuskog; dok se prostor neposredno uz morsku obalu oblikuje u šetališta. Takav je slučaj i u našim primorskim mestima, napr., šetalište "Pet danica" u Herceg Novom ili šetalište koje vodi od Starog gradskog jezgra Budve do Rafailovića. Ovo je veoma pogodan način upravljanja saobraćajem u urbanim celinama, ali u pojedinim slučajevima nailazi na otpore lokalnih privrednika koji smatraju da ovakvi potezi dovode do pada turističke potrošnje. Zbog toga je neophodno da pešačke zone budu atraktivne, dobro označene, lepo uredene, sa dosta klupa, žardinjera i vegetacije. Njihovom adekvatnom promocijom može se uspešno uticati na motorizovane turiste da za vreme svog turističkog boravka u određenom mestu ne koriste automobil i opredele se za pešačke ture (27).

- *Uvođenje kružnog jednosmernog saobraćaja.* Ovakvim potezima se smanjuje opasnost od "uskih grla" na prostorima velike koncentracije različitih sadržaja i objekata, omogućava efikasnije obavljanje saobraćaja i postiže ušteda u vremenu. Ove mere iziskuju dobru koordinaciju turističkih i saobraćajnih upravnih organa i povećanu distribuciju štampanih materijala, kako bi se turisti i prevozna preduzeća pravovremeno i adekvatno upoznali sa ovakvim načinom funkcionisanja saobraćaja.

- *Promovisanje javnog prevoza i ekološki pogodnijih vidova saobraćaja.* U cilju suzbijanja negativnih efekata prevelikog priliva motorizovanih turista, u pojedinim turističkim centrima preduzimaju se akcije podsticanja javnog prevoza, prevashodno autobusnog. Ovakve aktivnosti podrazumevaju tesnu saradnju regionalnih i lokalnih organa sa predstavnicima turističke i saobraćajne privrede, a najčešće se sastoje u organizovanju brojnih autobuskih linija pod vrlo povoljnim finansijskim uslovima za njihove korisnike, uz pojačanu medijsku promociju ovakvih aktivnosti. Pomenuti postupci su pokazali veliku efikasnost u upravljanju saobraćajem u osetljivim planinskim prostorima.

U Hindelangu je u zimu 1991. godine, zajedničkom akcijom lokalnog saobraćajnog preduzeća i opštinskih organa, omogućeno turistima da kupovinom karte po pristupačnoj ceni (23 DEM) u petodnevnom periodu neograničeno koriste usluge pomenutog preduzeća. Te sezone je prodato 2.000 takvih karata, čime su postignuti pozitivni efekti po životnu sredinu, jer su turisti u manjoj meri koristili privatni automobil (12).

Za razliku od pomenutog primera, Nacionalni park Kopaonik karakteriše nedostatak saradnje između Uprave NP, regionalnih organa i turističkih i saobraćajnih preduzeća, a koji se manifestuje u malom broju autobuskih linija koje ne omogućavaju optimalnu povezanost Nacionalnog parka sa većim regionalnim centrima: Brus, Raška, Kruševac, Kraljevo. U periodu najvećeg turističkog uspona Kopaonika, velika većina turista je koristila vlastiti automobil, što je produkovalo niz negativnih ekoloških posledica.

Ipak, ohrabruje podatak da je Uprava NP Kopaonik inicirala izradu Studije optimizacije saobraćajnih tokova na teritoriji Parka i njegove zaštitne zone, u kojoj će se temeljno razmotriti mogućnosti eliminisanja teretnog tranzita i razvijanja internog prevoza po vrstama (interni autobuski saobraćaj, interni šinski prevoz, žičare i dr.); te predložiti prioritete u izgradnji javnih i internih saobraćajnica i prateće infrastrukture, radi kompletiranja saobraćajne mreže i kvalitetnijeg regulisanja saobraćajnih tokova (izmeštanje deonice regionalnog puta u lokalitetu Suvo Rudište ispod hotela "Olga Dedijer" i "Klub A", izgradnja javnih parkirališta na izgrađenim turističkim lokalitetima prema urbanističkim planovima) (65).

Početni korak boljeg upravljanja saobraćajem na Kopaoniku predstavlja uvođenje interne autobuske linije od strane GENEX-a, koja povezuje Srebrnac i Suvo Rudište, ali ovaj vid prevoza za sada funkcioniše samo u zimskoj sezoni.

Ako se u promovisanju i pojačanom aktiviranju javnog prevoza koriste savremena vozila sa visokim tehničkim kvalitetom motora, koji proizvodi minimum zagađenja u okolini ili se uključuju vozila na solarni i električni pogon, onda je efektivnost ovakvih mera još veća i upravljanje saobraćajem se kreće u optimalnim okvirima.

Vredan pohvale je korak koji su učinili opštinski organi i turistički radnici Budve, koji su nedavno pustili u saobraćaj 2 putničko-turistička voza, kao racionalan vid prevoza za posetioce Budve, što će rezultovati smanjenjem opterećenja drumskih

saobraćajnica i zagađenosti vazduha ove oblasti. U planu je puštanje u promet i trećeg voza koji poseduje kvalitetnije tehničko-tehnološke performanse od prethodnih, jer ima ugrađene savremene uređaje za reciklažu gasa, u skladu sa važećim normativima EU¹⁸.

- *Naplaćivanje naknadi za parking.* U centralnim, atraktivnim i osetljivim zonama turističkih mesta gde je frekvencija posetilaca, naročito izletnika, najizraženija, potrebno je uvesti obavezu plaćanja naknadi za korišćenje usluga parkiranja. Sa druge strane, na perifernim i kontaktnim zonama treba graditi parkirališta većih kapaciteta, na kojima se usluge parkiranja ne bi naplaćivale. Ovakva parkirališta obavezno treba opremiti adekvatnim higijenskim i uslužnim elementima, kao i informativnim punktovima. Na ovaj način se motorizovani turisti stimulišu da svoje automobile parkiraju u perifernim zonama, a zatim organizovanim javnim prevozom dođu do osnovnih motiva svojih kretanja: rekreativne površine, ambijentalne celine i sl.

U zimskoj sezoni 1992/93. godine u Hindelangu je izgrađen veliki parking na periferiji ove oblasti. Odatle je organizovan prevoz autobusom po ceni od 1 DEM, kojim su se turisti prevozili do centra Hindelanga, žičara i skijaških terena. Procene su da je oko 200 ljudi dnevno koristilo autobuski prevoz, tako da je za 10% smanjen broj izletnika koji u Hindelang dolaze automobilom (12).

Mišljenja smo da bi dobra ideja bila da se, po ugledu na navedeni primer, na ulazu u NP Kopaonik kod Brzeća izgradi veći parking, odakle bi polazio autobus kojim bi se turisti prevozili do Srebrca i Suvog Rudišta. Ovde imamo u vidu da je zimi pristup Kopaoniku automobilom iz pravca Brzeća otežan zbog lošijeg puta, većih uspona i snežnih nanosa, za razliku od puteva kojima se u Nacionalni park stiže preko Raške, odnosno Jošaničke banje. Naravno, realizacija ovog projekta iziskuje bolju saradnju Uprave Nacionalnog parka, GENEX-a i opštine Brus. Polazeći od međunarodnih iskustava, sigurni smo da bi ostvarenje pomenute ideje u našoj zemlji pokazalo da kod znatnog dela turista postoji spremnost da ne koriste automobil za svoja kretanja, ukoliko postoje drugi jeftiniji i efikasniji vidovi prevoza.

- *Postavljanje turističke signalizacije.* Turistička signalizacija ima veliki funkcionalni značaj, jer obaveštava motorizovane turiste da u blizini puta postoje mesta ili objekti u kojima je moguće osveženje, odmor ili razgledanje neke turističke vrednosti i da, pri tome, mogu koristiti neke manje opterećene putne pravce ili druge pogodnije vidove saobraćaja - javni prevoz. Nažalost, trenutno stanje putne infrastrukture, uključujući turističku signalizaciju, u našoj zemlji nije na zadovoljavajućem nivou, ni u pogledu obima ni kvaliteta usluga. To važi i za širu oblast Kopaonika i Crnogorsko primorje u celini.

Pored ovih plansko-organizacionih, postoji još niz građevinsko-tehničkih, meliorativnih i pejzažnih mera koje su veoma značajne za upravljanje saobraćajem u turističkim mestima i regijama, posebno sa aspekta zaštite prirodne sredine. Tu

---

¹⁸ Podaci dobijeni od preduzeća "Montenegroturist" iz Budve

mislimo na:

- mere zaštite od erozije i snežnih nanosa;
- obnavljanje vegetacije, oštećene izgradnjom puta;
- učvršćivanje pokretnih peskova, odrona, jaruga;
- smanjenje buke i poboljšanje mikroklimatskih uslova pored puta, podizanjem adekvatnih zasada; i
- harmoničnu pejzažnu integraciju novih saobraćajnica i prateće infrastrukture u postojeće prirodno i stvoreno okruženje.

Ukupno gledano, upravljanje saobraćajem jedan je od najvažnijih segmenata planiranja i upravljanja turizmom na regionalnom i lokalnom nivou.

4. Programi upravljanja životnom sredinom

Donošenje programa upravljanja životnom sredinom je kompleksan posao, uključuje veliki broj koordiniranih aktivnosti koje se realizuju u više faza, uključujući: analizu svih resursa date oblasti; identifikaciju potencijalnih problema ugrožavanja životne sredine; iniciranje novih razvojnih projekata usklađenih sa lokalnim karakteristikama životne sredine; procenu mogućih uticaja na životnu sredinu takvih aktivnosti; utvrđivanje mera za ublažavanje negativnih posledica, ukoliko ih je nemoguće izbeći; analizu kadrovskih potreba, uspostavljanje sistema monitoringa i sl.

U toku istraživanja, primenom indikatora održivog turizma EU, izvukli smo opšti zaključak da se turizam na Kopaoniku ne zasniva na koncepciji održivog razvoja i da nije prilagođen kapacitetu životne sredine. Ono što pruža osnovu za promenu dosadašnjeg načina razvoja i uvažavanje integralnog pristupa planiranju turizma predstavlja Program zaštite i razvoja Nacionalnog parka Kopaonik. Program je usvojen 1995. godine od strane Uprave Parka, a u njegovoj pripremi su učestvovali, opštinski organi Raške, Brusa i Leposavića, naučno-stručne institucije i projektne organizacije. Programom su utvrđeni zadaci i aktivnosti na zaštiti i razvoju ovog zaštićenog prirodnog dobra u periodu od 1996. do 2000. godine (65). Programom je obuhvaćeno vrednovanje, rangiranje i zaštita prirodnih i kulturnih vrednosti i definisana ukupna razvojna struktura Nacionalnog parka, sa težnjom da se podvede pod nivo održivog razvoja. Njegova realizacija treba da se odvija na osnovu godišnjih programa, kojima se utvrđuju potrebne aktivnosti, dinamika realizacije, nosioci posla, kao i visina i izvori sredstava, neophodnih za sprovođenje predviđenih poslova i zadataka.

Stojimo na stanovištu da je Program trebalo doneti mnogo ranije, pre donošenja Prostornog plana Nacionalnog parka Kopaonik. Upravo bi ovakav Program predstavljao validnu osnovu za pomenuti prostorno-planski dokument kojim bi se precizno utvrdila namena površina u Nacionalnom parku, u skladu sa režimima zaštite i korišćenja, da bi se zatim takvoj prostornoj organizaciji primerio razvoj turističke delatnosti. Na ovaj način bi bili izbegnuti ili svedeni na tolerantnu meru poremećaji

životne sredine i narušavanje prirodnih vrednosti Kopaonika.

Međutim, redosled poteza je bio obrnut. Sa intenzivnom turističkom izgradnjom Kopaonika, naročito njegovih najviših, najvrednijih ali i najosetljivijih delova, započelo se još pre proglašavanja dela ove planine za nacionalni park 1981. godine. U periodu posle proglašenja Nacionalnog parka, razvoj turizma i izgradnja smeštajnih kapaciteta i infrastrukturnih sadržaja dostizali su sve veće razmere. Kopaonik je izrastao u jedan od najvažnijih polova razvoja turizma u Srbiji, u kome su se turističkim prometom sticala značajna materijalna sredstva, a ovu destinaciju su reklamirali i prodavali poznati svetski tur-operatori. Tek 1989. godine donosi se Prostorni plan za područje Nacionalnog parka Kopaonik, kada je njegovo najvrednije jezgro - Ravni Kopaonik, već uveliko snosio ozbiljne ekološke posledice predimenzioniranog turističkog razvoja.

Naglašena razvojna orijentacija ovog nacionalnog parka dobila je svoje zvanično pokriće u Prostornom planu, u kome je akcenat stavljen na daljim razvojnim aktivnostima i korišćenju resursa, dok su funkcije zaštite i unapređivanja prirode potisnute u drugi plan. Na taj način umanjen je restriktivan karakter imanentan prostornim planovima za područja posebne namene, kao što su nacionalni parkovi.

Prostornim planom NP Kopaonik snimljena je zatečena situacija na terenu, uvaženi su razvojni trendovi subjekata na ovom prostoru sa brojnim pratećim problemima (visok stepen urbanizacije, komplikovani i heterogeni vlasnički odnosi, složena struktura privrednih aktivnosti, isprepletani interesi opština na teritoriji Nacionalnog parka koje svoj razvoj najvećim delom baziraju na korišćenju njegovih resursa i dr.) i postavljene mere za "prilagodavanje" takvom stanju. Takav "kompromiserski" odnos negativno se reflektovao na homogenost prostorne organizacije i marginalizovao probleme zaštite prirodnih vrednosti (15).

Najzad, 1995. godine usvaja se pomenuti Program zaštite i razvoja NP Kopaonik, iako je ovaj dokument trebalo doneti mnogo ranije, neposredno po proglašenju Nacionalnog parka.

Na osnovu uvida u stečeno stanje na teritoriji Nacionalnog parka i stepen realizacije ciljeva i odredbi ranijih planova i programa razvoja, u Programu iz 1995. godine istaknuto je više važnih zaključaka:

- "Od početno planiranog koncepta zaštite i razvoja, realizovan je samo deo;
- Realizovan razvoj, ostvaren je na način da su mnogi od ciljeva zaštite sredine osujećeni u ostvarivanju, ili ostvareni sa negativnim predznakom;
- U planiranju/usmeravanju i razvoja i zaštite, veći deo programirane institucionalne, organizacione, informatičke, istraživačke i druge podrške je izostao;
- Sveobuhvatne, sistematizovane i pouzdane predstave o stanju sredine još uvek nema, kao što nisu poznati ni svi parametri koji su od značaja za utvrđivanje prostorno-ekološkog kapaciteta područja" (65).

Ovakvi zaključci su bili osnova za definisanje prioritarnih ciljeva zaštite i razvoja Nacionalnog parka Kopaonik u periodu do 2000. godine, koji se sastoje u sledećem:

- Zaštita, očuvanje i upravljanje zaštićenim prirodnim i kulturnim vrednostima, koji će se realizovati kroz sve segmente programskih zadataka i aktivnosti;

- Zaustavljanje daljeg narušavanja i degradiranja životne sredine;
- Saniranje učinjenih šteta, uz otklanjanje dosadašnjih propusta;
- Razvoj vaspitno-obrazovnih i naučno-istraživačkih aktivnosti;
- Revizija prostorno-urbanističkih i granskih planova, kao i usaglašavanje razvojnih programa sa ekološkim kapacitetom prostora i raspoloživim materijalnim mogućnostima;
- Kontrolisana komercijalizacija i intenziviranje korišćenja objekata na teritoriji Parka i u njegovoj zaštitnoj zoni, u skladu sa kriterijumima i zahtevima ekološko-prostorne zaštite (65).

Programom iz 1995. godine planira se uvođenje "Informacionog centra Kopaonik" - KOPIC, kao otvorenog, jedinstvenog i koordiniranog informacionog sistema, za Nacionalni park u celini. Ovaj sistem bi bio povezan sa drugim informacionim sistemima u kojima bi se generisale matične baze podataka i preko njega bi se, zapravo, sintetizovali oni podaci koji se odnose na samu oblast Parka. KOPIC bi preko nacionalnih informacionih sistema bio povezan i sa međunarodnim bazama/mrežama podataka, naročito onim koje imaju ekološke i prostorne reference. Ideja je da KOPIC objedinjuje podatke iz 3 osnovna segmenta: katastra/geodetske službe, državne statistike i prostorno-ekoloških informacionih sistema (65).

Informacije o nacionalnim parkovima su veoma brojne i heterogene, zadiru u mnoge oblasti ljudskih delatnosti ili prirodnih pojava i predstavljaju neophodan input za optimalno planiranje i organizaciju prostora ovih prirodnih dobara. Iz tih razloga, smatramo da će realizacija ideje KOPIC-a značiti veliku potporu naporima za suzbijanje negativnih efekata visokog stepena urbanizacije i raubovanja prirodnih resursa Kopaonika i omogućiti uravnoteženiji turistički razvoj ove planine.

Programom zaštite i razvoja NP Kopaonik predviđeno je aktiviranje novih turističkih lokaliteta u zaštitnoj zoni: Belo brdo - Bazići (opština Leposavić) i Zaplanina (opština Brus); kome će prethoditi priprema preciznih razvojnih programa i izrada odgovarajuće urbanističko-planske dokumentacije. Uz aktiviranje postojećih programa razvoja sela u zaštitnoj zoni Parka, prvenstveno Krive reke i Brzeća, kao i većom i kvalitetnijom promocijom Banjskog Kopaonika (Jošanička i Lukovska banja), značajno će se smanjiti pritisak turista na teritoriju Nacionalnog parka.

Naredni korak, koji proističe iz Programa usvojenog 1995. godine, odnosi se na pokretanje postupka za reviziju postojećeg Prostornog plana NP Kopaonik i Urbanističkog plana za lokalitet Suvo Rudište, uz prethodnu pripremu odgovarajuće stručne i istraživačke dokumentacije.

Planirane aktivnosti, po našem mišljenju, predstavljaju dobru osnovu za početak izrade Programa održivog razvoja turizma u Nacionalnom parku i njegovoj zaštitnoj zoni. U ovaj važan posao treba, neizostavno, uključiti GENEX i predstavnike drugih turističkih preduzeća i komplementarnih delatnosti, bez čije aktivne podrške, ovakav kompleksan Program je nemoguće uspešno realizovati.

5. Ekonomski instrumenti

Ekonomski instrumenti predstavljaju ključnu polugu koju danas koriste sve razvijene zemlje sveta, putem kojih se najdelotvornije otklanjaju mnogi uzroci zagađenja životne sredine i stvaraju uslovi za održivi razvoj. Ovi instrumenti su se pokazali efikasnijim od administrativnih ili represivnih mera, jer su oni prilagođeni osnovnom tržišnom principu, po kome "preduzeća, odnosno pojedince, koji zagađuju životnu sredinu treba ekonomski stimulisati da promene ponašanje, prekinu sa emisijom zagađujućih materija i sačuvaju životnu sredinu" (7). Posebna prednost se očituje u njihovom preventivnom dejstvu, jer su ovi instrumenti, pre svega, usmereni na sprečavanje nastanka zagađivanja, a u manjoj meri na saniranje degradiranog stanja životne sredine. Ujedno, adekvatna primena ekonomskih instrumenata omogućava prikupljanje značajnih materijalnih sredstva u vidu posebnih namenskih fondova iz kojih se obezbeđuje stabilno i efikasno finansiranje zaštite životne sredine.

U svetu se najčešće koriste sledeće grupe ekonomskih instrumenata: troškovi zaštite životne sredine, tržišne dozvole i finansijski instrumenti (42).

Troškovi zaštite životne sredine se ugrađuju u cenu korišćenja životne sredine i podeljeni su u tri kategorije:

- **troškovi emisije** - obuhvataju se porezom na emisiju štetnih materija u vazduh, vodu i zemljište;
- **produktivni troškovi** - sadržani su u naknadama za proizvodnju, distribuciju i potrošnju produkata štetnih za životnu sredinu;
- **troškovi za korišćenje usluga** - ovim troškovima opterećuju se korisnici usluga, kao što su sakupljanje, prerada i odlaganje otpada (42).

Primena **tržišnih dozvola** se zasniva na utvrđivanju ukupne dozvoljene emisije zagađujućih materija na određenom prostornom obuhvatu. Dozvole se izdaju preduzećima, a svaka dozvola omogućava njenom nosiocu da emituje određenu količinu zagađujućih materija u granicama ukupne dozvoljene emisije. Preduzećima je dozvoljeno da trguju ovim dozvolama između sebe (72).

Finansijski instrumenti mogu imati različite forme kao, naprimer, *subvencije; intervencije na tržištu*, sa ciljem da se obezbede adekvatne cene koje prevladaju na tržištu; *obavezno osiguranje* za zagađenje prirode; *namenski fondovi* za zaštitu životne sredine i dr (42).

Kada je reč o **turizmu**, primena ekonomskih instrumenata treba da obezbedi da privredni sektor i turisti koji stvaraju zagađenja u životnoj sredini, snose troškove za otklanjanje takvih zagađenja i stimuliše ih da zagađenja svedu na minimum, jer je očuvanost životne sredine u njihovom neposrednom interesu.

A) Takse na turistički smeštaj;

Takse na turistički smeštaj se primenjuju u velikom broju zemalja u svetu. Sredstva prikupljena po ovom osnovu odlaze u budžet opštinskih organa, iz kojih se finansira izrada programa razvoja turizma, promotivne aktivnosti, izgradnja i održavanje saobraćajne i komunalne infrastrukture ili neki od drugih lokalnih prioriteta. To znači, da se pomenuta sredstva troše za različite namene i nisu strogo vezana za finansiranje zaštite životne sredine.

U Hindelangu taksu na turistički smeštaj u iznosu od 1 DEM plaćaju turisti, a prikupljena sredstva u celini zadržavaju lokalni organi i koriste ih za održavanje i modernizaciju infrastrukturnih sadržaja, finansiranje akcija zaštite životne sredine (kao što su projekti podsticanja javnog prevoza) i razvijanja informativno-propagandnih aktivnosti. Međutim, u španskom Benidormu, u kome se turistički promet najvećim delom nalazi pod kontrolom velikih tur-operatora, usled njihovog protivljenja, pomenute takse se ne naplaćuju, jer bi se njihovim uvođenjem znatno smanjila konkurentnost ovog centra u odnosu na druge renomirane i atraktivne mediteranske destinacije (12,45).

U Srbiji plaćanje boravišne takse predstavlja obavezu svakog građanina koji koristi uslugu smeštaja u turističkom objektu izvan svog prebivališta. Taksa se plaća za svaki dan boravka u turističkom objektu do 30 dana. Visina boravišne takse zavisi od ranga turističkog mesta, što znači da je u turističkim mestima višeg ranga, kao što su Beograd, Kragujevac, Niš, Novi Sad, Vrnjačka Banja, Kopaonik, Zlatibor, boravišna taksa skuplja.

Manji deo sredstava prikupljenih naplatom boravišne takse, u visini od 20%, pripada Republici i koristi se za finansiranje turističke informativno-propagandne delatnosti na republičkom nivou; dok 80% sredstava, sakupljenih po ovom osnovu, pripada opštinskim organima i ona se koriste za informativno propagandnu delatnost, izradu programa razvoja turizma, komunalno opremanje i održavanje, podsticanje izgradnje rekreativnih i drugih sadržaja javnog karaktera od interesa za turizam i dr. (68).

Po našem mišljenju, ispravna je orijentacija da se pretežan deo prikupljenih sredstava zadržava na lokalnom nivou. Nedostatak je u tome što nije tačno određena namena korišćenja prikupljenih sredstava koja se mogu koristiti za različite opštinske potrebe. Zato bi trebalo tačno izdvojiti deo sredstava prikupljenih na osnovu boravišne takse, sa namenom finansiranja zaštite životne sredine. To naročito važi za NP Kopaonik kao zaštićeno dobro koje ima status turističkog mesta visokog ranga. Deo prikupljenih sredstava po osnovu boravišne takse trebalo bi dodeljivati Upravi Parka, koja bi se strogo namenski koristila za zaštitu prirode Nacionalnog parka.

B) Naknade za emisiju zagađujućih materija;

U skladu sa osnovnim principom ekonomskih instrumenata da pravna lica koja zagađuju životnu sredinu treba ekonomski stimulisati da smanje ili prekinu emisiju zagađujućih materija, turistička preduzeća i objekti, koji prekoračuju propisima dozvoljen nivo emisije zagađujućih materija, treba da plaćaju adekvatne naknade. Visina naknade zavisila bi od stepena prekoračenja emisije dozvoljenih materija. Na taj način bi se kapaciteti koji bez prečišćavanja ispuštaju otpadne vode u spoljnu sredinu, ekonomski stimulisali da smanje nivo emisije polutanata i instaliraju uređaje za prečišćavanje. Mislimo da bi i u slučaju Budve i Kopaonika, gde je prečišćavanje otpadnih voda gorući problem, primena ovog instrumenta bila delotvorna i doprinela boljoj zaštiti životne sredine.

Zakoni o zaštiti životne sredine Srbije i Crne Gore predviđaju mogućnost uvođenja ekonomskih instrumenata u zaštiti životne sredine, uključujući naknade za emisiju zagađujućih materija, čijom naplatom bi se popunjavali posebni fondovi za zaštitu životne sredine na republičkom ili lokalnom nivou, ali se to u praksi još uvek nije realizovalo.

Posebno naglašavamo da uvođenje naknada za emisiju zagađujućih materija mora biti utemeljeno na kompleksnim analizama i procenama efekata ovakvih mera. Ukoliko su naknade isuviše male, moguće je da preduzeća nastave sa zagađivanjem, jer im je to jeftinije nego da instaliraju uređaje za prečišćavanje. Takode, preveliko opterećenje turističkih preduzeća naknadama, može paralisati rad ovih subjekata na duži period, što bi se negativno odrazilo na ukupno turističko privređivanje date oblasti. Zbog toga je u primeni ovog instrumenta u turističkim mestima i regijama naše zemlje neophodan oprezan i postepen pristup.

C) Fondovi za zaštitu životne sredine;

Deo sredstava koja se prikupljaju kroz naknade za korišćenje građevinskog zemljišta, turističko-rekreativnih sadržaja i drugih resursa turističkih oblasti, treba usmeravati u posebne namenske fondove za zaštitu životne sredine; koja bi se potom koristila za zaštitu prirode, održavanje infrastrukturnih sadržaja, kontrolisanje obima turističkog prometa, naročito izletničkog, podizanje ekološke svesti turista i sl.

U Srbiji se na republičkom nivou u toku 1998. i 1999. godine planira konstituisanje Specijalizovanog fonda za zaštitu prirodnih vrednosti i retkosti iz koga bi se finansirali programi održivog turizma u zaštićenim oblastima (102). Iako je to dobra ideja, po našem mišljenju, ovakve fondove bi trebalo prevashodno formirati na lokalnom nivou, a njihovu strukturu i mehanizme funkcionisanja prilagoditi osobenostima lokalne sredine, tipu turističke klijentele i osobenostima privrednog sektora date oblasti. Fondovima treba da upravljaju opštinski organi koji su najpotpunije upoznati sa prioritetima zaštite životne sredine na lokalnom nivou.

Kada je reč o NP Kopaonik, smatramo da bi bilo moguće formirati poseban Fond za finansiranje projekata zaštite životne sredine i održivog turizma u nadležnosti Uprave Parka i u koga bi, po našem mišljenju, ulazila sredstva sakupljena od: dela boravišne takse, naknada za emisiju zagađujućih materija, naknada za reciklažu otpada (ako se realizuje inicijativa Uprave parka o otvaranju punkta za sakupljanje i reciklažu otpada), naknada za korišćenje građevinskog zemljišta i turističko-rekreativnih sadržaja. Realizaciji ove ideje treba da prethodi donošenje celovitog Programa razvoja održivog turizma NP Kopaonik, o čemu smo već govorili.

D) Programi partnerstva sa lokalnim stanovništvom i privredom;

Jedan od novijih vidova finansiranja aktivnosti zaštite životne sredine u turističkim mestima i regijama predstavljaju programi partnerstva koje državni organi i javni sektor realizuju sa lokalnim stanovništvom, turističkom privredom i drugim komplementarnim delatnostima. Programi partnerstva predstavljaju važnu stavku u pripremi i realizaciji turističkih akcionih programa na lokalnom nivou. To podrazumeva visok stepen preduzetničkog duha od strane državnih organa i javnog sektora koji moraju da animiraju pravna i fizička lica da aktivno učestvuju u programima razvoja turizma, pod uslovom da se pridržavaju preciznih standarda zaštite životne sredine. Prednosti i rezultati partnerskih odnosa su mnogostruki i ogledaju se u značajnim ekonomskim efektima po sve involvirane strane, kao i uspešnoj zaštiti prirodnih i kulturnih turističkih vrednosti. Partnerstvo obuhvata zajedničke aktivnosti na projektima, marketingu, stvaranju komplementarnih turističkih proizvoda, poboljšanju saobraćajne infrastrukture, snižavanju neophodnih troškova razvoja i sl.

U slučaju NP Kopaonik, programi partnerstva Uprave NP i lokalnog stanovništva posebno treba da dođu do izražaja u razvoju farme u lokalitetu Rendara, aktivnostima uređenja sela u zaštitnoj zoni Parka i projektovanja tipskih seoskih "kopaoničkih" kuća. Mišljenja smo da bi realizacija ovakvih projekata doprinela afirmaciji tradicionalnih i etničkih osobnosti ovog kraja i njihovom uključivanju u turističku ponudu.

Prema informacijama dobijenim od JP "Morsko dobro" iz Budve, ovo preduzeće je početkom 1998. godine zaključilo 127 ugovora sa pravnim i fizičkim licima o ustupanju plaža na Crnogorskom primorju na određeno vreme. U ugovorima je precizirana obaveza zakupaca o očuvanju i uređivanju plaža, pa su očekivanja da će plaže Crnogorskog primorja, uključujući Budvansku rivijeru, biti čistije i uređenije nego ranijih godina. Izdavanjem priobalnog prostora zakupcima, državni organi će, takode, doći do značajnih sredstava koja mogu da investiraju u buduće akcije zaštite i uređenja priobalnog prostora (prioritet je, po našoj oceni, nabavka savremenih uređaja za prečišćavanje otpadnih voda). Ukoliko ovi planovi budu realizovani u praksi, to bi bio dobar znak da se upravljanje prirodnim resursima Crnogorskog primorja, od kojih zavisi razvoj turizma ove regije, postavlja na kvalitetnije osnove.

Ujedno bi se i programi partnerstva državnih organa sa lokalnim stanovništvom i privredom afirmisali kao važan instrument zaštite i unapređenja životne sredine.

6. Programi edukacije, obuke i jačanja svesti o održivom turizmu

Održivi turizam iziskuje adekvatan stepen informisanosti, obrazovanja i obučenosti svih učesnika turističkog prometa, kako bi oni svojim aktivnostima pružili konkretan doprinos u realizaciji višestrukih ciljeva i funkcija turističkog fenomena, koje treba uskladiti u meri u kojoj je to objektivno moguće.

A) Informisanje i edukacija turista;

Savremena i razvijena informativno-propagandna služba treba da obezbedi optimalnu informisanost turista o svim bitnijim karakteristikama regije ili mesta ka kojima su usmerena njihova kretanja. Turistička propaganda treba da bude atraktivna, ali istinita i odmerena, bez upotrebe prevaziđenih i stereotipnih rešenja.

Turisti kao neposredni korisnici životne sredine moraju konkretnim ponašanjem da pokažu svoju privrženost održivom turizmu. Zbog toga, u edukaciji turista posebno treba fokusirati sledeće aktivnosti:

- Izbor turističkog operatora u čijem poslovanju se uvažavaju ekološki i etički kriterijumi;
- Odabir prevoznih sredstava i turističkih itinerera koji imaju najmanje negativnih uticaja na životnu sredinu;
- Upoznavanje sa prirodnim i antropološkim vrednostima receptivnih oblasti, uključujući geografske, istorijske karakteristike i običaje u ovim sredinama;
- Uzdržavanje od neprikladnog ponašanja za vreme turističkih putovanja, koje može imati negativne posledice po kulturne i prirodne vrednosti date oblasti;
- Participacija u aktivnostima zaštite turističkih prirodnih i kulturnih vrednosti.

Pravilnim informativno-propagandnim radom stvara se povoljna klima na relaciji: lokalno stanovništvo - turisti i smanjuju mogućnosti međusobnih konflikata. Lokalno stanovništvo poseduje vlastitu kulturnu i duhovnu tradiciju koja treba da bude predmet interesovanja i izvor novih saznanja turista.

Ukoliko određena prostorna celina poseduje prirodne vrednosti visokih kvaliteta koji su osnovni motiv turističkih kretanja, treba podstaći turiste da uzmu aktivno učešće u lokalnim aktivnostima zaštite i unapređenja takvih vrednosti. To se, posebno može očekivati od onih turista koji su u istom mestu ili regiji boravili više puta, što im je omogućilo da u potpunosti sagledaju atraktivnost i značaj prirodnih i kulturnih vrednosti date oblasti.

Postoje brojne tehnike pomoću kojih može da se vrši transfer informacija namenjenih turističkoj klijenteli. Svaka tehnika ima svoje prednosti, tako da je

poželjno kombinovati više metoda, da bi se ostvario optimalan efekat. Turističku publiku čine ljudi različite starosne, socijalne strukture, geografske pripadnosti, sa različitim potrebama i očekivanjima i zbog toga informativne tehnike moraju da zadovolje širok spektar različitih interesovanja. Pored najrasprostranjenijih načina komuniciranja sa turistima, koji obuhvataju distribuciju štampanih materijala, kao i usluge vodičke službe, posebno želimo da istaknemo značaj i ulogu savremenih informativno-obrazovnih centara namenjenih turistima (15).

U ovakvim centrima, koji se najčešće formiraju u zaštićenim prirodnim dobrima, turistima se pružaju informacije o prirodnim i kulturnim osobenostima date oblasti. Tu se priređuju izložbe sa fotografijama, mapama, prepariranim primercima flore i faune, dijagramima lanaca ishrane i sl. Ovim putem se na vrlo slikovit i upečatljiv način mogu prikazati prirodni procesi, evolucija flore i faune, pojedinosti vezane za kulturno-istorijski razvoj turističkih mesta; kao i druge osobenosti određenog predela koje se ne mogu uočiti za vreme kratkih poseta, koje se odigravaju noću ili u drugim delovima godine.

Mišljenja smo da Kopaonik, zbog visokog stepena svoje turističke reputacije, izgrađene infra i suprastrukture, kao i izraženog konflikta između razvoja turizma i zaštite prirode; predstavlja nacionalni park u kome bi najpre trebalo formirati Informativno-obrazovni centar, po savremenim svetskim standardima koji se primenjuju u poznatim nacionalnim parkovima Evrope i SAD (NP Peak u Velikoj Britaniji, Yellowstone i Grand Canyon u SAD i sl.). U Centru bi se, posredstvom savremene multimedijalne tehnike, posetiocima pružale najvažnije informacije o Nacionalnom parku, njegovim prirodnim i geografskim karakteristikama, flori i fauni i sl. Takođe, Centar bi mogao da se uspešno koristi i za stručne skupove, simpozijume i seminare.

Za sada u NP Kopaonik postoji interna TV namenjena gostima GENEX-ovih objekata, preko koje se posetiocima pružaju servisne informacije o mogućnostima korišćenja rekreativnih i zabavnih sadržaja u Nacionalnom parku. Postojanje interne TV je dobra osnova da se preko nje plasiraju i sadržaji edukativnog tipa, napr. turističko-ekološki film o NP Kopaonik i njegovim osobenostima, što bi bila uvodna faza za formiranje posebnog Informativno-obrazovnog centra, za koji se zalažemo.

B) Informisanje i edukacija domicilnog stanovništva;

Stanovništvo turističkih oblasti, treba informisati i pružiti mu neophodna saznanja o svim aspektima razvoja turizma, što im omogućava da se neposredno uključe u razvojne i aktivnosti očuvanja turističkih vrednosti, budući da od turizma u najvećoj meri zavisi njihova egzistencija. Ovde mislimo na širi krug pitanja, kao što su: koristi razvoja turizma; problemi koje može da prouzrokuje turizam i kako ih prevazilaziti; programi i planovi razvoja; tekući turistički događaji; ponašanje prema turistima drugačijeg kulturno-jezičkog porekla i sl. Podizanje svesti o značaju očuvanja i unapređenja lokalne sredine ima poseban značaj i sastavni je deo ukupnih aktivnosti

edukacije domicilnog stanovništva. Edukacija domicilnog stanovništva je kontinuiran proces, mora da bude programski utemeljena i treba je sprovoditi primenom onih tehnika preko kojih će poruke najlakše biti prihvaćene od korisnika kojima su namenjene. U najvažnije i najefikasnije tehnike, po našem mišljenju, spadaju:

- Redovne radio emisije posvećene konceptijskim i tekućim pitanjima razvoja turizma, imajući u vidu da je posredstvom radija najlakše proslediti informacije do stanovnika turističkih oblasti koja se, najčešće, sastoje od više disperzno situiranih lokaliteta;
- Redovne ili povremene emisije na lokalnim TV stanicama posvećene planovima i aktivnostima razvoja turizma;
- Štampani materijali kraće sadržine, namenjeni za široku distribuciju;
- Uvođenje turističkih sadržaja u nastavne planove škola u lokalnoj zajednici, uz povremena predavanja eksperata za turizam;
- Organizovanje javnih tribina, uz učešće i razmenu mišljenja domicilnog stanovništva, predstavnika lokalnih organa i turističke privrede;

U informisanju i edukaciji domicilnog stanovništva važnu ulogu imaju ne-vladine i ne-profitne organizacije, čije su osnovne aktivnosti usmerene na očuvanje i unapređenje životne sredine i kulturnog i socijalnog integriteta lokalnih zajednica. Organizacije ovakvog tipa mogu da budu veoma uticajne i na državne organe koji donose krucijalne upravljačke odluke. Na teritoriji Budvanske rivijere deluje ekološko društvo "Budva", koje okuplja članove različitih starosnih i obrazovnih kategorija, od učenika do doktora nauka i koje je iniciralo niz projekata i aktivnosti, kao što su: zaštita i revitalizacija plaže "Mogren", revitalizacija gradskog parka, zaštita kaštela u Starom gradu i sl. Društvo ostvaruje intenzivnu saradnju sa stručnim institucijama (Republički zavod za zaštitu prirode, Institut za biologiju mora) i informativnim medijima; periodično publikuje svoj bilten i planira uvođenje stalne eko-emisije na lokalnom radiju, kako bi budvansku javnost adekvatno i pravovremeno upoznalo sa svojim aktivnostima (83).

C) Unapređenje ponašanja i poslovanja turističke privrede;

Turistička privreda je zadnjih godina, posmatrano u globalnim okvirima, pod pritiskom gorućih problema i narasle svesti turista, više pažnje posvećivala problemima zagađivanja životne sredine, iako ukupnim rezultatima ne možemo u potpunosti biti zadovoljni. U poređenju sa pasivnom i defanzivnom taktikom odbacivanja kritika, promena ponašanja i poslovanja nosilaca turističke privrede poprima sve jasniju fizionomiju (94).

U hotelijersko-ugostiteljskom sektoru, postepeno sazreva svest o značaju i uticaju zaštite životne sredine na poslovne aktivnosti. Velika pažnja se posvećuje usvajanju ekoloških kodeksa poslovanja i ponašanja, koji doprinose uštedi finansijskih sredstava i imaju veliki marketinški efekat. Udruženje hotelijera i ugostitelja iz Bavarske, u kome su aktivno zastupljeni predstavnici Hindelanga, u saradnji sa

Bavarskom turističkom organizacijom, pripremio je Uputstvo za svoje članove, pod nazivom: "Hoteli, restorani i životna sredina", koje sadrži 274 specifična i praktična saveta za primenu ekološkog upravljanja u navedenoj oblasti (25,11).

Tur-operatori ispoljavaju manje inicijativa i njihove aktivnosti na promociji održivog turizma nisu dale konkretnije efekte. Retki su tuoperatori koji planiranje svojih aktivnosti baziraju na ekološkim kriterijumima i potrebama zaštite životne sredine. Napr. jedan od vodećih evropskih tur-operatora TUI u svom Upravnom odboru ima 1 savetnika za životnu sredinu, ali se praktični efekti njegovog dosadašnjeg rada skromni i ogledaju se u postavljanju polaznih teoretskih principa za ekološko upravljanje (25,31).

Što se tiče naše zemlje, možemo konstatovati da je ekološka svest, ne samo agencijskog, već i hotelijersko-ugostiteljskog sektora na zabrinjavajuće niskom nivou. O tome najbolje svedoče primeri Budve i Kopaonika. Ukoliko hoteli ne prave bilanse utrošenog materijala i energije, stvorenog otpada i ne staraju se o prečišćavanju otpadnih voda, jasno je da ne postoje ekološki kodeksi poslovanja, kojih bi se ovi subjekti pridržavali u svom poslovanju.

Velika odgovornost za postojeće stanje snose asocijacije turističko-ugostiteljske privrede, kao što su JUTA, UGOPROGRES i Privredna komora Jugoslavije. Pred ovim poslovnim udruženjima u narednom periodu stoje ozbiljni zadaci izmene ponašanja i poslovanja svih predstavnika turističke privrede i prilagođavanja njihove poslovne strategije koncepciji održivog razvoja. Program aktivnosti JUTE u narednom srednjoročnom periodu, usvojen 1997. godine, načelno se može podržati, ali se isti mora dopuniti zadacima na planu zaštite životne sredine, očuvanja, restauracije i promocije prirodnih i kulturnih turističkih vrednosti, koji su potpuno izostavljeni. U tom cilju, pored postojećih, unutar JUTE bi trebalo oformiti i Komisiju za životnu sredinu, koja bi postavila osnovne smernice za ugradnju ekoloških kriterijuma u poslovanje putničkih agencija i tur-operatora. U okviru PKJ, trebalo bi podstaći bližu saradnju i koordinaciju između Odbora za trgovinu i turizam i Odbora za životnu sredinu, jer se validni planovi razvoja turističko-ugostiteljske privrede ne mogu donositi bez uvažavanja i inkorporiranja faktora zaštite životne sredine.

Polazeći od međunarodnih iskustava, JUTA, UGOPROGRES i PKJ, u saradnji sa republičkim ministarstvima za turizam i zaštitu životne sredine, treba da pristupe izradi ekoloških kodeksa poslovanja i ponašanja u oblasti turizma. To bi imalo veliki značaj za usklađen razvoj turizma u SR Jugoslaviji i izradu razvojnih programa, utemeljenih na ekonomskoj profitabilnosti, društvenoj odgovornosti i ekološkoj kompatibilnosti u podjednakom obimu. Na to obavezuje činjenica da se povećava broj turista za koje je kvalitet i očuvanost životne sredine presudan činilac pri izboru odredišta svojih turističkih putovanja.

Pomenuti subjekti bi mogli turističko-ugostiteljskoj privredi ali i svim činiocima turističkog prometa da pruže konkretnu informatičku podršku na 2 načina:

- Izradom Priručnika za specifične vrste turističkog prometa, koji bi sadržavali detaljne informacije o instrumentima za upravljanje turizmom i modalitetima njihove

primene u različitim tipovima turističkih destinacija - primorska mesta, planinski centri, nacionalni parkovi, kulturno-istorijski lokaliteti i sl.;

- Izradom Priručnika za rešavanje tipičnih problema životne sredine prouzrokovanih turizmom, kao sinteze praktičnih uputstava i sugestija za otklanjanje ili minimiziranje najčešćih problema vezanih za turističko privređivanje - upravljanje saobraćajem, ravnomernija prostorna i vremenska distribucija turističkog prometa, planiranje korišćenja zemljišnih površina i sl.

F) Obrazovanje i obuka kadrova u turizmu;

Planiranje i obuka kadrova u turizmu ima poseban značaj, jer koncepcija održivog razvoja nameće potrebu pažljive selekcije i kvalitetne obuke kadrova, od kojih zavisi uspešnost operacionalizacije koncepcijskih postavki u praksi.

Planiranje kadrova u turizmu je složen postupak koji uključuje nekoliko faza:

- istraživanje i procena sadašnjeg stepena korišćenja uposlenih kadrova, kao i identifikovanje svih postojećih problema i potreba;
- projektovanje budućih kadrovskih potreba - projekcije obuhvataju broj zaposlenih i njihove kvalifikacije za svaku kategoriju poslova u turizmu;
- formulisanje programa obrazovanja i obuke kadrova, koji treba da obezbede adekvatan broj i kvalifikacionu strukturu zaposlenih u turizmu.

Prilikom planiranja kadrova moraju se praviti programi za sve vrste zaposlenog osoblja u turizmu. Ovde uključujemo zaposlene u državnim organima, turističkim organizacijama, privrednim asocijacijama, turističkim agencijama, hotelijerstvu, ugostiteljstvu, upravama nacionalnih parkova, naučno-istraživačkim institucijama i sl.

Obrazovanje i obuka kadrova u turizmu može da se ostvaruje na više nivoa i uključuje institucionalne i neformalne vidove obrazovanja. Najčešće se u većim gradskim ili centrima regija u kojima je turizam jedna od ključnih razvojnih delatnosti, osnivaju stručne škole za različite profile zaposlenih lica u turizmu i ugostiteljstvu. Takođe, organizuju se kraći specijalistički kursevi posvećeni savlađivanju specifičnih veština. Zastupljeni su i studijski boravci, seminari, razmena iskustava između zaposlenog osoblja u turističkim centrima sličnog tipa. Univerzitetski nivo obrazovanja u turizmu je neophodan za kadrove koji obavljaju složenije i odgovornije poslove - poslovi upravljanja, kojima je neophodan širi opseg stručnog i opšteg obrazovanja, veći stepen kreativnosti, smisao za organizaciju ili se pripremaju za analitičke i naučno-istraživačke aktivnosti. Programe obuke kadrova u turizmu treba periodično revidirati i prilagođavati tekućim i budućim potrebama.

Imajući u vidu da koncepcija održivog razvoja nameće potrebu integralnog pristupa obrazovanju kadrova u turizmu, sa višim i širim stepenom znanja i obučenosti, smatramo da bi u našoj zemlji bilo neophodno:

- izvršiti adekvatnu i kompetentnu analizu programskih sadržaja nastave u svim obrazovnim institucijama turističke orijentacije;
- izvršiti odgovarajuće dopune i dogradnju postojećih programskih sadržaja

elementima i koncepcijom održivog razvoja.

Polazeći od postojećih programskih sadržaja oblasti zaštite životne sredine u svojoj ustaljenoj i klasičnoj formi, mišljenja smo da programski sadržaji elemenata i koncepcije održivog razvoja moraju biti prezentovani na kvalitativno drugačiji način. Za razliku od dosadašnjeg pristupa, interakcija sistema: čovek - životna sredina ubuduće se mora prikazivati, ne samo u kontekstu ekološko-bioloških, već i drugih značajnih aspekata - ekonomskih, etičkih, socijalnih, kulturnih.

Kada je reč o obuci personala nacionalnih parkova, ukazali bismo na značaj činjenice da je Federacija prirode i nacionalnih parkova Evrope - EUROPARC, početkom 1996. godine, formirala svoju Sekciju za Jugoslaviju, u koju su uključeni svi naši nacionalni parkovi. Radi se o pan-evropskoj organizaciji, sa sedištem u Nemačkoj, čiji su članovi nacionalni, regionalni i parkovi prirode, vladine agencije i nevladine organizacije iz 35 zemalja Evrope (15). Njen zadatak je da promoviše i proširi ideje zaštite prirode i usavrši tehnike upravljanja zaštićenim prirodnim dobrima. EUROPARC organizuje svake godine stručne skupove i seminare posvećene obuci kadrova i razvoju turizma u nacionalnim parkovima. Nesumnjivo je da će bogata iskustva ove renomirane organizacije u velikoj meri koristiti upravama i personalu naših nacionalnih parkova, a posebno NP Kopaonik u kome je kompleksnost uticaja turizma na prirodnu sredinu najizraženija i iziskuje posebna znanja radi usklađivanja njihovog međusobnog odnosa.

VIII PREDLOG MODELA ODRŽIVOG TURIZMA

Polaznu osnovu za definisanje modela održivog turizma, po našem mišljenju, predstavlja činjenica da su prirodni i antropogeni resursi koji omogućavaju razvoj turizma i zadovoljavanje turističkih potreba ograničeni i da ih treba racionalno koristiti. Ova činjenica predstavlja najvažniji orijentir u izboru mera i aktivnosti pogodnih za upravljanje turizmom. Iz pomenutog proističe nekoliko važnih principa koji treba da budu inkorporirani u svest svih učesnika turističkog prometa. U pitanju su načela koja potvrđuju polazne principe iznete na početku našeg istraživanja, gde smo istakli da je razvoj nove **ekološke etike** opredeljujući činilac u ostvarenju koncepcije održivog turizma. Pomenuta načela upućuje na obavezu:

- očuvanja resursa,
- ostvarenja apsolutne redukcije potrošnje neobnovljivih resursa,
- zamene potrošnje neobnovljivih resursa energetskim izvorima koji se mogu obnoviti,
- korišćenja obnovljivih sirovinskih materijala u skladu sa dinamikom njihovog prirodnog obnavljanja,
- stabilizovanja korišćenja zemljišta i vodenih resursa, kao i razvoja saobraćaja, na nivou koji neće prouzrokovati štetu u dužem vremenskom periodu,
- izbegavanja rizičnih aktivnosti čije se posledice u budućem periodu ne mogu sagledati,
- usklađivanja svih planiranih aktivnosti sa kapacitetom životne sredine.

Operacionalizacija ovih uputstava mora se obavljati postepeno kroz nekoliko faza.

Prvi korak predstavlja integralan pristup turističkom planiranju. To znači da treba precizirati ciljeve turističkog razvoja u datom centru ili lokalitetu, vodeći računa o optimalnom usklađivanju ekonomskih, ekoloških i socio-kulturnih ciljeva i njihovom integrisanju u globalnu razvojnu strategiju šire prostorne celine, odnosno regije.

Iz pomenutog proističe potreba procene nosećeg kapaciteta prostora, pri čemu se ne treba rukovoditi jedinstvenim kriterijumima i formulama matematičke operacionalizacije nosećeg kapaciteta, nego kriterijumima koji proističu iz lokalnih i regionalnih specifičnosti prostora kojoj posmatrani centar pripada.

Kada je reč o standardima kojih se treba pridržavati u upravljanju turizmom, sa ciljem da njegov razvoj ne prekorači gornji prag tolerancije i kapaciteta prirodne i socio-kulturne sredine date oblasti, najvažniji su:

- standardi zaštite životne sredine (standardi kvaliteta vazduha, standardi kvaliteta vode za piće i kupanje, standardi dozvoljenog nivoa buke) koji se donose pravnim aktima na nacionalnom ili međunarodnom planu, ali se u zavisnosti od konkretne situacije i nastalih problema na lokalnom nivou mogu korigovati i pooštriti;
- standardi površine po korisniku prostora i standardi gustine i izgleda izgrađenih kapaciteta, koje treba utvrđivati prostorno-planskim instrumentima na regionalnom

i lokalnom nivou.

Da bi se koncepcija održivog turizma dosledno i sistematično operacionalizovala, potrebno je kontinuirano vršiti analizu tri grupe činilaca:

- ulaznih (input) resursa,
- materijalnih rezultata (outputa) proizvodnje i pružanja usluga,
- uticaja na životnu sredinu.

Pod ulaznim resursima mislimo na one glavne materijalne činioce na kojima se temelji proces proizvodnje i pružanja turističkih usluga, a to su:

- utrošeni materijali,
- energetske izvori,
- vodeni resursi,
- zemljište/pejzaž.

Saobraćaj, kao element i faktor turističkog privređivanja, po nama, predstavlja internu komponentu turističkog proizvodnog ciklusa, tako da analiza ulaznih resursa uključuje i potrošnju materijala, energije, odnosno korišćenje zemljišta za potrebe saobraćaja.

Sledeća faza obuhvata analizu materijalnih činilaca (outputa) kao rezultata proizvodnog ciklusa, a to su:

- izgrađeni kapaciteti i njihova oprema,
- roba i proizvodi namenjeni turistima,
- stvoren otpad,
- emisija zagađujućih materija,
- promene fizičkog izgleda životne sredine.

Treći nivo obuhvata analizu uticaja na životnu sredinu sa stanovišta zagađivanja zemljišta, vode, vazduha, ugrožavanja biodiverziteta i nestajanja biljnih i životinjskih vrsta. Stvoreni otpad, napr., ne mora da predstavlja u prvom trenutku ekološki problem, ali usled neadekvatnog tretmana i odlaganja otpadnih materija dolazi do ozbiljne degradacije životne sredine u dužem vremenskom periodu.

Kod analize uticaja na životnu sredinu važno je posmatrati odnos između izrazito fluktuirajućih veličina kao što su potrošnja materijala ili energije i činilaca koji se menjaju u relativno dužem periodu, kao što je stepen izgrađenosti zemljišta i saturacije pejzaža. Porast potrošnje materijala i energije u toku jedne godine ne mora da izazove negativne ekološke posledice, međutim, u dužem vremenskom periodu povećana potrošnja materijala i energije dovodi do izražene promene stepena izgrađenosti turističkih kapaciteta. Zbog toga se stepen izgrađenosti zemljišta za potrebe turizma analizira u dužim vremenskim intervalima koji iznose 5 ili više godina, kako i predlažu eksperti EU.

Imajući u vidu pomenuto, mišljenja smo da koncepcija održivog turizma nameće potrebu kontinuiranog smanjivanja potrošnje materijala i energije. To obavezuje subjekte turističke privrede (pre svega ugostiteljstvo i saobraćaj) da svake godine prave ekološke bilanse svog poslovanja kako bi utvrdili utrošak energije i sirovinskih materijala i proverili da li se njihova potrošnja po jedinici proizvoda i usluga smanjuje.

U određivanju uticaja turizma na prirodnu i socio-kulturnu sredinu posmatranog turističkog mesta predlažemo korišćenje 10 indikatora održivog turizma, koje smo izveli na osnovu komparativnih indikatora održivog turizma EU. To su:

1. Sezonski karakter prometa,
2. Intenzitet korišćenja turističkih kapaciteta,
3. Odnos broja turista i domicilnog stanovništva u periodu pune turističke sezone,
4. Gustina izgrađenosti turističkih kapaciteta,
5. Upravljanje otpadnim materijama i otpadnim vodama, ✓
6. Ugroženost ekosistema, ✓
7. Stanje i zaštita prirodnih i kulturnih dobara, ✓
8. Nivo i stepen realizacije turističkog planiranja, ✓
9. Zadovoljstvo turista,
10. Dolasci turista prema vrsti transporta.

U zasnosti od procene efekata turizma na životnu sredinu mogu se koristiti različiti instrumenti za upravljanje turizmom i neutralisati ili ograničiti uticaji njegovog razvoja na životnu sredinu. Izbor instrumenata treba prilagoditi specifičnostima turističkog mesta, karakteru i stepenu narušavanja životne sredine, a optimalni rezultati se mogu postići kombinacijom više instrumenata. Napr. u slučaju stvaranja prevelikog nivoa buke u turističkom mestu ili nekom njegovom delu, može se kombinovati više instrumenata: pooštriti standarde dozvoljenog nivoa buke, ograničiti pristup posetilaca takvim mestima, edukativnim akcijama uticati na promenu ponašanja pravnih ili fizičkih lica koja stvaraju povećanu buku.

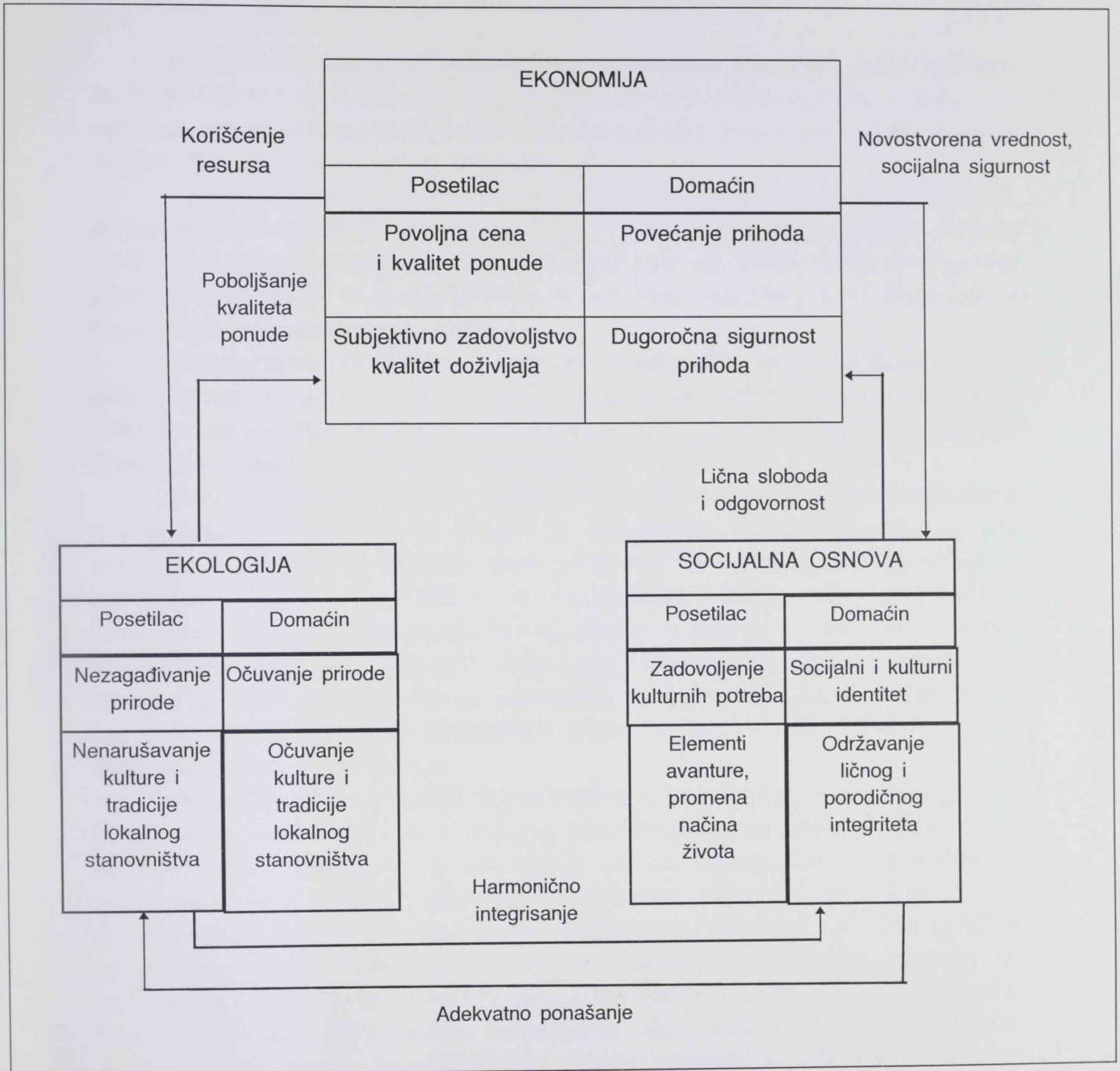
Ukoliko se razvoju turizma u posmatranom turističkom mestu pristupi na pomenuti način i primene navedena uputstva moguće je postići značajne koristi i prednosti koje pokazuju da se **model održivog turizma** uspešno sprovodi u praksi.

To znači da turizam:

- podstiče razvoj svesti i razumevanje uticaja koje turizam vrši na životnu sredinu, njene prirodne i kulturne vrednosti;
- stimuliše profitabilnost privrede, povećava zaposlenost i nivo životnog standarda stanovništva u turističkim oblastima;
- uključuje u proces donošenja odluka sve segmente društva, što omogućava ravnopravnu koegzistenciju sa drugim delatnostima koje su orijentisane na iste ili slične resurse na datom prostoru;
- stvara rekreativne sadržaje koje, pored domaćih i inostranih turista, može da koristi domicilno stanovništvo;
- afirmiše kulturni identitet lokalne zajednice i poboljšava komunikaciju između ljudi različitog geografskog, nacionalnog, socio-kulturnog porekla;
- potvrđuje značaj očuvanja prirodnih i kulturnih vrednosti za ekonomski i socijalni prosperitet lokalnih zajednica.

Slika 12.

MODEL ODRŽIVOG TURIZMA

IX ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Zaključci sa zasedanja Generalne skupštine UN iz juna 1997. godine ukazuju da skoro nijedan od važnih zadataka Agende 21 u proteklih nekoliko godina nije ostvaren - nije smanjena emisija ugljen-dioksida, nastavlja se sa degradacijom prašuma, okeana, nisu zaštićene ugrožene vrste flore i faune i dr.

I pored navedenog, stojimo na stanovištu da u razrešavanju nesklada između daljeg materijalnog razvoja savremenog društva i potrebe većeg stepena zaštite životne sredine, koncepcija održivog razvoja predstavlja jedino racionalno rešenje. Ovaj pristup podrazumeva daleko veću odgovornost svih subjekata društva prema današnjim, a naročito prema potonjim generacijama.

Nezadovoljavajući rezultati dosadašnje primene koncepcije održivog razvoja, potvrđuju naše mišljenje da ovu koncepciju ne bi trebalo shvatiti kao strogo određenu definiciju, već kao dugoročan proces promena u odnosima koji se uspostavljaju između društvenih, ekonomskih i prirodnih sistema.

Shodo pomenutom, nameće se zaključak da ostvariti uravnotežen nivo turizma u kontekstu održivog razvoja, predstavlja kompleksan i dugotrajan proces, koji uključuje niz aktivnosti, značajna materijalna sredstva, adekvatnu informatičku i kadrovsku podršku i dr. Razlozi za zauzimanjem takvog stava proizilaze iz kompleksnosti sveobuhvatnog sagledavanja stanja i načina na koji se turizam razvija na određenom prostoru; složenosti izbora i implementacije adekvatnih instrumenata za upravljanje turizmom; problema pouzdanog vrednovanja efekata primene takvih instrumenata; isprepletanosti međusobnih uticaja turizma i drugih delatnosti koje se razvijaju na datom prostoru i sl.

Ostvarenje suštinskih **etičkih promena** kod svih učesnika turističkog procesa je, po nama, ključni preduslov održivog turističkog razvoja. Koncepcija održivog turizma iziskuje uspostavljanje usklađenog odnosa između čovekovih potreba i odgovornosti. To znači da zadovoljavanje turističkih potreba i potreba turističkog privređivanja uključuje visok stepen odgovornosti prema budućim ljudskim pokolenjima, kojima treba omogućiti da zadovoljavaju svoje potrebe, najmanje na istom nivou, kao što to čine sadašnje generacije. Sprovedeno istraživanje na primeru Budve i Kopaonika nam sugeriše zaključak da takve promene još nisu postignute, odnosno ne u dovoljnoj meri. Od brzine i kvaliteta razvoja ekološke etike, zavisiće i stepen ostvarenja koncepcije održivog turizma.

Rezultati našeg istraživanja, u dobroj meri, potvrđuju prisutna mišljenja na međunarodnom planu, da turizam kao privredna delatnost i društveni fenomen 20. veka trenutno nije u poziciji da uspešno odgovori zahtevima koje pred njega postavlja koncepcija održivog razvoja, jer još uvek evoluirala iz faze shvatanja problema ka fazi konkretnih akcija zaštite i unapređivanja životne sredine.

Evidentno je da jedinstveni obrazac ili formula za ostvarenje održivog turizma, koji je istovremeno ekonomski profitabilan, ekološki kompatibilan i društveno odgovoran, čijom bi se jednostavnom primenom postigli pozitivni rezultati u globalnim razmerama, ne postoji i ne treba da bude predmet teoretskih i stručnih rasprava.

Neophodno je da se opšti principi održivog razvoja koji polaze od heterogenosti ciljeva turističkog razvoja i potrebe njihovog optimalnog usklađivanja, oko kojih je postignuta načelna saglasnost u svetu, operacionalizuju na regionalnom i lokalnom nivou. Opšte smernice za razvoj turizma na održivim osnovama nužno je prilagođavati geografskim, biološkim, ekonomskim, sociološkim, kulturnim osobenostima konkretne prostorne celine u kojoj se turizam razvija. Model održivog turizma treba da odražava regionalne i lokalne specifičnosti, što uključuje i njegovu modifikaciju, ukoliko dođe do promene uslova u kojima se primenjuje.

Pozitivni rezultati ostvarenja održivog turizma, usklađenog za zahtevima zaštite životne sredine, na lokalnom nivou mogu se naći, a primeri španskog Benidorma i nemačkog Hindelanga to najbolje pokazuju. Znači da je u oblasti Alpa i Mediterana moguće razvijati održivi turizam, iako su u ovim regionima, po mišljenju mnogih međunarodnih eksperata, negativni uticaji turizma na životnu sredinu najizraženiji.

Pozitivna međunarodna iskustva treba da budu orijentacija za budući razvoj turizma naših primorskih, planinskih i banjskih centara, koji se mora planirati na integralnim osnovama i prilagođavati karakteristikama i kapacitetu životne sredine. Zbog svoje heterogene strukture i naglašenog karaktera integralnosti u prostornom i funkcionalnom smislu, turizam može da preuzme vodeću ulogu u implementaciji održivog razvoja, što bi bio značajan stimulan za usmeravanje budućeg razvoja saobraćaja, trgovine i poljoprivrede.

Radi ostvarenja ciljeva i zadataka koje postavlja koncepcija održivog turizma, u narednom periodu težište treba staviti na razradi i primeni sledećih mera i aktivnosti:

- Jačanje *svesti* u široj javnosti o značaju kvaliteta i očuvanosti životne sredine za turizam, kao trajne osnove njegovog razvoja;
- Uspostavljanje bliže koordinacije između turizma i komplementarnih delatnosti koje se mogu uključiti u turističku ponudu;
- Testiranje i detaljnija razrada *indikatora* za praćenje efekata turističkog razvoja, pogotovo efekata koji utiču na kvalitet životne sredine;
- Podsticanje partnerskih odnosa između lokalnih organa, turističke privrede i domicilnog stanovništva;
- Definisane najpogodnijih *instrumenata* za upravljanje turizmom;
- Razvoj informativno-propagandnih i obrazovnih aktivnosti;
- Priprema i sprovođenje turističkih *akcionih programa* na lokalnom nivou.

Tržišno orijentisan turizam mora u većoj meri da uvažava stvarne troškove narušavanja životne sredine. U skladu sa tim, svi subjekti turističke privrede, a posebno hotelijerski sektor, treba više pažnje da posvete resursima koje koriste i izgradnji ekološkog upravljanja, kao jednom od najvažnijih poslovnih ciljeva. Na kraju

svake godine trebalo bi svoditi ekološki bilans poslovanja, da bi se utvrdilo da li su ostvareni pozitivni efekti u životnoj sredini i smanjen nivo njene zagađenosti.

Ukoliko subjekti odgovorni za planiranje i razvoj turizma ne uspeju da usklade mehanizme tržišne ekonomije sa potrebom zaštite prirodne sredine i socio-kulturnog okruženja, onda će turistički fenomen propustiti priliku da ispuni mnoga obećanja iz proteklih nekoliko decenija, ali i ozbiljno narušiti osnovu svog budućeg razvoja. Brze, nepromišljene i jednostrane odluke i postupci mogu imati dalekosežne negativne posledice po budućnost turizma.

Ostvarenje koncepcije održivog turizma iziskuje zajedničke aktivnosti planera razvoja turizma, eksperata različitih struka i donosilaca ključnih odluka. To implicira i znatno veću teoretsku angažovanost geografa i turizmologa, imajući u vidu da ekološka i socio-kulturološka problematika geoprostora čine fundamentalnim istraživanja turizma u celini.

Smatramo da su dva osnovna cilja koje turizam treba da ispuni u narednom veku *povećanje zaposlenosti* i *zaštita životne sredine*, njenih prirodnih i kulturnih vrednosti, između kojih treba uspostaviti visok nivo usklađenosti i medusobne koordinacije. Ostvarenjem pomenutih ciljeva na najbolji način će se potvrditi stav da zaštita životne sredine doprinosi otvaranju novih radnih mesta, povećanju životnog standarda i subjektivnom zadovoljstvu ljudi.

Nadamo se da će turizam uspeti u navedenoj misiji, čime će se pokazati da ekonomski, socio-kulturni razvoj i zaštita životne sredine mogu da se ostvaruju zajedno, na trajnoj osnovi i na obostranu korist, kako turista, tako i stanovnika turističkih oblasti.

Koncepcija održivog razvoja, kao najvažniji izazov i zadatak turizma na pragu 21. veka, treba da se temelji na integralnom, holističkom pristupu, koji podrazumeva medusobnu povezanost i saradnju svih činilaca koji utiču na razvoj turizma.

Koncepcija održivog razvoja predstavlja determinantu budućeg razvoja turizma i preduslov opstanka na turističkom tržištu. Održivi turizam je aktuelna ljudska i društvena potreba i dug prema pokolenjima koja će nas naslediti.

X LITERATURA

1. **Our common future**, World Commission on Environment and Development - WCED, Oxford University Press, Oxford, 1987.
2. **Environmental data report 1994-95**, UNEP, GEMS Monitoring and Assessment Research Centre, London, 1995.
3. **Napori UN za bolju životnu sredinu**, Savezno ministarstvo za životnu sredinu, Beograd, 1992.
4. Brown, R., L.: **The State of the World 1991**, "A Worldwatch Institute Report on Progress Toward a Sustainable Society", W.W.Norton & Company, New York, 1992.
5. **Sustainable tourism development: Guide for local Planners**, World Tourism Organization, Madrid, 1994.
6. Pearce, D.: **Tourism Development**, Harlow, London, 1989.
7. Cooper, C.: **Economic Evaluation and the Environment**, Hodder and Stoughton, London, 1981.
8. Pearce, D.: **Environmental Economics**, Longman Inc., New York, 1976.
9. Baumol, W., J.: **On Taxation and Control of Externalities**, American Economic Review No. 62, New York, 1972.
10. Nikolić, S.: **Priroda i turizam Srbije**, "EKO-CENTAR", "Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd, 1998.
11. Čomić, Đ., Pjevač, N.: **Turistička geografija**, "Savezni centar za unapređenje hotelijerstva", Beograd, 1997.
12. **Background Information on Environment and Tourism in the Context of Sustainable Development**, EU, European Commission, DG XI, Bruxelles, 1994.
13. **Rezolucija o politici zaštite životne sredine u SRJ**, "Službeni list SRJ", br. 31/93, Beograd, 1993.

14. **Compendium of Tourism Statistics**, sixteenth edition, World Tourism Organization, Madrid, 1996.
15. Jovičić, D.: **Ekološki aspekti turističke valorizacije nacionalnih parkova** (magistarski rad), Geografski fakultet, Beograd, 1996.
16. **Evolution of Tourisme and Automobile**, Alliance Internationale de Tourisme, Geneve, 1993.
17. **Industry and environment**, UNEP IE/PAC, Vol. 15, No. 3-4. December 1992.
18. **Globe '90 Conference, Tourism Stream, Action Strategy for Sustainable Tourism Development**, Vancouver BC, Canada, 1990.
19. **Loving them to death - Sustainable tourism in Europe's Nature and National Parks**, Federation of Nature and National Parks of Europe, Grafenau, Germany, 1993.
20. **Environment and Tourism in the Context of Sustainable Development**, Environmental Resources Management, Studienkreis Fur Tourismus, London, 1994.
21. Radović, M.: **Karakteristike razvoja turizma u Crnoj Gori**, "Turistički potencijali Jugoslavije", Institut za geografiju PMF-a, Novi Sad, 1996.
22. **Tourism to the Year 2000 and beyond**, World Tourism Organization, Madrid, 1993.
23. **Industry and environment**, UNEP IE/PAC, Vol. 17, No 2, Geneve, June, 1994.
24. Kripendorf, J.: **Reconciling tourist activities with nature conservation**, Council of Europe, Strasbourg, 1992.
25. **Industry and environment**, Volume 18, N° 1, UNEP IE/PAC, January 1995.
26. **Guidelines: Development of National Parks and Protected Areas for Tourism**, WTO, UNEP, IUCN, Madrid, 1992.
27. **Tourism and the Environment in Europe**, Tourism Division on The European Commission (DG XXIII), Brussels, 1995.

28. Alfijer, D.: **Uloga turizma u resocijalizaciji i desocijalizaciji savremenog čoveka**, "Prvo jugoslovensko savetovanje o humanističkim vrednostima turizma", Pedagoška Akademija, Zadar, 1977.
29. Mandić, O.: **Uloga aktivne komponente turizma i njegova humanizacija**, "Prvo jugoslovensko savetovanje o humanističkim vrednostima turizma", Pedagoška Akademija, Zadar, 1977.
30. Muller, H., R.: **Challenges in Our Time and Their Consequences for Tourism Management**, Research Institute for Leisure Time and Tourism, Berne, 1993.
31. **Environmental Codes of Conduct for Tourism**, Technical Report No 29, UNEP/IE, 1995.
32. **Canadian Report on Environmental Indicators**, WTO, Madrid, 1992.
33. **Europe's Environment**, European Environment Agency, Copenhagen, 1995.
34. Mathieson, Wall: **Tourism - Economic, Physical and Social Impacts**, Longman, New York, 1982.
35. **Prostorni plan područja Nacionalnog parka Kopaonik**, "Službeni glasnik Republike Srbije, br. 4/89", Beograd, 1989.
36. Minjević, Đ.: **Problemi i iskustva u procenjivanju ekoloških kapaciteta nacionalnih parkova u funkciji razvoja i prostorne organizacije**, "Zaštita prirode i turizam u nacionalnim parkovima SRJ", posebno izdanje br. 14, Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd, 1994.
37. **National and regional tourism planning**, WTO, Madrid, 1995.
38. Knees, A., V.: **Economics and the Environment**, Penguin Books, New York, 1977.
39. **Zakon o turizmu Republike Srbije**, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 35/94, Beograd, 1994.
40. **Pravilnik o razvrstavanju, minimalnim uslovima i kategorizaciji ugostiteljskih objekata**, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 66/94.

41. **Geografija na poroge tretego tisjačletija**, Russkoe geografičeskoe obščestvo, Sankt-Peterburg, 1995.
42. **Životna sredina i razvoj - koncept održivog razvoja**, Savezno ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu, Beograd, 1997.
43. Đuričić, J., Romelić, J.: **Turistička geografija**, Stilos, Novi Sad, 1995.
44. Ahmetović-Tomka, D., Dobrivojević, O., Bjeljac, Ž.: **Turizam na granici**, "Zbornik radova", Geografski fakultet, Beograd, 1994.
45. Stanković, S.: **Geografske osnove turističke valorizacije**, Glasnik Srpskog geografskog društva, sveska LXXIII, br. 1, Beograd, 1993.
46. Cooper, C., Fletcher, J., Gilbert, D., Wanhill, S.: **Tourism: Principles and Practices**, Pitman Publishing, London, 1993.
47. Inskip, E.: **Tourism Planning: An Integrated and Sustainable Development Approach**, Van Nostrand Reinhold, New York, 1991.
48. Smith, L., Eadington, R.: **Tourism Alternatives: Potentials and Problems in the Development of Tourism**, University of Pennsylvania, 1992.
49. **Dugoročna koncepcija razvoja turizma u Srbiji (van SAP) za period 1986 - 2000. godina**, Istraživački centar Ekonomskog fakulteta, Beograd, 1985.
50. **Zakon o Prostornom planu Republike Srbije**, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 13/96, Beograd, 1996.
51. Bakić, R.: **Prostorni planovi u funkciji zaštite prirode nacionalnih parkova**, "Zaštita prirode i turizam u nacionalnim parkovima SRJ", posebno izdanje br. 14, Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd, 1994.
52. Piha, B.: **Razrešavanje protivurečnosti prirodna sredina - turizam pomoću planiranja**, "Zaštita prirode i turizam u SR Srbiji", posebno izdanje br.12, Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd, 1983.
53. Jovičić, Ž.: **Turizam Srbije**, "Turistička štampa", Beograd, 1989.
54. **Prilog unapređenju teorije i prakse planiranja**, IAUS, Beograd, 1994.

55. **Community Policies and Measures Affecting Tourism**, SEC (92) 702 final, CEC, Bruxelles, 1992.
56. **Statistički godišnjak Republike Crne Gore**, Republički zavod za statistiku Crne Gore, Podgorica, 1995.
57. Martinović, D.: **Budvanska rivijera**, Obod, Cetinje, 1973.
58. **Pravilnik o analizi uticaja objekta odnosno radova na životnu sredinu**, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 61/92.
59. **Zakon o zaštiti životne sredine Republike Srbije**, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 66/91.
60. **Budvanska rivijera**, Budvanska rivijera DD, Budva 1996.
61. **Revizija GUP-a opštine Budva**, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 1984.
62. **Informacija o stanju životne sredine u Crnoj Gori**, Ministarstvo za zaštitu životne sredine Republike Crne Gore, Podgorica, 1996.
63. **Zakon o životnoj sredini Republike Crne Gore**, "Službeni list Republike Crne Gore", br. 12/96.
64. **Izveštaj o stanju životne sredine u Srbiji**, Ministarstvo zaštite životne sredine Republike Srbije, Beograd, 1996.
65. **Program zaštite i razvoja Nacionalnog parka Kopaonik od 1996-2000.g.**, JP "Nacionalni park Kopaonik", 1995.
66. **Tourism in National Parks: A guide to good practise**, John Dower House, Cheltenham, England, 1991.
67. Jeumović, M.: **Kopaonik izbliza**, "Gradac", Raška, 1996.
68. **Zakon o komunalnim taksama i naknadama**, Službeni glasnik Republike Srbije", br. 11/92 i 53/95, Beograd, 1992, 1995.
69. **Zakon o nacionalnim parkovima Republike Srbije**, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 39/93, Beograd, 1993.

70. Stanković, S.: **Komplementarnost turizma i zaštite prirode**, "Zaštita prirode i turizam u SR Srbiji", posebno izdanje br. 12, Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd, 1983.
71. **Informacija o ekonomskim instrumentima u zaštiti životne sredine**, Savezno ministarstvo za životnu sredinu, Beograd, 1993.
72. **Izveštaj Regionalnog centra za životnu sredinu za zemlje Centralne i Istočne Evrope**, Ekonomska Komisija UN za Evropu, Ženeva, 1995.
73. **National Parks in England and Wales**, John Dower House, Cheltenham, England, 1992.
74. **Statistički godišnjak Republike Srbije**, Republički zavod za statistiku Srbije, Beograd, 1990, 1996.
75. Jovičić, Ž.: **Srbija - geografska stvarnost i vizija**, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1992.
76. Maćejka, M.: **Klima kao turistička vrednost Kopaonika**, "Teorija i praksa turizma" br. 1/1986, Odsek za turizmološke nauke PMF-a, Beograd, 1986.
77. Maksimović, M.: **Nacionalni park Kopaonik**, "Zaštita prirode i turizam u nacionalnim parkovima SRJ", posebno izdanje br. 14, Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd, 1994.
78. Vasović, M.: **Odnos turizma i drugih delatnosti na Kopaoniku**, "Teorija i praksa turizma", br. 1/1986, Odsek za turizmološke nauke PMF-a, Beograd, 1986.
79. **Statistički godišnjak SRJ za 1993, 1994. i 1995. godinu**, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1994, 1995, 1996.
80. Marić, R.: **Odnos turizma i drugih delatnosti u prostoru NP Kopaonik**, "Priroda Kopaonika - zaštita i korišćenje", Institut za turizam PMF-a, Beograd, 1990.
81. Radosavljević, Ž.: **Zaštita lovne divljači i mogućnosti korišćenja u uslovima Kopaonika**, "Priroda Kopaonika - zaštita i korišćenje", Institut za turizam PMF-a, Beograd, 1990.

82. **Tourism bill of rights and tourist code**, World Tourism Organization, Madrid, 1985.
83. **Yu eko mreža**, Jugoslovenski forum mladih za obrazovanje i nauku, Beograd, 1994.
84. **Razvoj i perspektive turizma u Crnoj Gori do 2.000. godine**, Institut za društveno-ekonomska istraživanja, Titograd, 1983.
85. Marić, R.: **Model informatičke podrške zaštiti i ekološkom razvoju planinskih turističkih regija Jugoslavije**, "Informatička podrška ekološkoj privredi i zaštiti životne sredine", Savez inženjera i tehničara Jugoslavije, Beograd, 1995.
86. Tomić, P., Romelić, J., Kicošev, S., Plavša, J.: **Ekonomska geografija**, Alef, Novi Sad, 1993.
87. **Declaration on Responsible Tourism**, Responsible Tourism Network, Munich, 1991.
88. Ahmetović-Tomka, D.: **Turizam u zaštićenoj prirodi**, Partizan Vojvodine, Novi Sad, 1995.
89. Stanković, S.: **Turistička geografija**, Geografski fakultet, Beograd, 1994.
90. Stanković, S.: **Pozitivni i negativni uticaji turizma na životnu sredinu**, Glasnik Srpskog geografskog društva, sveska LXXV, br. 1, Beograd, 1995.
91. Tomić, P., Marković, S.: **Turizam i zaštita sredine**, Institut za geografiju PMF-a, Novi Sad, 1996.
92. **Zakon o planiranju i uređenju prostora i naselja Republike Srbije**, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 44/95.
93. Tomić, P., Romelić, J., Lazić, L.: **Ekonomska geografija sveta**, Institut za geografiju PMF-a, Novi Sad, 1996.
94. **Industry and environment**, UNEP IE/PAC, Vol. 17, No 2, Geneve, 1996.
95. Stanković, S.: **Turizam u Jugoslaviji**, "Turistička štampa", Beograd, 1990.

96. Jovanović, V.: **Geografski informacioni sistemi u zaštiti životne sredine**, "Informatička podrška ekološkoj privredi i zaštiti životne sredine", Savez inženjera i tehničara Jugoslavije, Beograd, 1995.
97. Ahmetović-Tomka, D.: **Turistička valorizacija regionalnih parkova prirode u Vojvodini** (doktorska disertacija), Institut za geografiju PMF-a, Novi Sad, 1989.
98. Ahmetović-Tomka, D.: **Turistička promocija kulturnih dobara**, "Turistički potencijali Jugoslavije", Institut za geografiju PMF-a, Novi Sad, 1996.
99. **Korišćenje resursa, održivi razvoj i uređenje prostora**, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 1996.
100. **Environmental Issues in the 1990's**, John Wiley & Sons Ltd., London, 1992.
101. **Deklaracija Ministara za životnu sredinu regiona Ekonomske komisije UN za Evropu**, ECE/UN, Sofija, oktobar, 1995.
102. **Održivi turizam u zaštićenim oblastima**, "Koda", Beograd, 1997.

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ
КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА

Редни број:

РБР

Идентификациони број:

ИБР

Тип документације: монографска документација

ТД

Тип записа: текстуални штампани материјал

ТЗ

Врста рада: докторска дисертација

ВР

Аутор: Мр Добрица Јовичић

АУ

Ментор: Проф. др Павле Томић

Наслов рада: "Туризам и животна средина у контексту одрживог развоја"

НР

Језик публикације: српски

ЈП

Језик извода: српски

ЈИ

Земља публикавања: СР Југославија

ЗП

Уже географско подручје: Република Србија

УГП

Година: 1998.

ГО

Издавач: Ауторски репринт

ИЗ

Место и адреса: Београд, Бирчанинова 40,

Физички опис рада:

(број поглавља/страна/лит цитата/табела/слика/графика/прилога)

ФО

број поглавља: 10

број страна: 126

број извора литературе: 102

број табела: 12

број слика: 4 слике у боји, 8 графичких слика

број графика: 4

Научна област: географија

НО

Научна дисциплина: туристичка географија, екологија

НД

Предметна одредница/Кључне речи: туризам, животна средина, заштита, одрживи развој, индикатор, планирање, инструмент, управљање
ПО

УДК:
Чува се:
ЧУ

Важна напомена:
ВН

Извод:
ИЗ

Предмет ове докторске дисертације је комплексно и свеобухватно истраживање утицаја туризма на животну средину, на примеру два југословенска туристичка центра - Будванске ривијере и Националног парка Копаоник. У истраживању сам користио компаративне индикаторе одрживог туризма Европске Уније, путем којих се анализира развој туризма и његови утицаји на животну средину у низу европских земаља. Анализирајући утицаје туризма на животну средину, служио сам се компаративном методом и поредио искуства Будве и Копаоника са иностраним дестинацијама сличног типа, са циљем да детаљно сагледам предности и ризике које туризам доноси у животној средини. На основу обављене анализе посредством индикатора ЕУ, утврдио сам и разрадио најпогодније инструменте за управљање одрживим туризмом, усклађеним са заштитом животне средине и социо-културним обележјима локалне заједнице. Посебну пажњу сам посветио интегралном приступу туристичком планирању, просторно-планским аспектима развоја туризма, програмима управљања животном средином у туристичким областима, економским инструментима заштите животне средине и развоја туризма, едукацији и обуци учесника туристичке делатности. Резултати истраживања међусобног односа туризма и животне средине имају наглашен апликативни карактер и могу послужити као упутство за будући рад свих чинилаца инволвираних у проблеме развоја туризма и заштите животне средине - државни органи, туристичка привреда, научне и стручне институције, домицилно становништво, туристи. Резултати ових истраживања могу да пруже смернице и сугестије за доношење планских докумената неопходних за развој туризма на националном, регионалном и локалном нивоу.

Датум прихватања теме од стране НН Већа: 30.10.1997.
ДП

Датум одбране:
ДО

Чланови комисије:
(Научни степен/име и презиме/звање/факултет)
КО

Председник:
Члан:
Члан:
Члан:
Члан:

UNIVERSITY OF NOVI SAD

FACULTY OF NATURAL SCIENCES & MATHEMATICS

KEY WORDS DOCUMENTATION

Accession number:

ANO

Identification number:

INO

Document type: monograph document

DT

Type of record: textual printed material

TR

Contents code: doctoral dissertation

CC

Author: Dobrica Jovicic, m.s.

AU

Mentor: Prof. Pavle Tomic, ph.d.

MN

Title: **"Tourism and environment in the context of sustainable development"**

TI

Language of text: Serbian

LT

Language of abstract: Serbian and English

LA

Country of publication: FR Yugoslavia

CP

Locality of publication: The Republic of Serbia

LP

Publication year: 1998.

PY

Publisher: Author's reprint

PU

Publ. place: Belgrade, Bircaninova 40

PP

Physical description:

(chapters/pages/literature/tables/pictures/graphs/additionalists)

PD

chapters: 10

pages: 126

literature: 102

tables: 12

pictures: 4 colourful pictures, 8 graphical pictures

graphs: 4

Scientific field: geography

SF

Scientific discipline: tourist geography, ecology

SD

Subject/Keywords: tourism, environment, protection, sustainable development, indicator, planning, instrument, management

SKW

UC:

Holding data:

HD

Note:

N

Abstract:

AB

The subject of this doctoral dissertation is a complex and comprehensive research of influences of tourism on environment, in cases of two Yugoslav tourist centres - the riviera of Budva and the National park Kopaonik. In the researching process I used the comparative indicators of sustainable tourism of the European Union, by which tourism development and its impacts on environment are being analysed in many European countries. Analysing impacts of tourism on environment, I used a comparative method and compared the experiences of Budva and the NP Kopaonik with the foreign destinations of the similar type, to achieve a complete view of risks and benefits which tourism produces in the environment. On the basis of the analysis carried out by the indicators of the EU, I defined and worked out the most suitable instruments for managing tourism, which will enable its sustainable development, harmonized with environmental protection and social and cultural features of local communities. I paid special attention to an integral approach to tourist planning, spatial aspects of tourism development, programmes for managing the environment in tourist areas, economic instruments for environmental protection and tourism development, education and training of all participants in tourist activities, etc. Results of research of interrelationship between tourism and environment have a significant applicable character and can serve as a guidance for future work of all factors involved in issues of tourism development and environmental protection - authorities, business sector, scientific and experts institutions, local communities, tourists. Results of this researching process may give suggestions and instructions for preparing important planning documents needed for tourism development on national, regional and local level.

Accepted by the Scientific Board on: 30.10.1997.

ASB

Defended:

DE

Thesis defend board:

(Degree/name/surname/title/faculty)

DB

President:

Member:

Member:

Member:

Member: